GERGELY JENŐ

A POLITIKAI KATOLICIZMUS MAGYARORSZÁGON /1890-1950/

KOSSUTH

A POLITIKAI KATOLICIZMUS MAGYARORSZÁGON /1890-1950/

GERGELY JENŐ

A POLITIKAI KATOLICIZMUS MAGYARORSZÁGON

(1890-1950)

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1977

Lektorálta: Balázs György

ISBN 963 09 0846 8

© Gergely Jenő, 1977

BEVEZETÉS

1884-ben a svájci katolicizmus központjában *Freiburgi Unió* néven Gaspar Mermillod lausanne-i és genfi püspök, Gustav Blome gróf és Caspar Decurtins professzor egy nemzetközi szervezetet alakítottak, amely azt a célt tűzte maga elé, hogy kimunkálja a katolikus szociális tanítás körvonalait. E kutatások és előmunkálatok eredményeképpen adta ki 1891-ben XIII. Leó pápa a szociális kérdésről szóló „Rerum novarum" kezdetű enciklikáját, amelynek megszövegezésében Mermillod bíboros döntő szerepet kapott.[1] Miért fordultak a katolikus szociálpolitikusok, sőt maga a pápa is az ún. szociális kérdés felé? Miért vált szükségessé, hogy a hagyományos konzervatív katolikus alapálláson változtassanak?

Az előzmények az 1870-ben kényszerűen feloszlott *I. Vatikáni Zsinathoz* nyúlnak vissza. A közvetlen indítóok, amely Blome grófot és elvbarátait egy katolikus szociális mozgalom életre hívására késztette, az a veszélyeztetettség volt, amely IX. Piust és konzervatív-feudális egyházát a liberális Európa részéről fenyegette. Különösen pedig az egyházi állam felszámolása emelte ezt a fenyegetettségérzést a közvetlen sokkhatás szintjére. „A pápa jogainak érvényre juttatása a kormányok segítségével kilátástalan, mert valamennyi európai kormányzatot a szabadkőműves liberálisok uralják: az egyházpolitikának ezért új utat kell választania, a néphez vezető utat." – olvashatjuk az osztrák Leo-Gesellschaft egyik évkönyvében.[2] Ennek a néphez vezető útnak az elméleti és ideológiai előkészítését szolgálta a Freiburgi Unió.

A katolikus szociális törekvések jelentkezése azonban egy tágabb összefüggésbe, a konzervativizmus általános átalakulásába tartozik. A konzervatív álláspontban az 1870–1871-es évek, Németország és Ausztria tekintetében pedig konkrétan az 1873-as gazdasági vál-

ság hoztak változást. A válság „társadalmi hatásai a konzervativizmus új irányzatát hívják életre", amelyet az újabb történeti irodalom *újkonzervativizmusnak* nevez.[3] Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a Freiburgi Unió egyes konferenciáin megtárgyalt kérdéseket, kitűnik, hogy az egyház, a feudális egyház rádöbbenése saját válságára és e válságból való kiútkeresése szerves része, ha nem kardinális része volt ennek az ún. neokonzervativizmusnak. Vegyük sorra röviden azokat a fő kérdéseket, amelyekben a kiútkeresés tetten érhető.

A szabadság és egyenlőség jelszavával győztes liberális kapitalizmus a társadalmi ellentétek addig ismeretlen élességű, az igazságtalanság ismeretlen mélységű jelentkezését eredményezte. A munkásmozgalom már nemcsak gazdasági-szociális követelésekért lépett fel, hanem megjelenve a politikai küzdelmekben, a politikai hatalom megragadására is kísérletet tett, amit az 1871-es Párizsi Kommün bizonyít. Az újkonzervatív irányzatok a kapitalizmus alapvető ellentmondásainak a felszínen látható, nyilvánvaló társadalmi „igazságtalanságokat" eredményező következményeit *jelenségszinten* összegező gyűjtőfogalommal *„szociális kérdésnek"*, szociális problémának nevezték. Az ellentmondások megoldására – úgy tűnt – a liberalizmusnál hatékonyabb alternatívát kínálnak a konzervatív alapozású áramlatok, köztük nem utolsósorban a katolicizmus.

Miért látszott alkalmasnak a katolicizmus a szociális kérdés megoldására? A liberalizmus a társadalom egyes tagjait olyan individuumoknak tekintette, akik egymástól függetlenül alkotják a társadalmat. Ezzel szemben a katolicizmus perszonalizmusa az individuum társas voltát tételezte. Ennek a társadalomelméletnek a bonum commune (közjó) kategóriája köré épített konstrukciójában a társadalmat összetartó kohéziós erő a közjó szolgálata, amely a társadalom minden tagjának létérdeke, erkölcsi kötelessége, illetve a társadalmi intézmények célja és értelme. Ennek tudatosulása, a *szolidaritás* a társadalom egyes tagjait a mikroközösségekbe (család), illetve a szolidaritás tágabb kereteibe, a hivatásuk szerint egymásra utalt embercsoportokba (pl. rendek) s végül ezek szerves összességébe, a társadalomba tagolja. Az *organikus társadalomszemlélet* kizárta az osztályok és osztályharc létét és funkcióját. A szociális problémát a szolidaritás érzésének politikummá emelésével,

s ennek a *szociálpolitikában* való realizálásával látták megoldhatónak. A kiinduláshoz magának a szociális kérdésnek az analízisére volt szükség, majd pedig ennek ismeretében a katolikus szintézisre alapozott megoldási javaslatok (szociális törvényhozás) kidolgozására.

A katolikus szociális irányzat is a kapitalista rend talaján maradva kínált a liberalizmusétól eltérő alternatívát a szocializmus ellen. A meghirdetett szociálpolitikai törekvések, a konzervatív alapú szociális demagógia megteremtésével „az újkonzervativizmus elsőként remélhette a kizsákmányoló osztály táborában, hogy parlamenten kívüli *tömegmozgalmat szervezhet a kizsákmányolt osztályokból* verbuvált követőkből. Az újkonzervatív tábor tudatosan igyekezett eltanulni a szocialista mozgalom propaganda- és szervezési módszereit..."[4] (Kiemelés tőlem – G. J.) Ha visszatérünk az egyházpolitika új útkereséséhez, a néphez vezető út gondolatához, nyilvánvaló, hogy az itt említett szociális demagógia segítségével támasztott, a katolikus hivők rétegeiből verbuválódott népi jellegű tömegmozgalommal kívántak érveket szerezni az egyház elvesztett pozícióinak visszaszerzéséhez, illetve az egyház világi állásának a korviszonyokhoz történő alakításához.

A fentiekből az is következik, hogy a katolikus szociális tanításon alapuló tömegmozgalom lehetséges szervezeti formája a *korporatív (érdekképviseleti)* rendszer valamilyen változata volt. Ez az érdekképviseleti rendszer a XIX. század utolsó harmadában még inkább a céhrendszerre emlékeztető legényegyleti forma, a századforduló után pedig igyekezett hasonulni a szocialista szakszervezetekhez. Gazdag megvalósulási formáit később is bővítette, pl. az 1930-as években a korporatív eszme reneszánszakor a rendiség gondolatának felújításával.

Végül az sem elhanyagolható szempont, hogy milyen *osztálytartalma és tömegbázisa* volt a szociális katolicizmusnak. Ha csak a Freiburgi Unió nevesebb személyiségeit soroljuk fel, már nagyrészt választ is kapunk a kérdésre: az alapító Blome gróf és Mermillod bíboros mellett Löwenstein herceg, Kunfstein gróf, Pergen gróf, Medolago gróf, Breda gróf, Esterházy gróf, de Mun gróf, La Tour du Pin márki, d'Avroil báró, majd Decurtins professzor, P. Pascal, P. Lehmkuhl S. J., stb. Tehát a XIX. század 1880-as éveinek reprezentatív katolikus szociális vezéralakjai főleg Németországban és

Ausztriában az arisztokrata-földbirtokos réteg legöntudatosabbjai közül kerültek ki. A konzervatív hagyományokat őrző elszegényedett arisztokrata, értelmiségi és egyházi vezető rétegek Németországban, Svájcban és Franciaországban játszottak vezető szerepet. A vezérek mögött a lehetséges tömegmozgalom társadalmi bázisa hozzájuk hasonlóan a kapitalista fejlődés folyamán hátrányos helyzetbe került, korábbi pozíciójukban megingott vagy hagyományos helyzetüket elvesztő kisiparos, kiskereskedő réteg, illetve a parasztság volt. Ez a tradicionális társadalmi bázis csak a XX. század első évtizedében módosult néhány országban, amennyiben a katolikus szociális mozgalmak is tovább léptek a keresztény szakszervezeti forma felé.

A populáris keresztény (katolikus) tömegszervezkedés létrehozásának lehetősége és szükségessége a világegyház felső vezetésének szintjén *XIII. Leó* pápaságának idején tudatosult. Ezt a lehetőséget és igényt fogalmazta meg a pápa a „Rerum novarum"-ban is, itt a munkásság közötti szervezkedésre fordítva a figyelmét. A Freiburgi Unió tevékenysége és az ezzel adekvát pápai állásfoglalások *a fejlett nyugat-európai kapitalista országok viszonyait vették alapul.* Ugyanis ekkor még csak itt jött létre a másik oldalon – ti. a burzsoázia részéről – is az igény egy ilyen vagy hasonló, de nem szocialista jellegű tömegmozgalom elfogadására, pontosabban a szociális kérdés biztosító szelepének ilyetén megnyitására, amelynek szociálpolitikai funkciója van.

Másként állt a helyzet a kapitalista fejlődés alacsonyabb fokán álló országokban, így *Magyarországon* is. Hazánkban az egyház válságtudata csak fáziskéséssel jelentkezett. Az 1880-as években még kevesen, csupán az európai fejleményekkel összeköttetésben levők érzékelték a veszélyeket. Az említett Freiburgi Unió 1887. június 1-i ülésén többek között gróf Esterházy Miklós Móricz is beszámolt az Unió által képviselt törekvések hazai állásáról.[5] Bár a magyar klérus többségének az újkonzervatív katolikus szociális törekvésekkel szembeni ellenszenve a későbbiek folyamán is változatlan maradt, Esterházy és elvbarátainak vetése a következő évtizedben meghozta termését. Ennek objektív okai az 1890-es években felgyorsuló hazai kapitalista fejlődés, az 1890 után kibontakozó szocialista és agrárszocialista mozgalom, közvetlen kiváltó oka

pedig az 1890-es évek szabadelvű kormányzatainak egyházpolitikai törekvései voltak.[6]

1892. január 28-ára gróf Szapáry Gyula kormánya új országgyűlési választásokat írt ki. Schopper György rozsnyói püspök ekkor határozott hangú pásztorlevélben figyelmeztette híveit, hogy csak olyan jelöltre szavazzanak, aki nyilvánosan, írásban és becsületszóra kötelezi magát a katolikus ügy támogatására. Az esztergomi szeminárium öt fiatal tanára meleg hangú üdvözlő iratot intézett a rozsnyói püspökhöz, akinek merész és szokatlan lépését püspöktársainak többsége éppúgy helytelenítette, mint a szabadelvű kormányokkal kompromisszumra törekvő Vaszary Kolos hercegprímás. Az 1892. január 4-én nyilvánosságra hozott levelet azonban a szeminárium lelki igazgatója (spirituálisa), dr. Prohászka Ottokár fogalmazta.[7] Miért üdvözölték ilyen kirobbanó lelkesedéssel Prohászka és társai Schopper püspök egyébként nyilván nem korszakalkotó lépését? Azért, mert az intermezzónak tűnő akció azt jelezte, hogy a messzebb látók számára már *a politikai küzdelmek mezején tudatosult a katolikus egyház válsága, pontosabban a válságként értelmezett laicizálódás folyamata.* A polgári fejlődés természetes velejárójaként jelentkező laicizálódással a katolikus egyház olyan reakciót igyekezett szembeállítani, amely magába foglalta a populáris igényű szociális ideológiát és mozgalmat is.

Nyugat-Európában a laicizálódás (és ennek materiális aspektusa, a szekularizáció) végbement a polgári forradalmak idején, vagy azok következményeként. Magyarországon a polgári átalakulás megoldatlan feladatai vagy felemás megoldásuk következtében úgy tűnt – legalábbis az egyházi vezetés számára –, hogy ez a laicizálódás vagy más szempontból nézve az állam és egyház szétválasztásának igénye, az egyház léte és küldetésének teljesítése elleni támadás. Mint a magyarországi kapitalista fejlődés története bizonyítja, az állam és egyház szétválasztását, a szekularizációt el lehetett odázni, de a laicizálódás folyamatát feltartóztatni nem lehetett.

Munkánkban ennek a válságfolyamatnak az elemzésére törekedtünk, de írásunk nem léphet fel a teljesség igényével. Csupán arra vállalkozhat, hogy egyes katolikus vezéregyéniségek, széles körben ható eszmei-ideológiai áramlatok vagy több-kevesebb sikert felmutató katolikus szervezkedések lényegesnek tartott vonásait vázolja fel a fordulópontok megragadásával.

Természetesen Prohászka, Bangha és Giesswein mellett lehetne még szaporítani a kulcsfigurák számát, árnyaltabbá tenni ezt a portrésort a Vass József-féle pragmatisták, a Tóth Tihamér-féle széplelkek vagy a Kaszap István-féle csodák felsorakoztatásával. De úgy véljük, hogy a megoldás kulcsát mégis csak az első három ember életműve kínálja. Az általunk kiemelt csomópontok a magyar történeti fejlődésből adódnak: a századvég és századelő eszmei küzdelmei, az 1918–1919-es forradalmak, az 1930-as évek új utakat kereső forrongása, s végül a népi demokratikus forradalom időszaka. Ezekben a rövidebb-hosszabb periódusokban kulminál a katolicizmus és a társadalmi haladás konfliktusa. A katolikus állásfoglalások történeti korszakokra voltak hatással. Végül felmerül a kérdés, miért éppen ezeket a mozgalmakat, szervezeteket vettük tüzetesebb vizsgálat alá. Az Actio Catholica mint a korszak új, egyetemes szervezeti kerete és az új eszmeáramlatokhoz való csatlakozás igénye megkerülhetetlen. Az 1930-as évek hivatásrendi szervezeteiből egy-egy rétegszervezetet igyekeztünk bemutatni, amelyek közül a legjelentősebb – tömegméretei és szándékai miatt – a KALOT volt. Végül a Barankovics-féle Demokrata Néppárt története arra ad tagadó választ, hogy lehetséges volt-e hazánkban 1945 után a népi demokráciával szemben egy katolicizmusra alapozott kereszténydemokrata alternatíva állítása.

A XIX. század 80-as éveitől induló tematikus tárgyalásunk 1950-ig olyan, több mint fél évszázados periódust ölel át, amelyben a polgári fejlődés, a polgári demokratikus átalakulás és a szocialista forradalom, majd ezek átmeneti vereségével az ellenforradalmi rendszer és a világháború erkölcsi, politikai és anyagi romjain át a népi demokratikus forradalom eredményeként megvalósult a szocialista Magyarország. Ezekbe a bonyolult történeti folyamatokba igyekeztük beágyazni a politikai és szociális katolicizmust mint egyik le nem becsülhető, s főleg nem negligálható összetevőt.

A csomópontok, a kulcsfigurák és a népi tömegmozgalom igényével jelentkező, de az ígéreteket valóra váltani nem tudó kísérletek bemutatása nem tett lehetővé monografikus jellegű, folyamatos tárgyalást. A katolicizmus vizsgált válságperiódusának, a megoldást kereső erők szándékainak, továbbá az elért eredmények és a még bővebben adódott kudarcok elemzésének monografikus összefoglalása a részkutatások jelenlegi állása mellett legalábbis korainak tűnik.

I. PROHÁSZKA OTTOKÁR ÉS A MAGYAR NEOKATOLICIZMUS

A politikai katolicizmussal és a katolikus egyházi reformtörekvésekkel foglalkozó irodalom kétségkívül egyetért abban, hogy a századforduló és a XX. század első harmada magyar katolicizmusának középpontjában Prohászka Ottokár áll: a tanító egyház Magyarországon Prohászka révén ismét meghallgatott tanító lett. Kézenfekvőnek tűnik tehát, hogy a politikai katolicizmus indulásának és kibontakozásának problematikáját Prohászka személyén és életművén keresztül közelítsük meg.

A XIX. század utolsó harmadában kibontakozó magyarországi kapitalista fejlődés nálunk is szükségessé tette volna annak a változtatásnak a végrehajtását, amit a világegyház élén álló XIII. Leó pápa az 1880-as években megkezdett: a feudalizmushoz kötődő katolikus egyház eloldását a múlttól, és alkalmazkodását az újat, a haladást jelentő kapitalizmushoz. Az „oldás és kötés" azonban olyan időszakban következett el, amikor már az új, a polgári társadalom is súlyos ellentmondásoktól terhesen új forradalmat vajúdott. A polgári társadalomhoz alkalmazkodni kívánó katolikus reformtörekvések így csak relatíve jelenthettek továbblépést a feudális múlthoz kötődő, ugyanakkor a szabadelvű dualista államhatalommal a hatalomban való részvétel áraként elvtelen kompromisszumokat kötő hivatalos egyházzal szemben.

Magyarországon a polgári fejlődés összetorlódott fázisaiból következett az a gazdaság, a politika és az ideológia szférájában egyaránt felszínre jutó válságfolyamat, melyet „a nemesi eredetű birtokos, továbbá értelmiségi és hivatalnokrétegeknek, és rajtuk túl széles tradicionális kötöttségű paraszti és kispolgári rétegeknek a kiépülő kapitalista viszonyokhoz való asszimilálódása jelentett". A katolikus egyházban ekkor megindult és a századfordulón kibontakozó

törekvéseket a kortársak és a katolikus szerzők katolikus reneszánsznak, megújhodásnak vagy ébredésnek interpretálták. Az újabb történeti irodalom a tudományosság igényével közelítve a kérdéskörhöz, találóbban „az új polgári feltételekhez való alkalmazkodási válságnak" nevezi ezt a folyamatot, amelynek során „átfogó újraátgondolás tárgya lett az egyház elhelyezkedése a magyar társadalom életében".[1] A komplex alkalmazkodási folyamatból Prohászka kapcsán is elsősorban a politikumot tartjuk szem előtt, de kétségkívül nem tekinthetünk el tevékenységének egyéb szféráitól sem.

A PROHÁSZKA-PROBLÉMA

Prohászka Ottokár sokat vitatott személyisége volt az általunk tárgyalt korszak magyar katolicizmusának; jelentősége túlment a katolikus egyház keretein. Már életében megsokasodtak kisajátítói, akiknek légiója csak szaporodott halála után. Nála keresett igazolást a szélsőjobbhoz igazodó katolicizmus éppúgy, mint a baloldallal rokonszenvező. A jezsuita Bangha Béla szerint „az első nagy lökést a rekrisztianizáció felé Zichy Nándor indításai után főleg Prohászka Ottokár adta a magyar katolicizmusnak".[2] Nyisztor Zoltán újabb értékelése szerint Prohászka a magyar katolicizmus ébresztésében és újjászervezésében középponti szerepet játszott; a katolikus reneszánsz legfontosabb tényezőjének, az értelmiségnek megnyerésére helyezte a súlyt. Idézhetünk elismerő véleményt a baloldalról is. Horváth Zoltán Prohászka újszerűségét emelte ki a századforduló magyar katolicizmusából, akihez a liberális és demokrata körök is nagy reményeket fűztek. Szerinte Prohászka prédikátor, vitázó, író és gondolkodó egy személyben, aki nagy szónoki képességekkel rendelkezett. Valószínűleg közel járt az igazsághoz Schütz Antal, Prohászka életrajzírója, műveinek összegyűjtője, amikor úgy vélekedett, hogy Prohászka a magyar katolikus megújhodás neobarokk jelensége. Prohászkának a filozófia terén az irracionalizmusa, molinista teológiájának misztikája, az érzelmeket hangsúlyozó művei, rapszodikus szimbolista stílusa és impulzív egyénisége is igazolni látszik ezt. Műveiből barokk jellegű hullámzás, pátosz és ritmus árad. Prohászka így lehetett ideológiai előkészítője a

keresztény kurzusnak, és a két világháború közötti rendszer ideológiájának, amely kétségkívül neobarokk jegyeket is magán visel.[3]

Prohászka működésének tartalmi oldalát katolikus szempontból tulajdonképpen Sík Sándor jellemezte a legtalálóbban: „Prohászka legnagyobb, egyetemes jelentősége az a nagyszerű szintézis, amelylyel harmonikus egységbe foglalta az egész, tradicionális kereszténységet, és a huszadik század egész eleven kultúráját, amellyel kibékítő feleletet adott a korabeli ember legégetőbb problémáira . . . "[4] Sík Sándor a katolicizmusban vihart kavaró és új erőt hozó Prohászkát – már ami fellépését, szerepét, a társadalmi valóság iránti érzékenységét illeti – a forradalom viharmadarához, Ady Endréhez hasonlította. A forradalom messiását váró kálvinista magyar poéta és a keresztény szociális tanok Krisztusának országát hirdető, indexre tett katolikus püspök egymással kibékíthetetlen világot akartak, de ugyanabban a világban éltek, s ezt egyaránt rossznak, parlagnak és gaznak, megújhodást szomjazónak ismerték meg.

A századforduló szellemi áramlataiban új jelenségek törtek felszínre: a liberalizmus elkorcsosult formáján túllépő polgári radikalizmus, a szabadgondolkodás Galileihez visszanyúló európéer képviselői és a szocializmus eszméi zörgettek a magyar közgondolkodás és közélet kimozdíthatatlannak tűnő kapuin. Az ellenük való harc vezéralakja volt Prohászka Ottokár.

ESZTERGOM ÉS RÓMA KÖZÖTT

Prohászka Ottokár 1858-ban született Nyitrán. Apja cseh–osztrák származású katonatiszt, aki polgári házassága miatt pályát változtatott, s mint pénzügyi felügyelő teljesített állami szolgálatot. Anyja egy nyitrai pékmester buzgó katolikusnak nevelt lánya. Prohászka középfokú tanulmányainak nagy részét a kalocsai jezsuitáknál végezte, akik már ekkor nagy hatással voltak rá. 1873-tól az esztergomi kisszeminárium növendéke.

Prohászka 1875-ben kitüntetéssel érettségizett az esztergomi szemináriumban. „Érettségi után Dankó rektor ajánlotta a prímásnak, hogy Prohászka Ottokárt a római Collegium Germanicum et Hungaricumba küldje filozófiai és teológiai tanulmányokra . . . Simor a római rektorhoz írt levelében dicséretekkel halmozta el Prohász-

kát, s lelkére kötötte a rektornak, hogy kiváló gondja legyen e kitűnő növendékére..."[5] Prohászka 1875 és 1882 között tanult Rómában. A Collegium döntő hatással volt rá; egy életre szóló indíttatást jelentett. Milyen környezetből kapta a Collegiumban Prohászka az impressziókat? Társainak többsége a kölni és westfáliai klerikusok társaságából jött, akik fanatikus rajongással beszéltek Windthorstról, a liberális és szociális irányba tájékozódó német Centrum Párt vezéréről, Bismarck ellenfeléről. Itt vált mindennapi olvasmányává a megújhodó német katolicizmus két reprezentáns fóruma, a *Kölnische Volkszeitung* és a *Germania*. Prohászka megértette a nagy nyugati katolikus áramlatokat; XIII. Leó tanításának lényegét és a benne rejlő lehetőségeket, a kapitalizmushoz való alkalmazkodást. Nem véletlen tehát, hogy éppen ő lett az, aki néhány év múlva magyar nyelven adta a nagyközönség kezébe XIII. Leó pápa beszédeinek és leveleinek, köztük a „Rerum novarum"-nak jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott fordítását. A Rómában eltöltött évek, Leó pápa személyes elismerése, a Vatikán európai politikája és a német Kulturkampf nagy hatással voltak a fiatal Prohászkára. A modernizmus, a kereszténydemokrácia születésénél volt jelen. 1881-ben Rómában szentelték pappá.

Prohászka 1882-ben visszatért Esztergomba. Itt továbbra is élvezte Simor pártfogását. A szemináriumban a teológia tanára lett. Róma fényei után provinciálisnak találta Esztergomot, zsírosnak és maradinak a magyar egyházat, amelynek szellemét megfertőzte a jozefinizmus. Az egyház áporodott, fullasztó levegője, a béklyózó hierarchia, illetve XIII. Leó Rómája, a katolikus szellemi megújhodás Európában, túl nagy kontraszt volt a nagyravágyó és elhivatottságot érző Prohászka számára. A fiatal teológus további pályájára döntő hatással volt az a megrázkódtatás, amit az európai katolicizmus és a halálos álmát alvó feudális magyar egyház közti szakadék felfedezése jelentett számára. Ekkor kezdte meg Prohászka – meglehetősen magára hagyatva – munkáját a magyar katolicizmus megújhodása érdekében. 1882–1904 között, tehát 22 évig dolgozott Prohászka Esztergomban. Az egyszerű teológusból negyedszázados irodalmi munkásság és politikai tevékenység eredményeként vált a közéleti katolicizmuson túllépő eszmei-politikai megújhodást sürgető neokatolicizmus elismert vezérévé.

Prohászka Ottokár XIII. Leótól tanulta, hogy „Scriptis scripta opponenda!" (Írásokkal szembe írást állítsatok!) A korszak meglehetősen nívótlan katolikus sajtójából a Szent István Társulat közlönye, a *Katholikus Szemle* mellett az Esztergomban megjelenő *Új Magyar Sion* (1870–1886) című katolikus egyházirodalmi folyóirat jelentette a színvonalat.[6] Esztergomban Prohászka széles körű irodalmi, publicisztikai tevékenységet folytatott. 1887 januártól a *Magyar Sion* elnevezéshez visszatérő folyóirat egyik szerkesztője lett. Esztergomi tanári működése alatt a *Magyar Sion*ban 62 tanulmánya és mintegy 160 recenziója, kisebb írása jelent meg, melyeket dr. Pethő névvel szignált. A *Magyar Sion* programadó vezércikkében Prohászka tulajdonképpen programját fogalmazta meg: célja az, hogy élő katolikus szellemiséget öntsön az egyházba és ezen keresztül a magyar társadalomba. A hazai prakticista közéleti katolicizmussal a német katolicizmust állította szembe. A folyóirat Görres szellemében kívánt tevékenykedni. A *Magyar Sion* feladata a katolikus öntudat ébresztése, az egyház érdekeinek tudatos képviselete volt a tudomány, a művészet, a művelődés és a politika területein.

A reformokat Prohászka az egyházon belül akarta elkezdeni, a jövő katolikus klérusát formáló papnevelés területén. A *Magyar Sion*ba írt első tanulmánya is „A theológiai tanulmányok reformjáról a szemináriumainkban" címet viselte. Prohászka esztergomi teológiai tanári korszakát az elméleti írói tevékenység jellemezte. Az elméleti búvárkodást gyakorlati munkával kötötte össze. 1888-ban megalakította az Esztergomi Katholikus Legényegyletet, amelynek néhány évig ő volt az egyházi elnöke. 1890-ben a szeminárium lelki igazgatója, spirituálisa lett. A prímásnál papnevelési reformokkal kopogtatott, de nem sok sikerrel.

Prohászka első politikai szereplése nagyjából egybeesett az újkonzervativizmus kibontakozásának és fellendülésének időszakával. A katolikus egyház veszélyeztetett érdekeinek védelme szólította a politika mezejére. 1893-ban megjelent „Katholikus teendők Magyarországon" című írásával nagymértékben hozzájárult a hazai katolikus politikai párt programjának kialakításához. 1894–1896 között aktívan részt vett a Katholikus Néppárt megalakításában. Mol-

nár János apát, Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móricz grófok, valamint Csernoch János kanonok társaságában bejárta az országot a párt mellett agitálva. Az 1896-os választásokon Prohászka is indult a vágvecsei választókerületben, de megbukott. A kudarc nem tántorította el a politikai katolicizmustól, a Katholikus Néppárttól, hanem Csernoch és Keményffy K. Dániel közreműködésével megalapította az *Esztergom* című néppárti politikai és társadalmi hetilapot. Prohászka 1905-ig kiadója és főmunkatársa volt az *Esztergom*nak. Szerkesztői munkája közben baráti kapcsolatokat alakított ki későbbi püspöktársaival: Csernoch Jánossal, Fischer-Colbrie Ágosttal és gróf Mailáth Gusztávval. Nem mondható el ugyanez a magas hierarchiáról, amely felé nem voltak jó kapcsolatai. A vágvecsei kudarc után Prohászka az *Esztergom*ban támogatta a Katholikus Néppárt kispolgári szárnyának irányvonalát, de tartózkodóbb lett a napi politikai szerepvállalás terén.

Már most előrebocsáthatjuk, hogy Prohászka politikai szereplése nem mondható sikeresnek. Bár az 1900-as évek elejéig a politikai katolicizmuson belül a néppárti irányhoz tartozott, a konzervatív-aulikus Katholikus Néppárt vezérkarában nem jutott jelentős szerephez. Elszigeteltségén a párt kispolgári-népies szárnyának támogatása sem változtatott. A századvégen a párton belül a Giesswein Sándor által reprezentált keresztényszociális csoporthoz közeledett; így modern katolicizmusa és a liberalizmus iránt növekvő toleranciája mellett a munkásság felé irányuló szociálpolitikai törekvések is elválasztották a Katholikus Néppárt arisztokrata és konzervatív irányítóitól.

LIBERALIZMUS – DEMOKRÁCIA – SZOCIALIZMUS

A fiatal teológus Prohászka a teológia és a természettudományok érintkezési pontjait kutatta. Az emberi lét teljessége iránti vonzódása azonban hamarosan a társadalmi kérdések vizsgálata felé fordította figyelmét. A századvég megélénkült társadalmi-politikai küzdelmeiben a liberalizmus, a demokrácia és a szocializmus kérdéseiben kellett állást foglalnia. „Az egyházi akció modorában konzervativizmust nem ismerünk; a modor s a taktika változik; az nem lehet konzervatív, konzervatív csak az elv" – szögezte le módszer-

tani álláspontját.[7] Prohászka konzervatív alapról kereste az érintkezési pontokat a kor vezető eszméivel. De míg a harcos neokonzervatív politikai katolicizmus – a Katholikus Néppárt és a később kibontakozó radikális jobboldali irányzatok – példája az osztrák katolicizmus volt, Prohászka eszménye a már említett Centrum Párt, amely a Kulturkampf tanulságait hasznosítva a katolikus politikát a liberalizmus, a polgári demokrácia és a munkáskérdés felé közelítette. Hasonlóképpen a koreszmékkel való kiegyezés keresésének irányába hatottak a francia liberális katolicizmus (Lamennais) hagyományai és az akkor kibontakozó modernizmus.

A liberalizmussal kapcsolatos álláspontját Prohászka a *Magyar Sion*ban 1896-ban megjelent „A liberalizmus utópia" című tanulmányában fejtette ki. A liberalizmust még nem legyőzendő politikai irányzatként, hanem politikai-elméleti problémaként vizsgálta. Abból indult ki, hogy a liberalizmus elméleti alapja a természettudományos világszemlélet. Ilyen irányú vizsgálódásaiban pedig Prohászka még elismerte, hogy a kor alapvető szellemi irányzata a materialista alapozású természettudományos világnézet. Az 1890-es években eltért a liberalizmus jogosultságát tagadó neokonzervativizmustól. Több volt azonban a közös vonás. Ő is konzervatív alapról bírálta a liberalizmust. „Az alapkérdésben, a liberalizmus megítélésének kérdésében osztja az újkonzervatív liberalizmus-kritika fontosabb nézeteit: ő is elítéli a szabadversenyes kapitalizmus haszonelvi szemléletét, individualizmusát, antiszociális gyakorlatát. Lényegében újkonzervatív érveléssel állítja szembe írásaiban a politikai és szociális szabadság követelményét, azaz a vállalkozás szabadságával a szociális kiegyenlítődés igényét."[8]

Ha Prohászka kapitalizmus-(liberalizmus-)kritikáját összevetjük XIII. Leó tanaival, akkor kitűnik, hogy a „Rerum novarum" álláspontját képviselte. Míg a hazai konzervatív áramlatok nem egy tekintetben IX. Pius irányvonalához tartoztak, s a kapitalizmus totális tagadásának jelszavával léptek fel, Prohászka a „Rerum novarum" szellemében elutasította a feudalizmust, és kritikailag magáévá tette a polgári rendet. A kapitalizmus „megemésztése" nyilván nem mehetett másként, mint az érintkezési pontok feltárásával. Ez azonban – mint azt Prohászka politikai szereplései bizonyítják – nem jelentette a liberalizmussal való konfrontáció lehetőségének, illetve szükségességének kizárását. A *Magyar Sion* cikkeit olvasva

úgy tűnik, hogy Prohászka kapitalizmuskritikájában valóban benne foglaltatik a polgári társadalom elismerése és a múltba fordulás előli elzárkózás. De ez távolról sem jelentett valamiféle azonosulást a liberalizmussal és szabadelvűséggel.

Prohászka a századfordulón felismerte, hogy a hanyatlóban levő liberalizmust nemcsak konzervatív értelemben lehet „megújítani", hanem sokkal nagyobb társadalmi erők készítik elő a polgári demokratikus fejlődést. Ezért Prohászka az egyház sorsát határozottan a nagypolgársághoz kívánta kötni. Koncepcióját a demokrácia és a katolicizmus „érintkezési pontjairól" a *Magyar Sion* 1897-es évfolyamában megjelent „Az egyház demokrácziája" című tanulmányában fejtette ki a legvilágosabban. Prohászka most is abból indult ki, hogy az egyház és a katolicizmus mindig konzervatív volt. A konzervativizmus azonban nem jelenthet mást – szögezte le –, mint történeti alapokon álló, szerves fejlődést. Tehát a konzervatív jellegű katolicizmus és a liberalizmus egyaránt fejlődést akar, de más-más módon. Ha az egyház szembeszáll a haladással, akkor elszakad az élettől, a valóságtól.[9]

A népi törekvésekkel azonosuló, népi egyház eszméje modernista gondolat volt még XIII. Leó idejében is. Még inkább abszurdumnak tűnt ez a Samassa József egri érsek által reprezentált, a hatalomhoz kötődő, a hatalom áldásaiból és nem az ige hirdetéséből élő feudális magyar egyházban. Prohászka azt hangsúlyozta, hogy az egyház csak úgy töltheti be küldetését, ha felismeri a kor jellegét és fő mozgatóit. Ha pedig a fejlődés iránya a néptömegek emelkedése, az egyháznak is az lenne az érdeke, hogy az ezt akadályozó osztályokkal szakítva, a tömegek mellé álló népi egyházzá váljon. Prohászka ekkor még nem a demokratikus haladás akadályozásában, a népi törekvésekkel szembeni konzervatív-reakciós egységfront szorosabbra vonásában látta a kiutat, hanem a keresztény demokráciában.

Valószínű, hogy a demokrácia szó önmagában is botránykőnek számított a püspökök többsége számára. Pedig Prohászka ezen aligha értett többet, mint a nyugat-európai alkotmányos polgári demokráciát, amely államformáját tekintve monarchikus. A polgári fejlődés igénye azonban az erre felkészületlen felsőklérus tradicionális pozícióit veszélyeztette. A demokrácia-fogalom másik tartalmi eleme a néptömegek fontosságának a felismerése volt a polgári fej-

lődésben. Prohászka erre a két, szerinte is elkerülhetetlen fejlődési mozzanatra, pontosabban a hozzájuk való alkalmazkodás szükségességére hívta fel a figyelmet.

Álláspontjának konzekvenciáit elsősorban az egyházon belüli viszonyok tekintetében fogalmazta meg. Mi tehát az egyház feladata a demokratikus fejlődésben? „Feladat az, hogy szívvel-lélekkel az emelkedő rétegek pártjára álljon. Az egyház, mint *szellemi* hatalom, a haladásnak lesz híve ... Az egyház nem kapaszkodhatik bele a rendiség fönnmaradt törmelékeibe; nem sorakozhatik hív zsoldosként az ... arisztokráciának zászlói alá, ... neki egészen, teljesen a polgári társadalom, mondjuk a nemzet alapjára kell állnia."[10] Prohászka a néppel összefonódó egyház helyreállításában az ősegyházhoz nyúlt vissza. Szerinte az egyház elvilágiasodása akkor kezdődött, amikor a püspökök megszűntek a nép emberei lenni, s lettek a királyi udvarok, a császár szolgái. A tridenti zsinat után a katolicizmus a feudalizmus államvallása lett: de ezzel az egyház függő helyzetbe is került a világi hatalomtól, a feudális államtól. Az egyház azóta a világi hatalmasokkal haladt együtt, jelen esetben a nagybirtokos feudális arisztokráciával. A polgári forradalmakban a feudalizmus összeomlott és kis híján vele az egyház is. A jelen feladata tehát az ősegyházhoz, az evangéliumok demokratikus és szociális tartalmához visszanyúló megújhodás. A német katolikusok azt mondták: ki a toronyból! Prohászka ezt úgy fogalmazta meg: „Ki a sekrestyéből!" Leó pápa „oldás és kötése" lehetővé tette, hogy az egyház éljen a történelmi lehetőséggel, a fejlődés vonalához való csatlakozással: hogy hozzájáruljon a világ erkölcsi és szociális megújításához. Az egyház érintkezzen többet a világgal, legyen toleránsabb a világ „hibáival" szemben.

A politikai katolicizmus újkonzervatív reformtörekvéseinek néppárti taktikai vonala a kispolgárság retrográd rétegeinek a megnyerésére irányult. A Giesswein Sándor vezette másik taktikai vonal, a keresztény szociális irányzat, a munkásosztály felé fordult: a munkásoknak szóló keresztény szociális reformokat hirdetett meg. Prohászka Ottokár személyében pedig eklektikus módon egyesült a néppárti újkonzervativizmus az újabb katolikus szociális irányzattal. Ő volt az első jelentősebb teológus Magyarországon, aki a marxizmus tanításait alaposan tanulmányozta és a *Magyar Sion*ban az 1890-es években a katolikus értelmiséggel is megismertette.

A kereszténységszocializmus magyarországi elméleti megalapozásában Prohászkának nagy érdemei vannak. Már római tanulmányai idején eljegyezte magát XIII. Leó pápa szociális programjával. Ilyen irányú tanulmányai a „Rerum novarum" 1891-es megjelenését követő években szaporodtak meg. A *Magyar Sion* 1894-es évfolyamában „Mi a szociális kérdés?", „Keresztény szoczialista akció" és „A papság feladata a szociális kérdések körül" című tanulmányokban fejtegette a hazai körülményekhez igazítva a „Rerum novarum" fő kérdéseit. Az élesedő szociális problémák keresztény szellemű megoldására a keresztény szociális akciót tartotta alkalmasnak. Ennek megfelelően a katolikus társadalmi szervezkedések, de a politikai katolicizmus középpontjába is a keresztény szociális programot akarta állítani.

Prohászka pragmatikus szellemben művelte a kereszténységszocialista ideológiát. 1900-ban „Kereszténységszocializmus" címmel közreadott tanulmányában sem találkozunk új, elméleti igényű megállapításokkal. Itt is inkább a kereszténységszocializmusról mint új módszerről van szó. „A társadalom alsó rétegei emelkednek s részt kérnek a tudomány, a művészet, a jog és a szabadság közkincséből, bőségesebb részt, mint eddig, ezért új intézményeket sürgetnek s a társadalom mindjobban a demokrácia alapjára áll."[11] „A régihez ragaszkodol vagy megérted az új idők sürgetését?" – kérdezte Prohászka a Samassákat.

Prohászka kezdettől fogva patrónusa volt a keresztény szociális eszmék művelésének. Ebben maga is élen járt, de nem lett a keresztény szociális mozgalom vezére. A gyakorlati szervező, a politikai irányító feladatok távol álltak tőle. A kereszténységszocializmus mozgalommá válásakor még inkább kiütköztek azok az ellentmondások, amelyek Prohászka reformtörekvései és a gyakorlati lehetőségek között húzódtak. A gyakorlattal való konfrontációnál kitűnt, hogy Prohászka elképzelései nem életképesek, nem voltak adekvátak a magyar valósággal.

A „DIADALMAS VILÁGNÉZET" PROHÁSZKÁJA

Prohászka elméleti munkásságának vezérfonala az a törekvés volt, hogy „a szellemi élet különböző területein megkeresse a kapcsolat,

az igazodás, sőt a kiegyezés és megbékélés lehetőségeit az egyházi álláspont és a modern kor szelleme között".[12] A neotomizmus ösztönzésére már az 1880-as évektől kísérletet tett a természettudományok és a teológia összekapcsolására, az érintkezési pontok kutatására. A szándék és a cél Leó pápa által az egyház hivatalos filozófiájává tett neotomizmusé volt, miszerint a tudomány (jelen esetben a természettudomány) nem cáfolja, hanem ellenkezőleg, erősíti a hitet.

Prohászka először a biológia kérdéseivel foglalkozott. A *Magyar Sion*ban 1891-ben a darwinizmusról értekezett. A természettudományos világképpel foglalkozó Prohászka vallásossága erősen élményszerű volt. „Isten és világ" című művében a személyes istent kereste. Természettudományos fejtegetéseivel azt igyekezett bizonyítani, hogy a modern, analizáló természettudományok önmagukban még nem adhatnak filozófiai rendszert, nem adnak világnézetet. Kozmogóniájában Prohászka elismerte a fejlődéselvet. Legjelentősebb ilyen jellegű apologetikus műve a „Föld és Ég. Kutatások a geológia és theológia érintkező pontjai körül" címmel 1902-ben látott napvilágot. A Föld és Égben Prohászka a geológia és a paleontológia újabb eredményeinek fényében szemlélte a fejlődés menetét úgy, hogy bizonyítsa Isten létét és jelenlétét, a hit igazságait.

A természetfilozófiai kutatások után Prohászka a társadalmi-politikai szférához közelítve, a művészetfelfogás kérdéseit elemezte az 1903-ban megjelent „Diadalmas világnézet" című munkájában. A századvég uralkodó művészeti irányzatainak, az impresszionizmusnak és a szimbolizmusnak az elemzését a modern ember pszichológiájának vizsgálatával kötötte egybe. A „Diadalmas világnézet" a fordulat kulcsa Prohászka életművében. Könyvének első fejezete is „A szél fordul" címet viseli. „Tagadhatatlan – írta –, hogy az idealizmus ébred. Az egyoldalú, szétszedő, analizáló irányzat kezd háttérbe szorulni s az ember nemcsak tudni, hanem ... élni akar; erő- s életteljesebben. Azért kiindul új világot s bele új embert, új típust, új ideált teremteni. Egyelőre a materializmus lejátszotta szerepét ... még pedig bátran mondhatjuk, hogy minden téren ... Az idealizmus tehát föltámadását üli s világnézete a napkelet jegyében áll."[13] Prohászka a felfedezett és örömmel üdvözölt idealista fordulatot, az eddig defenzívába szorult keresztény világnézet újbóli térhódítását, diadalmas előretörésének látta, és ezt igyekezett bizo-

nyítani művében a művészetek, az emberi kultúra területén. „Lehet-e a keresztény világnézetet beállítani a mai kultúrvilágba? Ez az én problémám" – jelölte meg precízen művének témáját a bevezetésben.

Prohászka tulajdonképpen ebben a bevezetésben vázolta fel eddigi tevékenységének lényegét és célját. „Segítségére akarok lenni a modern embernek a keresztény világnézet kialakításában – írta –, mert tudom, hogy sajátos nehézségei vannak." Minden korszaknak megvannak a maga uralkodó, irányító eszméi, amelyek megszabják egy-egy korszak szellemi életét és világát. Prohászka szerint a dolgok nem változnak, hanem csak a dolgok megvilágítása, a szemlélet változik. Ebből egyenesen következett Prohászka missziójának lényege: *„Állítsuk a régi igazságokat modern megvilágításba, hozzuk közelebb a mai kor érzéseihez, s mi is föllendítettük a világosságot."*[14] Ahhoz azonban, hogy a régi dolgokat és igazságokat – vagy közismertebben az örök igazságokat – modern megvilágításba állíthassa, az kell, hogy párbeszédet folytasson a modern emberrel, hogy értse nyelvét és érzelemvilágát.

Prohászka a modern kor filozófiai-világnézeti fő irányának az intellektualizmust, kultúrirányzatának pedig a humanizmust jelölte meg. Fejtegetéseiből kitűnik, hogy ezen tulajdonképpen a liberalizmus eszmei alapját képező racionalizmust értette. „A modern kornak irányzata az intellektualizmus s eszménye a humanizmus. Az intellektualista irányzat abban jelentkezik, hogy érteni, tudni s látni akar. Cseppet sem akarom ez irányt elítélni, sőt értem szimpátiáját a tudomány iránt, miután vívmányait neki köszöni s számtalan nyomorúságának földi megváltóját üdvözli benne . . . S a világosság terjedni akar; a vívmányokat közkinccsé akarja tenni . . . Ez az irány áthat a tudás sokféle terére, s azt megakasztani nem lehet, sem tilalommal, sem elzárkózással, sem ignorálással. Nemcsak hogy nem lehet, de a hivő világnézetnek bele kell állnia e korszellembe. Fokozott szellemi munkát kell kifejtenünk erkölcsi és eszményi irányban is, mely méltányolni tudja s szívesen átveszi azt, ami jó, mely megérti a világ folyását s fölhasználja vívmányait . . . " Prohászka toleranciája a francia és német modernistákéhoz igazodott. De ez csak az igazságnak fele volt. A lényeg, amiért Prohászka a kortárs neokonzervatív katolikusoktól eltérően ilyen megértő volt, a cél eredményesebb megközelítése érdekében történt. „A kul-

túra sok új gondolatot vet föl; e gondolatokat le kell foglalnunk, s e világosság mellett egyre arra az égi fényre kell utalnunk, mely tény s nem vívmány, s melyet nem lehet kimagyarázni sem természetrajzi evolúcióból, sem történeti fejlődésből. Így tettek a Gergelyek, Vazulok, Ágostonok az antik kultúrával, így a Szent Tamások az arabs–zsidó világnézettel, s mit tegyünk mi? Kövessük őket!" Prohászka elméleti alapállása végcélját tekintve nem tekinthető progresszívebbnek, mint a katolicizmus általában. De a megközelítés útja, a módszer jelen esetben nem lehet közömbös. Prohászka ugyanis nemcsak a katolicizmuson belül utasította el a vita helyett a kiátkozás és megbélyegzés módszerét, hanem a katolicizmuson kívüli irányzatokhoz is ilyen módon közeledett, aminek viszont már politikai jelentősége is volt. „Legtöbb összetűzésünk merő határvillongás – mondta Prohászka. – Legyünk szerények és értsük meg egymást. Nézeteink sok tekintetben elváltoznak s az igazság térfoglalása követeli a jobb belátás elől el nem zárkózó, értelmi fogékonyságot."[15] A prohászkai „belátás" korlátaira azonban hamarosan fény derült.

EGYETEMI KATEDRÁRÓL A PÜSPÖKI SZÉKBE

Az 1900-as évek elején Prohászka és a néppárti politikai katolicizmus útjai elváltak egymástól. Vége volt az egyházpolitikai harcoknak, és lekerült a napirendről a katolikus politikai tömegpárt megteremtésének gondolata is. Az a párt, amelyhez Prohászka nagy reményeket fűzött az 1890-es években, belebonyolódott a közjogi küzdelmekbe, s a többi parlamenti párt „szintjére süllyedt". Egyre növekvő rokonszenvvel kísérte viszont az 1903-ban útjára indult kereszténytyszocialista munkásszervezkedést, amelyet cikkeivel, beszédeivel és tekintélyével is támogatott.

Prohászka 1901-ben tartotta meg első konferencia-beszédét a budai királyi udvari és a várplébánia templomban a „művelt férfiak" számára. Ettől kezdve haláláig az Egyetemi templomban minden nagyhét előtt sor került ezekre a konferenciáknak nevezett előadássorozatokra. Prohászka neve – sokoldalú publicisztikai tevékenysége révén – ekkor már széles körben ismert volt. Programja visszhangot keltett a katolikus értelmiség körében. Az Egyetemi temp-

lomban a padsorok megteltek férfiakkal Prohászka prédikációi alatt. Nemcsak a templomban tartott konferenciákat, hanem ő is kilépett a templomból. Ez volt a magyar katolikus intelligencia új hitéletre keltésének órája. Prohászka közreműködött az egyetemi katolikus ifjúság nevelésében. Előadásokat tartott a Szent Imre Körben, de megtalálhatjuk a Társadalomtudományi Társaság különböző témákról rendezett vitáinak résztvevői között is. A századfordulón világvárossá növő Budapest mellett Esztergom egyre provinciálisabbá vált. Így nagy lehetőséget kínált a modern világgal kapcsolatot kereső Prohászka számára az, hogy 1904 márciusában kinevezték a budapesti tudományegyetem hittudományi karán a dogmatika tanárává. Bár Prohászka egyetemi tanárként csak másfél évet töltött a fővárosban, működésének fő tere végig Budapest maradt. Óriási munkabírásról tanúskodnak a katolikus folyóiratok, újságok és egyéb sajtótermékek hasábjain megjelenő, elmaradhatatlan Prohászka-írások. Esztergomban tevékenységének fő formáját a sajtó jelentette, 1904-től az élőszó, a szónoklás vált elsőrangú közlési eszközévé.

Prohászkának az országos fórumon történt megjelenésekor a „katolikus reneszánsz" további feladatai jelentős átalakuláson mentek keresztül. Míg a század végén a szocializmus (és agrárszocializmus) viharos előretörésével szemben a konzervatív tömegeket mozgósító keresztény szociális reformprogram állt az egyházpolitikai törvények revíziója mellett a politikai katolicizmus középpontjában, addig a századforduló után a vallásos világnézetre veszélyt jelentő polgári radikalizmus térhódításával is versenyre kellett kelni. A polgári radikalizmus eszméi elsősorban az intelligenciára voltak nagy hatással. Ez az új hódító és visszahódító feladat magyarázza Prohászka módszerének és szerepének változását is. Most derült ki egyértelműen, hogy Prohászkának a korábbiakban jellemzett toleráns magatartása mögött *az ellentámadásra való felkészülést* kell látnunk. Helyesen írta Ady, hogy Prohászka személyében hamarabb jelentkezik az ellentámadás, mint az adott viszonyok elleni támadás.

1905 karácsonyán maga X. Pius pápa szentelte püspökké Prohászkát a Sixtinában, akivel a megüresedett székesfehérvári megyéspüspöki széket a darabontkormány javaslatára a király be akarta tölteni. A püspöki állással megváltoztak Prohászka lehetőségei és

feladatai. Az egyházkormányzat és a pasztorális tevékenység követelményei kihatottak a korábban merésznek tűnő reformer megnyilatkozásaira. A püspöki állás formailag megkötötte Prohászkát, de megnövelte szavának súlyát. Kinevezése inkább tűnik „felfelé buktatásnak", semmint reformer-katolikus irodalmi működése honorálásának.

Prohászka gyakorlati tevékenysége is átalakult. Fővárosi tartózkodása, majd püspökségének első éveiben – a később tárgyalandó Mária-kongregációkhoz hasonló elképzeléssel – *Regnum Marianum* néven papi egyesületet szervezett, amelynek célja az értelmiség közötti pasztorális tevékenység és agitáció előmozdítása volt. A püspök patrónusa lett az 1907-ben alakult *Katholikus Sajtóegyesület*nek, de a katolikus sajtó újjászervezői a jezsuiták voltak. A katolikus reneszánsz nemcsak a politika, a napisajtó, hanem az irodalom területén is szembeszállt a demokratikus és forradalmi áramlatokkal. Prohászka és köre arra törekedett, hogy a *Nyugat*ot ellensúlyozó, színvonalas, az értelmiség között posszibilis irodalmi folyóiratot létesítsen. E célra 1909-ben megvásárolták az *Élet* című irodalmi folyóiratot. A Prohászka által inspirált lap a modern katolikus kultúra fórumává igyekezett válni a „Diadalmas világnézet" szellemében.

Prohászkának és az általa képviselt modern katolicizmusnak stratégiai célja a polgári radikalizmus ellensúlyozása, térhódításának akadályozása és visszaszorítása volt. A cél megvalósítása érdekében Prohászka differenciált eszközöket alkalmazott. Nem riadt vissza a konfrontációtól sem, de az elvi vitát, az érintkezési pontok megragadását, s ezekből kiindulva a saját igazának bizonyítását tekintette célszerűnek. Ezt a stratégiát a kortársak és az utódok közül sokan nem ismerték fel, bár a forradalmi átalakulás legtudatosabb képviselői – gondoljunk csak ismét Adyra – már ekkor felhívták rá a figyelmet.

PROHÁSZKA ÉS ADY

Ady Endre már nagyváradi korszakában felfigyelt a reformkatolicizmusra, mindenekelőtt Prohászkára. Ady a népi ihletésű, de európai horizontú polgári radikalizmus platformjáról volt antikle-

rikális. Szabadságharcos prédikátor őseitől örökölt tradicionális kálvinizmusa párizsi élményeivel együtt vált modern intellektuális istenképének forrásává. Ady a legkorábban figyelt fel a prohászkai alapállásban rejlő veszélyekre. „Nem fogjuk kivételesen nagy embernek deklarálni Prohászka Ottokárt csak azért – írta Ady –, mert merészebbnek és intellektusban gazdagabbnak látszik, mint többi fegyverese az ecclesia militansnak." A hirtelen divatba jött Prohászkát Ady is érdekes egyéniségnek tartotta. A Prohászka-előadások a hallgatókat intellektuális sodrásukkal ragadták meg. Prohászka a katolikus értelmiség felkészült képviselőjeként állt ki vitatkozni.

Ady felismerte, hogy a prohászkai igazságok féligazságok. „Hát nem méltóztatnak látni – figyelmeztetett Ady –, hogy az Ehrhardtok, Prohászkák a jövendő klerikalizmusának az előhírnökei? A klerikalizmus örök célja az emberiség nyűgökbe tartása... Nagyon természetes, hogy e nagy cél eszközeinek a haladó korral együtt folyton módosulniok kell. Mivel ma már sem kínzókamrákkal, sem a sötétség terjesztésével nem lehet eléggé boldogulni, az ecclesia militans gondolkodóbb elemei modernebb fegyverekkel kezdenek hadakozni. Íme – Prohászka példája mutatja –, a modern fegyverek előtt még az antiklerikálisok is meghódolnak." A prohászkai kísérlettel a radikális demokrata Ady éppúgy szembeszállt, mint a katolikus egyház ókonzervatív szellemébe, jólétébe-nyugalmába ragadt klérus. Az egyik nagyváradi Prohászka-előadáson „jelen volt öreg papok nem nagyon lelkesedtek a beszéden" – számolt be a *Nagyváradi Napló*ban Ady. „Nincs igazuk. Prohászka tudja, mit csinál. Lám, a nagyközönség – soraiban sok zsidó és protestáns – el volt ragadtatva."[16] Ady ítéletét nemcsak puritán kálvinizmusa befolyásolta, hanem párizsi élményei is. Türelmetlen radikalizmusa, forradalomvárása különösen élessé tették a neokatolicizmus iránti bírálatát. Prohászka és Ady harca sokban hasonlít Pázmány és a kálvinista prédikátorok küzdelméhez. Újat jelentett mindkettő: Prohászka reformkatolicizmusa és Ady forradalmi radikalizmusa. Mint tűz és víz álltak szemben; Ady a liberalizmustól a polgári radikalizmuson át jutott el a munkásosztályhoz és a forradalom igenléséhez. Prohászka a modernizmuson és keresztényszocializmuson át – több kitérővel – az ellenforradalomhoz.

Prohászka vetése a Katholikus Néppárt szociális programjának közzétételében és az Országos Keresztény-Szocialista Párt 1907-es megalakulásában érett be. „Íme, itt van a nép ellen – a Néppárt, a sunyi, de szájas kereszténységszocializmus" – írta Ady. „A Néppárt már magára illesztette a kipróbált, európai formát. Szocializmust a szocializmus ellen... Még feudális rendű az ország, egy geográfiai és nemzeti püspökfalat, még polgárságunk kialakulatlan, rövidlátó és félénk: már a bástyákon ott van a reakció legmodernebb, legkitanultabb védőcsapatja. Lobog, lobog a keresztes, harcias, pirossal szegett fekete lobogó."[17] A demokratikus értelmiség előtt világos volt, hogy Prohászka modernizmusa nem azonos a nyugat-európai modernista irányzatokkal. „Nem szabad azt hinni, hogy a modernizmus egyöntetű irányzat" – írta a *Huszadik Század*. „Ellenkezőleg, az olasz modernisták szélső balszárnyától a mérsékelt jobbszárnyig sok árnyalat vezet. Utóbbiak közé lehet sorolni a modern katolicizmust, amelyet nálunk Prohászka Ottokár hirdet."[18]

A „MODERNISTA" PROHÁSZKA

Hogyan jellemezhetjük Prohászka elméleti tevékenységét a püspökké szentelés és az indexre kerülés között? Az 1907-ben megjelent „Modern katolicizmus"-ban ismét a hit és a tudomány összeegyeztetésével kísérletezett, ami ab ovo lehetetlen. Prohászka ebben a művében sem jutott el a francia vagy olasz modernizmus színvonalára, de így is ő képviselte továbbra is az újat a magyar egyházban. Prohászka a felekezetek közé hidat akart építeni Debrecentől Székesfehérvárig a kereszténység egysége jegyében, és hidat akart építeni a társadalmi osztályok közé is a kereszténységszocializmussal. A társadalmi és politikai életben lehetségesnek tartotta a különféle irányzatok együttműködését. Prohászka megfogalmazta modernizmusát ebben a vonatkozásban is. „A szabadságot észleljük az egyháznak társadalmi és politikai érintkezéseiben s új elfoglalt állásaiban is. A társadalmat nem lehet lekötni középkori formákba, s fejlődése a szociális igazságnak s a demokráciának állama felé tart. Távol lesz tehát tőlünk az elvi ellenkezés ez irányzattal s e formákkal, s nem fogunk elvből farkasszemet nézni a demokrata pártokkal..."[19] Prohászka a fejlődés irányába teendő első lépésnek

a katolikus egyházi nagybirtok reformját jelölte meg. Javaslatait püspöktársai határozottan veszélyesnek ítélték. Elegendőnek tartották a belső lelki megújhodást, az egyes emberek erkölcsi, hitéleti elmélyülését, a társadalmi-politikai viszonyok érintése nélkül.

Prohászka teológiájában nagy súlyt kapott a pszichológia, a geológia, az asztronómia és a biológia. Sokat foglalkozott Forsterrel és Bergsonnal. Prohászka a megélés elsőbbségét hirdette a megismeréssel szemben. A dogmatikai érvelés, a logika helyett fontosabbnak tartotta az átélést, az érzelmi azonosulást. Így aztán tág tér nyílt a dogmatikai pontatlanságokra. „A tettben, a tapasztalatban, az átélésben fogjuk meg a dolgokat, s a valóságot önmagában, s minden tudás, a legelvontabb filozófiát sem véve ki, arra való, hogy az élet e konkrét alakítására rásegítsen – vallotta saját filozófiájáról. – Ezzel természetesen ki van mondva az akarat s a tett előbbrevalósága s kiválósága az ismeret felett."[20] Prohászkánál az istenhez jutás eszköze nem a megismerés, hanem az érzelmek. Így akarta az intuícióval lerombolni a „tudomány immanens korlátait", s kitágítani azt az irracionális szféra irányába.

Prohászka hivatalos elismerése volt, hogy 1910-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választotta. Székfoglalóját „Az intellektualizmus túlhajtásai" címmel tartotta. Azt fejtegette, hogy nem az értelemnek kell az életet irányítani, hanem az akaratnak, nem az ismereteknek, hanem a tettben megnyilvánuló hitnek. Prohászka székfoglalója bizonyítja, hogy a püspök erősen a bergsoni filozófia hatása alatt állt. Kedvessé tette előtte a bergsoni filozófiát az a tétele, hogy nem a megismerés nyújtja az abszolút igazságot, hanem a belső megfigyelés, az intuíció. Prohászka az akaratot, a tettet az isten utáni vággyá transzformálta. Ezzel akarta megoldani azt a problémát, hogy az intellektualizmus, a tudományos megismerés a hitet szétzúzza. Az ismeretelmélet terén kétségtelen, hogy Bergson intuíció fogalmát fogadta el. Az intuíció a misztikus élménysor legjelentősebb állomása: az az áttörés, amely a misztikusok szerint azért szükséges az irracionális felé, mert a fogalmak csak jelzik a valóságot, tehát át kell ezeken törni az igazi valósághoz. Filozófiai módszerét tekintve a dialektikával a metafizikát állította szembe. Prohászkának nincsenek kiérlelt, pontos és következetesen használt fogalmai, nem volt a szó szakmai értelmében filozófus.[21]

Prohászka álláspontja a modernizmussal egyre határozottabban szembeforduló Vatikán ellenkezését váltotta ki. Róma felől ekkor már az integrizmus dermesztő szelei fújtak. Leó pápa szelleme helyébe szűkkeblűség és megbélyegzés lépett. Az ultramontán változások éreztették hatásukat nálunk is. A püspöki székbe emelt és akadémiai tagságot kapó Prohászkát lesújtotta az index-kongregáció 1911. június 5-i dekrétuma. Indexre került Prohászka három műve is. Prohászka fegyelmezetten viselkedett, június 13-án már „laudabiliter se subjecit": alávetette magát a kongregáció határozatának.[22]

Művei közül a „Modern katolicizmus" (1907) azért került indexre, mert abban a szerző az ember, a nő közvetlen isteni teremtésének vallásával a „Biblia" értelmezésében a modernizmusnak tett engedményt. Szerinte a bibliai szövegeket nem lehet szó szerint venni, s ezzel a historizmus bűnébe esett. További kifogás ellene, hogy a teológiát és a profán tudományt megengedhetetlen viszonyba hozta egymással. „Az intellektualizmus túlhajtásai"-ban (1910) olyan kijelentéseket tett, amelyek az agnoszticizmus vádját váltották ki. Bár Prohászka célja csak a túlzott intellektualizmus (szűkebb értelemben vett tomizmus) molinista bírálata volt, az integristák szerint a „Lamentabili"-ben megbélyegzett Bergson agnoszticizmusának és pszichologizmusának hibájába esett. Végül a „Több békességet" című, 1910 karácsonyán az *Egyházi Közlöny*ben megjelent írás ellen az volt a fő kifogás, hogy abban Prohászka – az integristákat bírálva – szembehelyezkedett az egyház tanítói tekintélyével.

A Vatikán nem szokta közölni az indexre kerülés okát, mint azt jelen esetben sem tette. Így az indexügy körül csaptak össze nálunk a modernista és integrista irányzatok. Vaszary Kolos hercegprímás nem rokonszenvezett egyikkel sem. Az integristák elismert vezére az agg Samassa egri érsek, de fő erősségük a Jézus Társaságban volt. A vita főleg katolikus folyóiratokban zajlott. A reformkatolicizmus és mindenekelőtt a Prohászka elleni intrikák Rómából biztatást kapva, 1910–1911-ben érték el tetőpontjukat. A püspök indexre kerülésében – Schütz Antal szerint – a jezsuiták és Samassa keze volt. Az érsek már 1906-ban megfenyegette az őt bíráló

Prohászkát, hogy indexre tételti. Most az egri főegyházmegye számára Prohászka valamennyi művét tiltott olvasmánynak nyilvánította. Az indexügy miatt a fehérvári püspök nem jöhetett számításba a korábban neki szánt kalocsai érseki szék betöltésénél. Bár az index elérte célját, hisz véget vetett Prohászka modernista korszakának, de ellenfelei sem örülhettek. Prohászka jól mérte fel helyzetét, nem tett bíráló nyilatkozatokat – ilyenre csak híve, Vass József vállalkozott –, így nem is adott lehetőséget teljes lehetetlenné tételére.

„Az intellektualizmus túlhajtása" című akadémiai székfoglaló nemcsak az indexre kerülés szempontjából mérvadó Prohászka pályájában, hanem az abban megmutatkozó *irányváltozás* miatt is. A „Diadalmas világnézet"-ben az idealizmus térhódításának „napfelkeltéről" volt még csak szó, s mint bizonyítottuk, az intellektualizmusnak nevezett racionalizmus iránt megértéssel viseltetett, mert akkor ezt tekintette a kor fő eszmeáramlatának. 1910-re módosult álláspontja: most már nem az intellektualizmust, hanem a francia újkonzervatív idealista gondolatkört és az ezen alapuló neokonzervatív politikai irányt tartotta a kor fő áramlatának.[23] A székfoglalóban és az azt követő munkákban Prohászka, szemben a „Diadalmas világnézet"-tel, nem a kiegyezést kereste a bírált irányzattal, hanem a konfrontációt állította előtérbe.

1912. december 22-én a Pázmány Péter Társaságban ünnepelték az indexre tett Prohászka püspök 30 éves írói jubileumát. A nyilvános ünneplést ürügyül felhasználva, 1913 elején egy Tátrai Félix névvel jelzett német nyelvű brosúra jelent meg, amely a jezsuita álláspontot képviselte a Prohászka körüli vitában. A szerző kifogásolta, hogy az indexre tett Prohászkát katolikus fórumok nyilvánosan ünneplik; ez nyílt szembehelyezkedést jelent Rómával. A brosúra szerint IX. Pius Syllabusa és X. Pius Pascendije alapján Prohászka tanai elítélendők. Az ultramontán szerző Prohászkát szubjektivizmusáért és evolucionizmusáért támadta, aki szerint Kant és Fichte eszméit csempészi a katolicizmusba. A brosúra nemcsak Prohászka vallási szubjektivizmusát ítélte el, hanem támadta a püspök befolyása alatt álló katolikus szervezeteket, a Regnum Marianumot és a Szociális Missziótársulatot is mint a tévtanok propagálóit.

A jezsuitákra emlékeztető támadás a vádakat két csoportra osztotta: 1. Prohászka olyan kultúrteológus, aki a katolikus világnézet

összebékítésére törekszik a modern filozófiával és kultúrával. 2. A teológiai terminológiákat modern filozófiai terminológiákkal cseréli fel, s ez önmagában véve is félrevezető és tévtanokhoz vezethet.[24]

Az index és az azt követő ultramontán támadások nem annyira az érintett írásoknak, hanem Prohászka eddigi tevékenysége egészének szóltak. A cél kétségkívül Prohászka elhallgattatása volt, vagy legalábbis visszaszorítása a fehérvári aulába. Ezért a támadások nem vettek tudomást Prohászka retrográd fordulatának kezdetéről, hanem a Rómából jött elítélést kiaknázva, döntő csapást akartak mérni az ellenfélre. „A helyzet iróniája volt ugyanis, hogy a Prohászka elleni támadás éppen azt az írást vette célba, amely első szimptómája volt a pálya alapvető fordulatának, olyan fordulatnak nevezetesen, ahonnan az út a támadók tábora felé vezetett – legalábbis az annak egy lényeges csoportját képező *Magyar Kultúra* kör felé."[25]

Eszerint a jezsuiták magatartását, a püspökök rosszallását, Prohászka műveinek általuk kieszközölt indexre tételét – Prohászka „haladó" hírének megalapozóját – úgy kell tekintenünk, mint *a magyar katolikus egyház igen elmaradott nézeteinek* megjelenési formáját. Prohászka az értetlenség áldozata lett, hiszen később, mint azt látni fogjuk, maga Bangha Béla is helyeselte *utólag* a Prohászka-féle magatartást, amelyet a *Magyar Kultúra* 1910 körül még bírált. Prohászka harcaiban így átmenetileg egyedül maradt, az értetlenség miatt saját egyházában, s az értés miatt a demokratikus táborban. A „Fiatal Magyarország" forradalmat váró műhelyében Prohászka egyre idegenebbül érezte magát. Az elvi harcot nem szívelő magyar egyházban, övéi között sem sikerült gyökeret vernie. Az első világháború előtti néhány évben Prohászkát megbénította az index, bekerítettsége teljessé vált. Visszavonult a közszerepléstől, a katolikus akció felé fordult. Közreműködésével épült ki 1912–1914 között a Szociális Missziótársulat, a katolikus hölgyek jótékonykodó egyesülete. Az index utáni viszonylagos passzivitásból csak a háború borzalmai és a megsejtett társadalmi átalakulások emelték ki. Prohászka pályájában ezekben az években nemcsak filozófiai értelemben történt meg a fordulat a pragmatista idealizmus és nacionalizmus, a harcosan reakciós katolicizmus felé, hanem közszereplését tekintve is. 1914 után Prohászka már nem az egyházi reformpolitikus, nem is a keresztény szociális népi mozgalmak mentora, hanem a neokon-

zervatív ellenforradalom felé gyors ütemben haladó ideológus. Az ellentét, amely az 1900-as években a jezsuiták, Bangháék és Prohászka között fennállt, végül is úgy oldódott meg, hogy Prohászka közeledett, majd azonosult a *Magyar Kultúra* irányvonalával. Még akkor is így van ez, ha a jezsuiták ügyesen mindig Prohászkát tolták előtérbe, és korábbi nimbuszának maradványaiba, s nem utolsósorban püspöki palástjába takarózva tevékenykedtek.

Nem véletlenül foglalkoztunk ilyen részletesen Prohászka 1914 előtti tevékenységével. A neves katolikus egyháztörténész, Hermann Egyed is megállapította, hogy Prohászka Ottokár életének fontosabb szakasza a világháború előtti évekre esik. Maga Prohászka is megerősítette ezt az 1926-os katolikus nagygyűlésen elmondott beszédében: „Mi a múlt században megcsináltuk a hit s a tudomány, az ész és a vallásos élet szintézisét. Végigküzdöttük azokat a harcokat, amelyeket filozófia és természettudomány, történelem és régészet, a gazdaság- és kultúrtörténet nagy haladása indított a hivő felfogás ellen. A támadás minden fronton megtörtént... A múlt század a kantiánfilozófia uralma alatt s a természettudomány bűvöletében állott, a tudományok akkor új problémakört gördítettek elénk, de sikerült az új tájon is a szintézist a hit s a tudomány, az ész és a vallás között megcsinálni, olyan módon, hogy a tudományt is szeressük, s a hitben is gyermekek legyünk" – mondta önmagáról Prohászka.[26]

INGADOZÁS A HÁBORÚ ÉS A BÉKE KÖZT

Az első világháború megrendítő hatással volt az impulzív Prohászkára. A háborúban az irracionális elemeket fedezte fel és látta megnyilvánulni. Prohászka a liberális társadalom csődjét s egy új társadalom előhangjait hallotta ki a háború viharából. A klérus és a keresztény politika a háborútól a társadalmi ellentétek, az osztályharc megszűnését, a munkásosztály internacionalizmusának elhalását várta. „A háború megint feléleszti bennünk az önzéstől és gazdasági harctól elhomályosított tudatot, hogy mi mindnyájan testvérek vagyunk, kiknek egymásért meg is kell halniok. A háború tehát közelebb hoz egymáshoz és egybeolvasztja a szenvedés s az *áldozatok tüzében* az erkölcsileg megtisztult embereket."[27] A há-

ború első szakaszában Prohászka az isteni szándékot akarta összeegyeztetni a háborúval: az erkölcsi tökéletesülés megvalósításának eszköze szerinte a harc, hisz a közel került halál pillanata elmélyíti a hitet.

Prohászka mégis a legkorábban ismerte fel a háborúban a kapitalista társadalomra leselkedő veszélyeket. A fennálló rend megvédésére a birtokos parasztságot akarta megnyerni. A Magyar Gazdaszövetség 1916. áprilisi közgyűlésén terjesztette elő birtokreformjavaslatát. A reformtervezetet Malcomes Gyula miniszteri tanácsos gyakorlati terveinek figyelembevételével dolgozta ki. Lényege, hogy a háborúban részt vett kisembereket homestead – kötött kisbirtok – formájában földhöz kell juttatni, bizonyos földterületeket – az állam közbejöttével – haszonbér ellenében örökbérletbe kellene átengedni. Prohászka a reformot olyan orvosságnak szánta, amelylyel a legveszélyesebb elégedetlen elem, a frontkatona leszerelhető. A klérus nem értett egyet a fehérvári püspökkel, idegenkedett a nagybirtokrendszer integritásának csorbításától. A püspöki kar szerint nem a kisbirtok, hanem éppen az egyházi nagybirtok és a hitbizományok az utolsó gátjai a „földindulásnak".[28]

A soviniszta nemzeti egység bomlása, a háborús borzalmak közismertté válása, a fronton elszenvedett vereségek, valamint a hátország helyzetének romlása 1916 végén elméletileg is tarthatatlanná tették a háborúról vallott katolikus álláspontot. Nyilvánvalóvá vált, hogy a háború nem szelídítette meg az erkölcsöket, nem nyújtott lelki kultúrát. Csalódtak azok, akik a háborútól a valláserkölcsi megújhodást várták, mert helyette a forradalmi jelek szaporodtak. Ezért a katolikus politikában a háború mielőbbi befejezése vált kívánatossá. Az első világháború első napjaiban pápává választott XV. Benedekre várt a feladat, hogy az egyházat a háború oldaláról a béke táborába vigye. 1917-től a Vatikán határozottabb békeakciókat kezdeményezett.[29]

1916 végétől Prohászka is a háború hívéből a béke követelőjévé vált. A változás oka annak felismerése, hogy a háború a belső társadalmi ellentétek csökkenése helyett azok végsőkig való kiélezését hozta magával, s ezáltal a fennálló társadalom került veszélybe. Megváltozott véleménye a háború okairól. „A háború azért van – írta –, mert a gazdasági hatalom utáni vágy tüzeli az államokat . . . Az egyes országok nagytőkéi s akik a tőkék tulajdono-

sai, új gazdasági területeket akarnak szerezni, hogy termelésüknek új piacokat s nyereségüknek új forrásokat nyissanak. A pénzhatalmaktól függnek a kormányok . . . , s ezeknek az ellentétes érdekeknek az ütközése hozza ránk a háborút."[30] Prohászka álláspontjában tehát a nagytőke-ellenesség került előtérbe. Az oroszországi forradalmak és azok hatására itthon is kibontakozó forradalmi válság a jobboldali radikalizmus irányába lendítették. Prohászkát „szociális beállítottsága a háború előtt, majd a bekövetkező forradalom ösztönös megérzése a háború alatt is radikális állásfoglalásra késztette – még az egyházra sorsdöntő földbirtok-politikai kérdésekben is".[31]

A „KULTÚRA ÉS TERROR" PROHÁSZKÁJA

Prohászka Ottokár 1918 elején szinte egyértelmű fordulatot tett a jobboldal felé. Miben ragadhatjuk meg a prohászkai fordulatot? A harcos antiszemitizmus felkarolásában, a nacionalizmus szélsőséges formáinak vállalásában s e kettőt egyesítő pragmatista hungarizmusban.[32] Prohászka célja az volt, hogy a vesztes háború közepette szítsa a nacionalizmust, főleg az ifjúság és értelmiség között. „A hungarizmus alatt a keresztény magyarság védelmének megszervezését értem" – írta Prohászka. „A magyar népet, a falvak, a magyar vidékek gazdálkodó ezreit is meg kell szervezni, talpra kell állítani . . . Az intelligenciát, a középosztályt hasonlólag az élet feltételeihez kell segíteni. A keresztény ifjúságot nevelni, s őt a megillető pályához juttatni." A középosztály, az értelmiség és az ifjúság szervezkedésének szükségessége mellett Prohászka felismerte, hogy e politika tömegbázisa a birtokos parasztság lehet. „A falvak népét földhöz kell juttatni. A magyarság ősi erejével ragaszkodik a földhöz, s ha megveti rajta a lábát, semmiféle veszedelem nem fogja kimozdítani. A hungarizmusnak is a földben van a gyökere."[33] A földreform mellett Prohászka politikai reformokat is sürgetett. A demokratizálódás központi kérdésének a választójogi reformot tartotta és elfogadta a néppárti-kereszténységszocialista politikai programot.

Prohászka Ottokár 1918. október 10-én ünnepelte 60. születésnapját. Az ünneplők közül azonban már távol maradtak a század-

elől még őt ünneplők. A Prohászka-követők most az ellentáborból kerültek ki. A *Magyar Kultúrá*ban Bangha Béla üdvözölte Prohászkát, a főpapot, az apologétát, a vezért. Bangha megmagyarázta azt is, mi történt Prohászka körül. „Prohászka azelőtt inkább filozófus és teológus volt és a kérdéseket a mindennapi élettől elvonatkoztatva kezelte, most pedig ... szociológussá lett, és mint ilyen, kereken megállapította, hogy akik a szociáldemokráciát vezetik, azokban bízni nem lehet ..., a magyarországi zsidóság olyan irányba csapott, hogy veszedelmére van a magyar nemzetnek."[34] Prohászka nemcsak eszmei-politikai fordulatot tett jobb felé, hanem feladta intellektuális harcmodorát is. A polgári radikalizmus forradalmasodó balszárnyával szemben már ő is a radikális reakciós fellépést tartotta hatékonynak.

Prohászka forradalomellenes írásait 1918 őszén „Kultúra és Terror" címmel adta közre. Ebben a keresztény kultúrát állította szembe a legyőzendő szocializmussal. Műve a megérkezett és kirobbanó társadalmi küzdelmekben a jobboldal, a keresztény nemzeti ellenforradalom kézikönyve lett, annak mintegy első gondolati megfogalmazása volt. Alapul szolgált az ellenforradalmi röpiratok, brosúrák és programok összeállításához. Prohászka adta meg az ellenforradalom alaphangját. Mottója a „Kultúra és Terror"-ban: „A csőd után revideáljuk kultúrcéljainkat s új cégér után nézünk".[35] Mindez általában véve igaz volt az ellenforradalomra. Prohászka szerint az új cégér a szélsőjobb felé nyitott kereszténnyszocializmus lehet, mert az új szituációban csak tömegmozgalommal lehet beleszólni a politikába.

ÚTKERESÉS A FORRADALMAK ALATT

A polgári demokratikus forradalom győzelme politikailag új elhelyezkedésre késztette a magyar katolikus egyházat. Prohászka 1918. november 2-i körlevelében jelentette be csatlakozását a Nemzeti Tanácshoz és a független, demokratikus Magyarország kormányához. Megfogalmazta a katolikus feladatokat is: „E történelmi idők Magyarország függetlenségét és demokratikus vágyait, a nép széles rétegeinek felemelkedését hozzák nekünk – szól a körlevél. – Békét akarunk a külfölddel, és ugyanúgy békét, belső rendet és nyugalmat akarunk itthon ... A népnek lelkészei és tanítói szolgálják

a közrendet, álljanak be a nemzetőrségbe . . . A túlzók maszlagaitól meg nem kábulva, a belső rend és nyugalom alapjait föl ne borítsuk."[36]

Prohászka elismerte a magyar demokrácia érdemeit: a nemzeti függetlenség, a köztársaság, a népfölség és az általános jólét elvét. A fejlődés további útjának az osztályok szimmetrikus elhelyezkedését, a társadalmi organizmus keresztény elvek szerinti működését tartotta. „A nemzeti eszme, mint a népcsaládi öntudat s az összetartás érzete, szintén hatalmas kapcsolat s nagy tömörítő elv és erő a nemzetközi bomlasztó befolyásokkal szemben, melyek a proletár rétegeket fölösleges s erőt pazarló ellentétbe hozzák a legtermészetesebb életérzéssel, amilyenek haza, szülőföld, nemzet."[37] Prohászka szerint ezért 1918–1919-ben a „politikai nemzet" élete megszakadt, de nem látta meg az új nemzet születését.

A polgári demokratikus forradalom alatt Prohászka nemcsak a keresztény nemzeti ideológia előhírnöke volt, hanem több ellenforradalmi megmozdulás résztvevője is. Ezért 1919. március 23-án a proletárdiktatúra házi őrizet alá helyezte. A Tanácsköztársaság első heteiben Prohászka egy pásztorlevelet fogalmazott, amely azonban nem került kiadásra. A tervezetben Prohászka papjait és híveit az új viszonyokba való célszerű elhelyezkedésre szólította fel. A püspök mindenekelőtt megtagadta a múlt bűneit. „Vajon sirassuk-e a militarizmust s a korrupt parlamentarizmus letörését? . . . Örüljünk, hogy ez mind letört. Istenem, bár letört volna igazán végleg! A múltakért tehát nem lelkesedhetünk, s nem vállalhatjuk, hogy az utolsó századok kultúrája keresztény lett volna. Mikor az új világnak körvonalai bontakoznak ki előttünk – folytatódik a körlevél –, azt kell mondanom, s arra kell felkérnem mindnyájatokat . . . , hogy álljunk bele keresztény öntudatunk bátor s bíró erejével az új világ munkájába." Prohászka nemcsak tudomásul vette és elfogadta az egymás mellett élést, hanem részt is kért a munkából. „Tekintve a világ fejlődését s az abban elénk gördülő isteni gondolatokat, mi nem lehetünk ellene a szocializálásnak, amennyiben az a termelési föltételeknek s a társadalmi műveltség igényeinek megfelel. Mi nem lehetünk ellene az alsó társadalmi rétegek fejlődésének, s nem volnánk lelkipásztorok, ha éppen a krisztusi gondolatokból nem vennénk észre a világ jogát erre az új s jobb berendezkedésre. Ami már tényleg érett s kifejlett a szocializálás-

ra, az szocializálódni fog nélkülünk is, de rendkívül nagy hiba s meg nem értés volna részünkről . . . , ha ez mind a népek lelkipásztorai nélkül, sőt ellenkezésükkel menne végbe! Azért hát kerüljük még a látszatát is annak, mintha az ésszerű szocializálás kereszténységellenes törekvés volna; sőt lássunk éppen abban több kereszténységet . . . Ne kezeljük az érdeket az egyház eddigi politikai s gazdasági hatalmának szempontjából – hiszen hogy valami jó-e vagy rossz, az nem egyes történelmi osztályoknak s intézményeknek előnyein vagy hátrányain, hanem a fejlődés szükségletein fordul."[38] A körlevél fogalmazványában kifejtett, emocionálisan motivált ötletszerű állásfoglalás nem lehetett volna alkalmas a Tanácsköztársaság és az egyház viszonyának rendezésére. Nem volt megalapozott egyházpolitikai koncepció, inkább Prohászka jellemének hajlékonyságát bizonyítja. A körlevél – az állam vagy a püspök szándékai szerint – kéziratban maradt, így csak Prohászka belső vívódásainak értékes dokumentuma.

Az egyház szembefordult a proletárdiktatúrával, papjai gyakran az ellenforradalmi mozgalmak szervezői és vezetői. Prohászka azonban ekkor még nem látta az ellenforradalmi perspektívát. Prohászka Tanácsköztársaság alatti magatartásának ellentmondásos voltát egyik közeli munkatársa, Bilkei Ferenc esperes visszaemlékezése is bizonyítja. Bilkei szerint Prohászka a proletárdiktatúra alatt azért nem adott ki körlevelet, mert nem volt hajlandó azokat alávetni a tanácsállam ellenőrzésének. „Prohászka püspök egyáltalán nem csinált titkot a meggyőződéséből – írja Bilkei –, húsvétkor, pünkösdkor, Úrnapkor olyan beszédeket mondott a székesegyház szószékéről, hogy bátran beillett ellenforradalmi riadónak."[39] Hozzátehetjük, hogy Prohászkának e beszédek miatt semmiféle bántódása nem esett. Ha a visszaemlékező el is túlozta a püspök ellenforradalmi érdemeit, az azonban elgondolkodtató, hogy ilyen ellentét állhatott fenn nyilvános szereplései és „lelki tükrének" számító naplója között. Prohászka a proletárdiktatúrával hosszú távon számolt, ezért foglalkozott az együttműködés gondolatával. De júliusban, a tanácshatalom bukásának előjelei láttán ismét az ellenforradalom felé fordult. „Azon kell dolgoznunk – írta –, hogy legyen keresztény demokráciánk, hogy népünk keresztény legyen."[40] Ezt a változást tette lehetővé az ellenforradalom felülkerekedése.

A proletárdiktatúra bukása után „ösztönösen feléje fordult minden szem – írta Prohászkáról Schütz Antal –, politikusok és a nép benne látták a titkos tájékozódási pontot . . . , a nemzet fájdalmainak és igényeinek hiteles helyét, legnemesebb akarásainak exponensét, ami az embereket mozgatta és feszítette, az benne . . . megtisztulva, formára hozva és szárnyra kelve vált igazán hatékony közeszmévé."[41] A keresztény nemzeti irányzat Prohászka Ottokárt vallotta szellemi atyjának. Ő volt az első megfogalmazója a keresztény nemzeti ébredésnek.

Prohászka a Peidl-kormány bukása után egyházmegyéje papjaihoz intézett körlevélben fejtette ki szociális és politikai programját, amely a fehérterror és a politikai bizonytalanság közepette keresztényszocialista jellegű program volt. Az 1919. augusztus 17-i körlevélben először a proletárdiktatúrát parentálta el, kiemelve a katolikus értelmiség „eltévelyedését". A teendőket Prohászka három csoportba foglalta össze. „Először is biztosítsuk munkástestvéreinket, hogy mikor a bolsevizmus ellen küzdünk, az nem annyit jelent, hogy a munkásosztálynak bármilyen . . . még legkisebb elnyomására is gondolnánk. Az ellenkezés . . . nem irányul a szociális haladás, a munkások jogai, azok szervezkedése s társadalmi s gazdasági térfoglalása ellen. Ne akarjon itt senki letörni munkást, senki szegényt és proletárt . . . " Prohászka második feladataként a szenvedélyek csillapítását, a szélsőségek és az osztályharc kiküszöbölését jelölte meg. Harmadik feladatnak a társadalmi szervezkedést tekintette. Minden osztálynak, hivatásnak és érdekcsoportnak legyen erős képviselete, hogy érdekeit védhesse, de úgy, hogy „senki jogát le ne törje, hanem mások jogával a maga jogait egyeztesse, s összhangot teremtsen . . . Ezt a szervezkedést keresztény nemzeti alapon kell végrehajtani, természetesen minden felekezeti szűkkeblűség és nacionalista sovinizmus nélkül."[42] Prohászka irata megnyerte Csernoch hercegprímás tetszését, aki megbízta az 1919. augusztus 22-én összeülő püspökkari konferencia közös pásztorlevelének megfogalmazásával.

A Prohászka által 1919 augusztusában képviselt politikai taktika tehát arra irányult, hogy a forradalmak vezetőivel szembeállítsa a levert proletárdiktatúra láttán irányt vesztett rétegeket. Magának

az osztálynak bántatlanságot ígért, de a forradalom vezetői elleni bosszúállást szentesítette. A forradalmakat kitérőnek, idegennek minősítette, s a dolgozó rétegeket keresztény nemzeti alapra akarta állítani, hangoztatva irányukba az új rendszer jóindulatát.

A FEHÉRTERROR IGAZOLÓJA

Prohászka munkásbarát, társadalmi békét, humanitást és megértést hirdető kereszténységszocializmusából csak kommunistaellenes gyűlölet maradt a nemzeti hadsereg Székesfehérvárra érkezése után. Most csupán helyeslő szavai voltak a különítményeket illetően; nemcsak Horthy fegyvereit áldotta meg, hanem ideológiát csinált a fehérterror igazolására is. Prohászka szerint az ellenforradalomban a nemzet létfeltételeiért folyik a harc, az öntudatra ébredt magyar lélek küzd a destrukcióval. 1919 karácsonyán, a béke és szeretet keresztény ünnepén Prohászka visszapillantva az elmúlt öt hónapra, megállapította: „Ez volt az életerő nemzeti reakciója. E reakciónak ki kell tartania s nem szabad enyhülnie. Az élet még nem úr."[43]

Ha kísérletet teszünk arra, hogy kideritsük, mit is értett az egyre zavarosabbá váló Prohászka a keresztény nemzeti eszme alatt, sajátos ellentmondásokkal találkozunk. A numerus claususról elmondott nemzetgyűlési beszédében azonosította magát a fajvédőkkel, a fajelmélettel. Máshol úgy kezeli a faj és lélek, az erkölcs viszonyát, hogy ezek egysége alkotja a keresztény nemzeti eszmét. A „keresztény kultúra" fogalmat viszont valláserkölcsi alapon interpretálja. A keresztény jelszó alatt Prohászka a katolikus és protestáns felekezetek együttműködését, az interkonfesszionális keresztény politikát értette, de a szociális és politikai enciklikák katolicizmusán túllépett a fajelmélet és a szélsőséges nacionalista megnyilvánulások irányába. A nemzeti eszmét Prohászka szintén faji, történelmi és erkölcsi tartalommal töltötte meg. Szerinte a „nemzet éppen olyan természet adta s történelem alkotta közület széles értelemben, mint a család".[44]

Prohászka nem elégedett meg a kereszténység és a nacionalizmus egymás mellé helyezésével, hanem ontológiai magyarázatot is adott a keresztény nemzeti eszméről. „A kereszténység hite, izzó lelke, szeretete, nézetei, erkölcse s motívumai alakították évszázadokon át

a magyar életet. A nemzeti gyökér Ázsiából került, de az oltóág a kereszténység lett, s azóta az nem kettő, hanem egy, egységesen magyar nemzeti s keresztény élet lett... Így tehát a magyar történelmi életen s magán a lelken s érzületen rajta van a keresztény jelleg, s amint a történelmi magyar lélek egységes, úgy nem lehet sehol elválasztó vonalat húzni a nemzeti s a keresztény betét között."[45] Nem zavarta Prohászkát, hogy a keresztény nemzeti gondolat nem Ázsiában, hanem Szegeden, s nem Szent István korában, hanem 1919-ben született. Prohászka világosabban is kifejezte a keresztény és a nemzeti eszme összefonódását, nagyon is történelmi jellegét. „A nemzeti ellenállás csak akkor leszen igazán hatalom, ha azt a vallás lelke, szelleme hatja át. Mert kivel állunk szemben? – tette fel a lényegre tapintó kérdést. – Szemben állunk az Istent, Krisztust, keresztet, szent hitet s azzal együtt hazát, történelmet s nemzetet megtagadó s megbecstelenítő vörös akcióval... Ezzel szemben csak a Krisztust valló, s belőle élő Reactio religiosa győzhet."[46]

Prohászkának a kereszténységről és a nemzetről, valamint a kettő egységéről idézett szóvirágai mögül itt bukkan ki a valóság, az antikommunizmus. A forradalmi szocializmus leküzdéséről, a fenyegető forradalmi veszély elhárításáról van tehát szó. Az indokok kézenfekvők: mert a „vörös akció" kereszténytelen és nemzetietlen. Kereszténytelen, mert vezérei ateisták és Prohászka szerint elsősorban zsidók. Nemzetietlen, mert a proletár internacionalizmus talaján áll a „nemzeti" uralkodó osztályokkal és más nacionalista társadalmi rétegekkel szemben. A kereszténység szembenállás a nem kereszténnyel, s a nem keresztény nemcsak ateista, hanem zsidó is. A prohászkai konstrukcióban a jó keresztény tehát antiszemita. A nemzeti öncélúság szembefordulás a „hazaáruló" nemzetközivel, a nemzeti tehát nem szocialista. Ebből következik, hogy a prohászkai aktualizált nemzetfogalom lényege az antikommunizmus, a forradalomellenesség.

Visszatérve a kiinduláshoz: Prohászka szerint a forradalmi szocializmus elleni fellépés annak kereszténytelen és nemzetietlen volta miatt indokolt. Ebben az érvelésben érinteni sem kellett azt a tömegek számára 1919-ben bebizonyosodott tényt, hogy a forradalmi szocializmus, a kommunizmus nem keresztényellenes, hanem klerikális reakcióellenes; nem nemzetellenes, hanem a nemzet elnyomó

osztályainak ellensége. A fennálló kapitalista társadalmi rend, az uralkodó osztályok és a velük összefonódó egyház védelme tudatosult Prohászkában a kereszténység és a nemzet „védelme" mögött. Így lett Prohászka Ottokár reprezentatív megfogalmazója a politikai katolicizmus és az ellenforradalmi Magyarország forradalomellenes szövetségének.

PROHÁSZKA, A KONSZOLIDÁLÓDÓ KURZUS POLITIKUSA

A fehérterror éveiben a katolikus püspöki karból Prohászka vállalta a legaktívabb politikai szerepet. Ehhez nagymértékben hozzájárult korábbi Habsburg-ellenessége, a nemzeti függetlenség utáni vágya, továbbá a protestáns felekezetek iránti türelme. Politikai szereplésének alapja azon elméleti felismerés volt, hogy a politikát nem lehet ott folytatni, ahol 1914 nyarán abbahagyták. Az új típusú ellenforradalmi hatalomban az egyháznak, a politikai katolicizmusnak nagyobb szerepet kell vállalnia, ha pozícióit megtartani vagy éppen gyarapítani akarja.

1920 januárjában Prohászkát Székesfehérváron ellenjelölt nélkül, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja tagjaként, nemzetgyűlési képviselővé választották. Programját kereszténységszocialistának mondta, de ennek már nem sok köze volt a kereszténységszocializmushoz. 1920–1921-ben Prohászkának nemcsak a protestáns Horthy államfővé emelésében, a Habsburgok trónfosztásában volt aktív szerepe, hanem az egységes kormányzópárt létrehozásában is. A Kereszténypárt és a Kisgazdapárt átmeneti fúziójakor Prohászka lett a kormányzó párt elnöke, mert elsősorban az ő neve fémjelezte a keresztény nemzeti ellenforradalmi egységet. A katolikus egyháznak nem voltak komoly kifogásai Horthy Miklós államfővé választása ellen. A nemzetgyűlésben a Kereszténypárt szónokaként Prohászka biztosította támogatásáról „Az alkotmányosság helyreállításáról és az államfői hatalom gyakorlásának ideiglenes szabályozásáról" beterjesztett törvényjavaslatot. A magyar alkotmányban forradalmi lépésként értékelte az 1920: I. tc. megalkotását, amely kodifikálta az ellenforradalmat. „Ez az a reakció, ez az a forradalom, amit magyar forradalomnak, keresztény nemzeti forradalomnak nevezhetek" – mondta.[47]

Prohászka a kereszténységszocialista elvek gyakorlati megvalósítását már 1920 elején hiányolta. Szerinte míg a nagytőke nyugodtan gyarapíthatja millióit, addig nem lehet az embereket lecsillapítani azzal, hogy figyelmüket ráfordítja „a bajok okozóira". Nem lehet antikommunizmussal, antiszemitizmussal, csak negatívumokkal a társadalmi ellentmondásokat megoldani vagy csökkenteni. Az a furcsa helyzet állt tehát elő, hogy a kormánypárt elnöke kérte számon a keresztény nemzeti kormánytól, miért nem produkál eredményeket, miért van a program és a valóság között áthidalhatatlan szakadék.

Prohászka szerepének értékelésekor tekintettel kell lennünk arra, hogy saját kereszténységszocializmusát akkor is komolyan vette. Példa erre a földosztással kapcsolatos magatartása. Az ellenforradalom – falusi bázisának megszilárdítására – szóban magáévá tette a földreform gondolatát. Ennek szükségességét a klérus szociális problémák iránt érzékenyebb tagjai is felismerték. Az elvi helyeslésen túlmenő anyagi áldozatokra azonban csak a legkevesebb javadalmazással rendelkező székesfehérvári püspök vállalkozott. Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter biztatására Prohászka elhatározta, hogy az egyház számára követendő példát statuál. 1920 őszén a püspökség tési birtokának 1025 kataszrális hold szántóföldjét – holdját 6300 koronáért – parcellázta a földéhes tési népnek. Prohászka gesztusát azonban a főpapok nem követték.

A politikába 1919 őszén nagy reményekkel induló Prohászka egy-két év alatt megundorodott a korrupt kurzuspolitikusok álkeresztségétől. A kiutat azonban jobbfelé kereste. A pártok és politikusok elvtelen civódásaiból, a törvényhozás kisszerűségéből az egyetlen kiutat a nemzeti hadseregben látta. „Szükségünk van a hadsereg erejére, ha élni, boldogulni akarunk – írta Prohászka –, mert erő nélkül nem lehet boldogulni. Az erő éppoly szükséges, mint a hit, az erkölcs, mint a jog... A magyar nemzeti hadsereg célja az..., hogy Magyarország bástya legyen, bástyája a nyugat kultúrájának" a bolsevizmus ellen.[48] Prohászka igazolta Horthyék 1920-as szovjetellenes háborús terveit is. De nemcsak a szovjetellenesség, hanem a belpolitikai reakció szempontjából is méltatta a különítményeket. „A mi sorsunk a nemzet katonáinak kezében van. Ne filozofáljatok immár magyar testvérek, ne okoskodjatok..."[49] Az egykor ékesszóló Prohászka még fordulataiban is átvette a ter-

rorlegények zsargonját. Azonosult Horthy és szűkebb köre katonai diktatúrájával, s azt a nemzetgyűlésben, a Kereszténypártban és az egyházban egyaránt támogatta.

Az 1921-es királypuccsok idején Prohászka tekintélyével ismét Horthy és a rendszer mellé állt. Ez annál is figyelemre méltóbb, mert a legitimista kísérletekben a püspöki kar több tagja exponálta magát. 1922-ben, nemzetgyűlési mandátuma lejártakor, visszavonult a politikától. Félreállása egybeesett a Kereszténypárt széthullásával. Közéleti szereplése néhány katolikus rendezvényre, illetve az ÉME gyűléseire korlátozódott. Olyan illusztris barátai lettek, mint Prónay Pál, a félreállított véres kezű különítményvezér. Az 1920-as évek derekán Prohászka egyre mélyebb magányba vonult a fehérvári püspöki palotában. Ekkor született utolsó misztikus műve, az „Élő vizek forrása". Bár Prohászka lényegében visszavonult nemcsak a politikai, hanem a katolikus közéletből is, személye továbbra is a rendszer szimbóluma maradt. 1926 decemberében, 20 éves püspöki jubileumán, Horthy Miklós és Csernoch János részvételével az ellenforradalmi rendszer reprezentánsai ünnepelték.

Prohászka Ottokár hosszú pályájának látványos fordulatai, merész ívelése és sötét buktatói intellektusának a magyar valóság iránti nagyfokú érzékenységét, de egyben az általa képviselt világnézet labilitását is bizonyítják. Halála méltó volt ahhoz a Prohászkához, akinek lételeme a szószék, a közönséggel való kapcsolat. 1927-ben egyik egyetemi templomi prédikációja közben esett össze és halt meg a modern kori magyar katolicizmus kétségkívül legjelentősebb személyisége.

II. BANGHA BÉLA ÉS A HARCOS KATOLICIZMUS

Bangha Béla jezsuita páter fellépésével az 1910-es évek legelején a szélsőjobboldali reakció jelentkezett a hazai katolicizmusban, amelynek egyre jelentősebb formálói voltak a jezsuiták. Bár a fő vonulatot továbbra is a hivatalos egyház, a dualista rendszerbe integrálódó Samassák jelentették, a „századelőn már a jobboldali radikalizmus katolikus változata hódít. Olyan irány terjed, amelyhez képest a századvégi katolicizmus – a később uralkodóvá lett szélsőségek feltűnése ellenére – mérsékeltebbnek, türelmesebbnek látszik. A különbség... valójában azt a fordulatot fejezi ki, amely a berzenkedő, kompromisszumokra hajló XIX. századi katolicizmust támadóvá, erőszakossá és gátlástalanná teszi."[1] Az 1910-es években mind szembetűnőbb a hagyományos katolikus konzervativizmus reakciós-radikális megújításának igényével fellépő irányzat előretörése, amely nem utolsósorban Bangha jelentkezésével köthető össze.

Ha rövid pillantást vetünk Bangha Béla életrajzára, szembetűnnek a Prohászkához hasonló körülményei. Bangha Nyitrán született, 1880. november 16-án. Atyja Győr megyei nemesi család sarja, aki Nyitrán ügyvédi praxist folytatott, és a Katholikus Néppárt aktív tagja volt. Anyja német–osztrák eredetű polgárcsalád leánya. Bangha büszke volt nemesi származására, amivel Prohászka nem dicsekedhetett. A fiatal Bangha 30 évvel később induló pályája is hasonlított kezdetben Prohászkáéhoz. Tanulmányai egy részét ő is a kalocsai jezsuitáknál folytatta, és elhatározta, hogy a Jézus Társaság tagja lesz. 1903-tól 1906-ig ugyanitt magiszter, 1906–1910 között pedig Innsbruckban tanult teológiát. 1909-ben szentelték pappá. Bangha az exkluzív jezsuita rendben látta egyéniségének kiteljesedését. Prohászka latin–olasz neveltetésével, világi pappá vá-

lásával, Róma fényeivel szemben Banghára a szigorú és rideg német jezsuitizmus volt döntő hatással.

A MÁRIA-KONGREGÁCIÓK ÉLÉN

Bangha tanulmányai végeztével, 1910-ben került a budapesti Mária utcai központi jezsuita rendházba, ahol a Prohászka ellen harcoló páter, Tomcsányi szelleme uralkodott. Tomcsányi 1902 óta támadta Prohászkát, aki a magyar jezsuiták szerint a modernizmus vétkébe esett. Prohászka a bibliakritika területén érintkezett a modernizmussal, míg a hazai jezsuiták éles szemmel őrködtek a bibliai szövegek integrista magyarázata felett. A teológiai nézeteltérések mögött azonban társadalomszemléleti, a szociális kérdésről és a katolikus intellektualizmusról vallott eltérő álláspontok is meghúzódtak.

A századforduló után felmerülő új feladat: az értelmiség megnyerése, illetve visszahódítása terén Prohászka és körével szemben riválisként ott állt a jezsuita irányítás alatt szervezkedő Mária-kongregációk mozgalma. „A Tomcsányi Lajos jezsuita tartományfőnök, Bangha Béla, Bús Jakab, Martinovich Sándor jezsuita lelkészek vezetése alatt álló kongregáció mozgalom az osztrák néppárt legreakciósabb ideológusai: Joseph Eberle, Richard von Kralik eszmei befolyása alatt szervezkedik; tevékenységében az újkonzervatív irányzat fokozatosan jobboldali radikalizmusba megy át." Prohászka és a Regnum Marianum nem tudott konkurrálni a jezsuitákkal a kongregációs mozgalomban. Ezt szilárdan kézben tartották. „Ők építik ki a magasabb társadalmi állású értelmiséget s felső középosztályt szervező Urak Kongregációját – ez a hagyományos neve az értelmiségi kongregációknak. Ez, világi vezetője, Barkóczy Sándor kultuszminisztériumi tanácsos révén jelentős befolyáshoz jut a középiskolai tanárság körében."[2]

Bangha ebben a polémiában kezdettől fogva Tomcsányi táborában állt. A páter 1910-től hirdette meg apologetikai előadássorozatait a Mária utcai templomban, amelyek hamarosan tömegeket vonzottak. Bangha hitvédő tevékenységének fő fóruma azonban nem a templom volt. Az Egyetemi Mária-kongregáció és az Úrinők Mária-kongregációjának vezetését kapta meg. A korábban apolitikus

kongregációkat ő állította be a közélet és politika vonalába. A jezsuiták által szervezett Mária-kongregációkat Magyarországon 1907-ben országos szövetségbe tömörítették, és ettől kezdve jelent meg havi folyóiratuk is *Mária Kongregáció* címmel. (A jezsuiták Ausztriában, Németországban és Lengyelországban szervezték meg sikerrel ezt az intézményt.) Míg a kongregációk eredeti célja a Mária-kultusz gyakorlása és erősítése volt, Bangha és köre ezt a hitéleti aktust konkrét politikai tartalommal töltötte meg.

Bangha az Egyetemi Mária-kongregációban a katolikus értelmiség utánpótlását akarta politikai céljainak megnyerni. A kongreganisták figyelmét a páter a kereszténységszocialista mozgalom felé fordította. Fő tevékenységi tere azonban az Úrinők Mária-kongregációja lett. Ezt a szervezetet állította stratégiai célja: az erős katolikus sajtó megteremtésének szolgálatába. Prohászka is kísérleteket tett a katolikus sajtó újjászervezésére. De a jezsuita Bangha e téren is több gyakorlati érzékkel bírt és több sikert ért el. 1911 decemberében a vezetése alatt álló hölgykongregáció égisze alatt megalakította a Katholikus Sajtóegyesület budapesti hölgybizottságát. (Megemlíthetjük, hogy Prohászka is sokat foglalkozott a nőkérdéssel, és különösen népszerű volt a középosztálybeli vallásos hölgyek között, de a karitatív Szociális Missziótársulattól eltekintve, őket sem tudta ütőképes erővé szervezni. Ez Banghának a sajtó terén kiválóan sikerült.) Bangha új szervezete az akcióképes katolikus napisajtóért folyó agitáció centrumává nőtte ki magát.

Nem a katolikus sajtó méreteivel, példányszámával vagy sokféleségével volt a baj. Már a század végén több politikai napi- és hetilapot, valamint folyóiratot indítottak, hogy ellensúlyozzák a liberális sajtó térhódítását. A századforduló után még szélesebbre nőtt és differenciáltabbá vált a klerikális sajtótermékek áradata. 1903-ban Magyarországon 80 katolikus sajtótermék jelent meg. Ebből 70 magyar, 7 német, 2 német nyelvű mellékletként és 1 szlovák nyelven. Közülük 8 politikai napilap, 4, hetente többször megjelenő politikai lap és 12 politikai hetilap. Összesen 24 politikai lap látott napvilágot. A területi megoszlást vizsgálva szembetűnik a sajtó főváros-centrikussága: 32 Budapesten, 46 vidéken 25 helységben jelent meg. A vidéken kiemelkedtek az egyházmegyék székhelyei. A 46 sajtótermékből 30 jelent meg 11 egyházmegyei központban. A többi 16 oszlott el 14 helység között.[3] A klerikális sajtót az egy-

házi nagyjavadalmasok tartották fenn. 1910-ben már 14 katolikus napilap, 30 hetilap és 46 folyóirat volt. A nagy választék ellenére a katolikus sajtótermékek olvasóinak tábora viszonylag szűk maradt. Bangha a szellemet, a harcosságot, az újszerű hatékony hangot hiányolta. 1910-ben átvette a *Mária Kongregáció* című havilap szerkesztését, amely 1913-ra havonta 10 000 példányban jelent meg. Bangha a *Mária Kongregáció* 1911. márciusi sajtószámában indította meg hadjáratát a „zsidó-liberális" sajtó ellen, amely fogalom alól csak a kimondottan katolikus sajtó és a *Budapesti Hírlap* volt kivétel. Bangha sajtóelképzeléseit ennél a folyóiratnál próbálhatta ki. Ezen kívül a már említett sajtóegyesület is rendelkezett önálló közlönnyel. *A Sajtó* című lap népszerűsítette az egyesület és Bangha céljait, tájékoztatott a sajtóhölgyek tevékenységéről.

A „MAGYAR KULTÚRA" LÉTREHOZÁSA

A magyar progresszió a századelőn olyan közlönnyel rendelkezett, amely magas színvonalon segítette a polgári radikalizmus, a szocializmus eszméinek terjesztését és művelését. A *Huszadik Század* népszerűsége, az ifjúságra és értelmiségre gyakorolt hatása késztette a katolikus táborit is ehhez hasonló fórum létrehozására. A katolikus folyóiratok, mindenekelőtt a *Katholikus Szemle* (a Szent István Társulat közlönye), csak részben, egy-egy területen vehették fel a versenyt a *Huszadik Századdal*. De általában véve nem voltak versenyképesek konzervativizmusuk, exkluzív katolicizmusuk miatt. Bangha egy „ellen-*Huszadik Századot*" akart létrehozni. Ilyen irányú sajtószervező tevékenységének leginkább figyelemre méltó terméke volt a *Magyar Kultúra*. Bangha kortársainál előbb felismerte a sajtó megnövekedett jelentőségét, a propaganda, a tömegkommunikáció stratégiai szerepét a soron levő társadalmi, politikai és eszmei küzdelmekben. Az irodalmi-művészeti élet terén nemcsak Prohászka tartotta szükségesnek a nyugatos irányzattal szembeni katolikus irodalmi fórum mielőbbi megteremtését. Bár e téren is övé volt a kezdeményező szerep (a már említett *Élet* című irodalmi folyóirata szép sikereket tudhatott maga mögött), Bangha is felismerte egy színvonalas, igényes, de harcos és intranzigensen katolikus folyóirat szükségességét. „Bangha saját folyóiratát, a *Magyar*

Kultúrát igyekezett a baloldali eszmék hatása alatt álló literátus értelmiség között folytatott propaganda szolgálatába állítani. Ez a kísérletet eleve kudarcra ítélte azonban a jezsuita kör alapvetően ellenséges beállítottsága a modern kultúra minden irányzatával szemben ... Ez természetesen lehetetlenné tett minden megértést azokkal szemben, akiket meg akart nyerni."[4]

A *Magyar Kultúra* első száma 1912 karácsonyán jelent meg. Ekkor mindössze 3000 előfizetővel rendelkezett. A püspöki karból írásaival Prohászka Ottokár, Fischer-Colbrie Ágost és Csernoch János siettek az új folyóirat segítségére. Anyagilag Hornig Károly bíboros, veszprémi püspök támogatta Bangha vállalkozását, 35 000 koronát bocsátott rendelkezésére. A lap szervezője, szerkesztője és irányítója Bangha Béla volt. Figyelmet érdemel, hogy a társadalmi és tudományos folyóiratként bejegyzett sajtótermék munkatársai, a jezsuiták között az interkonfesszionális keresztény jelleget reprezentálta a protestáns Burján Károly. Bangha súlyt helyezett arra, hogy a fórum a felekezeti harc elé tegye a politikai-ideológiai harcot a baloldal ellen. A folyóirat terjesztői, előfizetői táborának gyűjtői a kongregációkból és sajtóhölgyekből kerültek ki.

Az új katolikus folyóirat szerkesztésében felismerhetjük a *Huszadik Századtól* átvett módszereket. Az újdonság a Bangha által vezetett „Pajzs és Kard" rovat volt, amely fényszóróként világított rá az aktuális politikai eseményekre, eszmei-ideológiai vagy tudományos megnyilvánulásokra. Nemcsak bírált, hanem úgy foglalt állást, hogy ez az állásfoglalás mozgósítson is. A „Pajzs és Kard" rovat elnevezésében mutatta: egyrészt védte a klerikális reakciót, másrészt támadott erről a platformról, s ez utóbbi volt tényleges értelme. A militáns katolicizmus eklatáns példája ez, az új típusú reakció fegyvereinek kovácsműhelye.

A *Magyar Kultúra* programadó vezércikkében Bangha a keresztény magyar kultúra térhódításának és a nemzeti ébredésnek együttes harci programját hirdette meg. Bejelentette, hogy folyóirata a keresztény gondolat újrafogalmazására, művelésére és képviselésére vállalkozott. Bangha és a szélsőjobboldali radikális reakciót intranzigensen képviselő jezsuiták akkor kerültek előtérbe, amikor az indexre tett Prohászkával a modern katolicizmus Magyarországon már zátonyra futott, megbukott. Az intellektuális, modernista Prohászka bukása után Bangha, az „ecclesia militans" fanatikus jezsui-

ta szerzetese, az arc nélküli reakció képviselője. A szárnyaló gondolatokkal érvelő prohászkai stílust az inkább bunkósbotot, mint kardot forgató banghai harcmodor váltotta fel. A katolicizmus változása az 1910-es évek elején a Prohászka–Bangha szerepváltásban a legkézzelfoghatóbb. „A kereszténység lényegében harc – jelentette be Bangha a *Magyar Kultúrá*ban. – Ezért van szükség ... harcos kereszténységre, és ecclesia militansra."[5] Bangha széles frontot nyitott mindenféle irányzat ellen a „zsidó" nagytőkétől, a liberalizmustól kezdve a polgári radikálisokon át a szocialistákig.

A *Magyar Kultúra* az 1910-es évek elején azt a hangot ütötte meg, amely majd az ellenforradalomban válik általánossá. „Az aktív kereszténységnek feltámadása volt ez, mely szakít az eddigi passzivitással, az eddigi defenzívából offenzívába lép, és totális igényt jelent be az ezeréves országra és annak minden intézményére" – fogalmazta meg Bangha és köre céljait Nyisztor Zoltán, a páter műveinek összegyűjtője.[6] A *Magyar Kultúra* nem is annyira tartalma, hanem ezen merész stratégiai célja, továbbá az ennek megfelelő újszerű, tudományosnak álcázott hangvétele, stílusa és rugalmassága miatt keltett feltűnést értelmiségi körökben. A lap a katolikus irodalomban, publicisztikában és propagandában nem a néppárti katolicizmust, de nem is a hivatalos egyház álláspontját képviselte. Eszmei-politikai irányát, stílusát és érvelési módját tekintve a századforduló agrárius soviniszta antiszemita csoportjához kapcsolódott, amelyek az előbbieknél is nagyobb mértékben és határozottabban képviselték a történelmi regresszió hamis tudatát. Bizonyos fokig a Néppárttal és az egyházi hierarchiával is szembenálló, magát nem egyszer „függetlenségi katolikusnak" nevező irányzatokhoz nyúlnak vissza a hajszálgyökerek, kiegészülve az antiszemitizmus katolikus változatának a kultúrharcban felerősödött irányzataival. E fórumokhoz sorolhatjuk a párbajkódexéről híressé vált Clair Vilmos *Keresztény Magyarország* című hetilapját (megjelent 1887–1890, 1893–1894 között) a Lepsényi Miklós nevével fémjelzett *Magyar Néplap*ot (megjelent 1891–1906, 1908, 1912–1914 között); végül a Markos Gyula által szerkesztett *Herkó Páter* című élclapot, amely élen járt a szélsőséges liberalizmusellenességben, a protestánsellenességben és a szociális demagógiában. A *Magyar Néplap* specialitása „a liberalizmus elleni támadás paraszti, vidéki, kispolgári, kistisztviselői fogyasztásra kialakított korai változata", amely „az el-

maradottabb néprétegekben erősítette az antikapitalizmus előítéletekkel és téveszmékkel fegyverkező, agresszíven maradi változatát".[7] A *Magyar Kultúra* közvetlen példája a *Keresztény Magyarország* lehetett. (Clair lapja viszont Verhovay és Istóczy antiszemita újságainak örököse volt.) A *Keresztény Magyarország* az értelmiség és az úri középosztály egyes csoportjaiban volt népszerű. Programja a keresztény önvédelem, az antiszemitizmus, valamint e közös cél érdekében a keresztény felekezetek összefogása. A lap olyan közéleti és újságstílust képviselt már ekkor, amely a századelőn lett általános a katolikus agrárius sajtóban. Bangha *Magyar Kultúrá*ja a katolicizmus és a katolikus sajtó ezen vonulatához kapcsolódott, amit későbbi agrárius kapcsolatai is bizonyítanak. Újdonsága csupán annyi volt, hogy egy XX. századi, tudományosnak álcázott folyóirat igényei szerint formálta át a meglevő fegyvereket. Bangha célja, hogy a *Huszadik Század*dal egyenrangú, annak tudományos színvonalát elérő s a keresztény nemzeti eszme védelmében dolgozó fórumot nyisson, részben meg is valósult. A *Magyar Kultúra* negyedszázadot felölelő évfolyamai a magyar katolicizmus szerves részét képezik.

„KERESZTÉNY NEMZETI KULTÚRMUNKA" AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATT

Az első világháborút Bangha Béla a fennálló társadalmi rend és az egyház szempontjából hasznosnak vélte. „A nagy háború a magasabb, nemesebb érzéseket nem ölte ki a lelkekből – írta 1915-ben. – A háború nem csődje a keresztény morálnak, hanem ellenkezőleg... ő aratja annak véres mezein legszebb virágait."[8] De Prohászka után Bangha is felismerte, még a háborús politika nyilvánvaló csődje előtt, hogy a háború utóhatásai nem a keresztény nemzeti iránynak kedveznek. Ezért 1916-ban már nem a háborún, hanem a háború utáni problémákon töprengett, melyek megválaszolásához a háború tényleges mozgatóinak felismerése volt szükséges. „Csak naiv rövidlátás érheti be azzal a háborúmagyarázattal – írta 1916-ban –, hogy háborúnkat a szarajevói vérfürdő, diplomatáink és fejedelmeink hatalmi dölyfe vagy ügyetlen elhamarkodása okozta... Ez a háború lényegében kalmárháború, a kereskedelem

és üzleti érdekeltségek küzdelme a kellemetlen konkurrens tönkretételére, s ilyenképpen teljesen logikus folyománya és újabb borzalmas cáfolata az erők szabad összecsapását s a gyengének legyűrését elvül valló liberalizmusnak."[9]

Bangha a reakciós-radikális katolikus demagógia argumentációját kibővítette azzal az ekkor már közhelyként ismételt megállapítással, hogy az imperializmus korszakában a pénzvilág koronázatlan királyai az államhatalmat a maguk hűbéresévé tették. A finánctőkét, a Morganokat, Rockefellereket, Carnegie-ket és Rotschildokat tette felelőssé a világháborúért. Tény, hogy a háború haszonélvezője a nemzetközi nagytőke volt, a hadianyaggyárosok és a hadseregszállítók. Bangha azonban nem említette a magyar, az osztrák és a német nagytőkét, felmentette a magyar és német uralkodó osztályokat, valamint a porosz sovinizmust a háborús felelősség alól. A háborút kizárólag a nemzetközi pénzvilág érdekeinek és bűnének tudta be, akik egymás elleni érdekharcaikba berántották – a különben ártatlan – nemzeteket. A nagytőke és a zsidóság összefonódását, ti. azt a tényt, hogy a nagytőke képviselői között nagy számban találhatók zsidók, abszolutizálta. Bangha a háborút, az imperialista agresszivitást azután már nem a nagytőkének, nem az imperializmusnak mint olyannak, hanem a zsidó fajnak tulajdonítja. A páter történelemhamisítással a háború elleni hangulatot zsidóellenes gyűlöletté, a pacifista és antikapitalista törekvéseket antiszemitizmussá akarta transzformálni.

Bangha Béla és Prohászka 1916–1918 folyamán közeledtek egymáshoz, s ez elsősorban abban jutott kifejezésre, hogy a háborúval kapcsolatban azonos álláspontra jutottak. A háború utáni „új éra gazdasági és kulturális reorganizációjának lázas munkálatai között... jelentékeny helyet fog elfoglalni a világnézeti tusa is" – írta 1916 végén a *Magyar Kultúrában*.[10] Bangha mindent e világnézeti harcra való készülésnek rendelt alá. Először azt mérlegelte, milyen társadalmi rétegekre számíthat. A forradalmi akcióval szemben a reakció – fejtegette Bangha – ebben a harcban defenzívába kényszerül. „A kimerült köznép várható elégedetlensége és igényfokozódása a háború után, mely minden forradalomnak s ... szenvedélyes izgatásnak talaja, mindez pozícióbeli előnyöket biztosít a lehető radikális felforgatás" híveinek.[11] A tömegek forradalmi energiáinak növekedésével egyidejűleg a „keresztény Magyarország"

legnagyobb védőcsapata, a középosztály, a korábbi folyamatok háború alatti felgyorsulása következtében, hallatlanul elerőtlenedett gazdasági, politikai és erkölcsi értelemben egyaránt.

Bangha nem torpant meg az erőviszonyok pesszimista mérlegelésénél, hanem programot keresett a radikalizmus és a szocializmus elleni készülődéshez. Három feladatot állított a keresztény nemzeti irányzat elé: 1. A keresztény társadalmat, a középosztályt öntudatra ébreszteni. 2. A reális helyzet teljes ismertetésére kell törekedni, amelyből következik, hogy a túlzott konzervativizmus nem járható út, illetve a Széchenyit kisajátító konzervatív reformizmus jegyében sürgősen reformokat kell megvalósítani. 3. Erőteljes felvilágosító, agitációs munkára van szükség a keresztény nemzeti kultúrmunka mikéntjét és sorrendjét illetően, ehhez pedig erős keresztény sajtót kell megteremteni. Banghának a forradalmi válság elkerülése érdekében felvetett reformkövetelései adekvátak Prohászka 1916-os OMGE-beli földreformtervezetével, amelyet a páter a *Magyar Kultúrá*ban népszerűsített.

A KÖZPONTI SAJTÓVÁLLALAT

Bangha Béla és köre nem filozófiai-ideológiai alapról készült a háborút követő társadalmi küzdelmekre, hanem annak eszközeit akarta időben megteremteni. Bangha 1917 tavaszán a *Magyar Kultúrá*ban fújt riadót. Júliusban Csernoch János hercegprímás előtt emlékiratban vázolta fel elképzeléseit. Bangha célja a régi: a polgári liberális, a radikális és szocialista sajtóval szemben keresztény nemzeti sajtó megteremtése volt, amely a katolikus milliók manipulálásának versenyképes eszköze lehetne. Szerinte ehhez három dolog kell: egységes terv, alkalmas emberek és pénz. Az első Bangha koncepciózus memoranduma, a második a *Magyar Kultúra* gárdája, míg a harmadik megszerzése a prímás feladata lenne. A memorandum részletesen tárgyalta a színvonalas, nagy központi lap, színes bulvárlap és a vidéki lapok szükségességét. A problémát azonban nem lehet megoldani a meglevő katolikus sajtó megreformálásával, mert ezek kompromittálták magukat a Katholikus Néppárt, illetve a kormánypolitika mellett. Bangha elképzelése szerint az új lapok politikailag objektívnek tűnő információkat adjanak, pártok

feletti jellegűek legyenek, a keresztény politikát kívülről támogassák. Karolják fel a mezőgazdasági birtokos, a kisember, a kisiparos, a katolikus lateiner rétegek és a keresztény munkásmozgalom érdekeit. A módszereket illetően kövessék Fényes László és az *Est-lapok* példáját. Kutassák ki a visszaéléseket, közöljenek eredeti szociális riportokat, híreket az ellenfél táborából. Bangha fontosnak tartotta, hogy a lapok olcsók és frissek legyenek, s ebben előzzék meg a többi napilapot.[12]

Bangha és munkatársai számításai szerint az új lapok indításához hárommilliós alaptőkére volt szükség. A Központi Sajtóvállalatnak (KSV) nevezett részvénytársaság szervező bizottsága a prímás engedélye után, 1917. december végén szétküldte a jegyzésre szóló felhívásokat. Az Országgyűlési Néppárt, a Katholikus Népszövetség és az Országos Katholikus Szövetség elutasították a jezsuiták terveit, mert abban saját érdekeik sérelmét, a katolikus tábor további megosztását látták. A püspöki kar – az ésszerű kompromisszumra törekvő Csernoch javaslatait respektálva – kimondta, hogy szükségesnek véli az erőteljes katolikus sajtóközpont létrehozását. Mivel a meglevő katolikus sajtó és a Néppárt továbbra is ellenezték a KSV-t, a püspöki kar nem kötötte le az egyházat egyik fél mellé sem, hanem felszólította őket az együttműködésre. A kompromisszum a KSV-nek kedvezett, mert nem érte el a Néppárt, hogy a klérus elítélje a jezsuiták akcióját.[13]

A Központi Sajtóvállalat támogatása elől az alsópapság és a templompénztárak sem zárkóztak el. Miután a püspökök szabad kezet kaptak, közülük többen a KSV mellé álltak. Maga a prímás 100 000 korona értékű részvényt jegyzett. Az akciót 70 000 koronával támogatta gróf Batthyány nyitrai püspök, 1918 márciusában gróf Mikes szombathelyi püspök körlevélben szólította fel a papságot és a híveket a KSV-részvények vásárlására. Támogatta a KSV vezetőit Várady kalocsai érsek, gróf Széchényi nagyváradi és gróf Zichy pécsi püspök is. 1918 áprilisáig kb. nyolcmillió korona értékű részvényt jegyeztek, meghaladva az eredeti terveket. A KSV zártkörű alakuló értekezletére április derekán került sor. A nyilvánosság elé 1918. június 12-én léptek. Az alakuló közgyűlés beszámolója szerint 16 000 részvényes 61 410 részvényt jegyzett. Az első eredményeken felbátorodva, az alaptőkét tizenkét millióra emelték fel. A közgyűlésen új támogatója akadt az ügynek Wolff Károly sze-

mélyében, aki ekkor még ismeretlen volt a politikai életben. A későbbi fővárosi keresztény pártvezér Banghának és a KSV-nek köszönhette politikai karrierjét. A KSV-lapok megjelenésére azonban a háború végéig nem került sor. A kormány a rendkívüli állapotra hivatkozva nem engedélyezte az új politikai napilapok indítását.

1918 őszén Bartha Miklós, Szemere Miklós és Prohászka Ottokár eszméi, Bangha Béla akciói a nemzetvédelem koncepciójában találkoztak. 1918 októberében sürgőssé vált a szervezeti összefogásuk is. A KSV-t szervező jezsuiták és az őket támogató agráriusok képezték a készülődő ellenforradalom egyik kristályosodási pontját. 1918. október 18-án ült össze először egy kb. 15 tagú társaság a Földhitelbankban, „közvetlenül abból a célból, hogy a Központi Sajtóvállalat követendő sajtóprogramját megbeszélje".[14] A KSV ekkor már az ellenforradalom legális fedőszerve volt. A következő értekezleten részt vett Wolff Károly is. Általános társadalmi, politikai programot terjesztett elő, s *Nemzeti Demokraták* név alatt politikai mozgalom indítását javasolta.

1918. október végén a *Nemzeti Demokraták* „vészbizottsága" bevonta munkájába a Szemere-kör és a Magyar Társaság számos tagját. A Bangha által háttérből mozgatott szervezkedés kiegészült a szélsőjobboldal egyéb – protestáns, fajvédő stb. – osztagaival. A Nemzeti Tanács megalakulása után, október 29-én a Nemzeti Demokraták nevet felcserélték a *Nemzetvédelmi Szövetség*re. A szervezetben testet öltő ellenforradalmi koalíció mozgatói a jezsuiták, rajtuk keresztül a kongregációk, a szentimrések, a nőegyletek, az „újjászervezett keresztényszocialista" frakció, a fővárosi antiszemita, klerikális polgárság; a Földhitel-bankon és Pallavicinin keresztül az agráriusok, a későbbi Keresztény Földmívespárt vezetői voltak. Az aláírók között a protestáns Raffay püspököt éppúgy megtalálhatjuk, mint Prohászka Ottokárt, a KSV-szervező Baranyay Jusztint, Baranyay Lajost és Zsembery Istvánt.

Október 30-án elkészült a szövetség felhívása. A Nemzetvédelmi Szövetség megalakulását bejelentő és programját ismertető kiáltványt az Apostol Nyomda 50 000 példányban adta ki. Az őszirózsás forradalom éjszakáján ragasztották fel városszerte a röplapokat. Közben győzött a polgári demokratikus forradalom. Reggel a Nemzetvédelmi Szövetség plakátjait leragasztották a Nemzeti Tanácsnak a hatalomátvételt bejelentő kiáltványaival.[15]

Amikor kiderült, hogy a polgári demokratikus forradalom nem számol le az ellenforradalommal, Bangha közvetlen munkatársai letették az esküt a Nemzeti Tanácsra, a Nemzetvédelmi Szövetség pedig kimondta feloszlását. November derekán a jezsuiták ismét a KSV szervezésében munkálkodhattak. A kivételes rendeleteket Károlyiék sem helyezték hatályon kívül, így Banghának továbbra sem volt módja új politikai napilap indítására. Kézenfekvő megoldásnak látszott, hogy már meglevő sajtóorgánumot vásároljanak meg. Így került sor november derekán Milotay István jelentéktelen, de korábban is jobboldali hetilapjának, az *Új Nemzedék*nek megvásárlására.

1918 decemberében Bangháék tárgyalásokat kezdtek a *Déli Hírlap* című politikai napilap megvételéről. Bangha naplójának tanúsága szerint 1919 januárjában kétmillió koronáért megvették a lapot. Tervezték az *Európa* megvásárlását is. A KSV azonban nem mert nyíltan fellépni. „A titoktartás azért fontos – jegyezte fel a páter január 4-én –, mert borzasztó az ellenszenv a sajtóvállalattal szemben minden részen: szerkesztőség, közönség, nyomda, rikkancsok mind felmondhatnák a szolgálatot. Így egyelőre a *Déli Hírlap*ékkal szemben is törvényesen a Földmíves Párt (Pallavicini) szerepel."[16] A *Déli Hírlap* munkatársai Bangháékat nem engedték be a szerkesztőségbe és a nyomdába. Amikor a jezsuiták erőszakkal akartak érvényt szerezni jogaiknak, a lapot a karhatalom védte meg ellenük. A nehéz helyzetben Pallavicini sietett Bangha segítségére. Személy szerint is anyagi felelősséget vállalt az akcióért. A lap politikai és szellemi irányítása, újságírói gárdája a KSV köréből került ki. Miután ez a megoldás sem vált be, Bangha és a KSV 1919. január 20-án ténylegesen átadta a *Déli Hírlap*ot a Földmíves Pártnak. Bangha sajtóvállalkozása a sokféle kísérletezés után kudarcot vallott. Veszélybe került a *Magyar Kultúra* is. A polgári demokratikus időszakban a papírellátás megvonása következtében csak rendszertelenül jelent meg.

A forradalmak elleni harcban létrejött átmeneti összhang – a közös „önvédelmi irányzat" kialakítására – még világosabbá tette, hogy Bangha nem eredeti gondolkodó, nincsenek a tagadáson túlmutató elképzelései. Cikkeiben Prohászka „Kultúra és Terror"-

jának tételeit halljuk vissza. Prohászka ideológiai síkon közeledett a problémához. Bangha az ellenforradalmi szervezkedések háttérben maradó titkos irányítója volt. 1919 februárjában a hatóságok felléptek az ellenforradalmi erőkkel szemben. Házkutatásokat tartottak, így a *Keresztény Szocializmus* című lap szerkesztőségében, az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) helyiségében és Bangha Bélánál is. Az akciót vezető detektív jelentése szerint „az ellenforradalmi és reakciós mozgalmak mögött mint szellemi erők állnak a jezsuiták, élükön Bangha páterrel".[17]

A POZSONYI EMIGRÁCIÓBAN

A proletárdiktatúra erélyes intézkedéseket léptetett életbe az ellenforradalom megfékezésére. A KSV tőkéjét elkobozták, de a felelősségre vonás elől Banghának sikerült elmenekülnie. 1919. március 21-én este megszökött a fővárosból. Először a nagykapornaki jezsuitáknál bujkált, majd kalandos körülmények között átszökött Csehszlovákiába. A proletárdiktatúra napjaiban a pozsonyi jezsuitáknál tartózkodott.[18] Bangha nem érezte magát biztonságban Pozsonyban sem. Az északi hadjárat sikerei aggasztották, s a magyar Vörös Hadsereg megjelenésétől tartott. Ezért a szegedi ellenforradalmi kormány megalakulása után a Szegedre utazás tervével foglalkozott. Június derekán Bécsben járt, ahol örömmel tapasztalta a magyar ellenforradalmárok aktivizálódását.

Bangha pozsonyi emigrációja idején a helyi jobboldali sajtóban közölt néhány írást. A munkásosztályról és a kommunizmusról mint legaktuálisabb kérdésről értekezett. A proletárdiktatúra hatására revideálta azt a korábbi ítéletét, hogy a szocializmus csak néhány izgató és álmodozó műve lenne. Megállapította, hogy a szocializmus híve a fanatizált munkásság is.[19] Bangha átmenetileg disztingvált a reformista szociáldemokraták, valamint a kommunisták s a velük egyesülő szocialisták között. A kommunista-szocialistákkal szemben nem látta helyét semmiféle elvi-politikai vitának, hanem csak a fegyveres erőszaknak.

Pozsonyban írt és megjelent füzetecskéjében a kommunizmus kérdését vizsgálta. „A kommunizmusban mint elvben és rendszerben csakugyan van sok igaz és jó, ezeket belőle ki kell hámozni és

megvalósításukra törekedni – írta. – Erre a kereszténységszocializmus is törekszik, de a kommunizmust magát mint elvet és rendszert, a benn levő jó ellenére is, általában elhibázottnak, lehetetlennek kell tartanunk." A tanácshatalom hatására Bangha szocializmusellenes álláspontja módosult. Most már talált valami jót is benne. Ez a jó nem volt több azoknál a szociális követeléseknél, amelyeket a kereszténységszocializmus kisajátított a szocializmusból. A kereszténységszocializmus, mondta Bangha, „hadat üzen a szabadkereskedelemnek, a nagyipar, a gyárak, a bankok s általában a nagytőke és kapitalizmus túltengésének, túlkapásainak. Meg akarja szüntetni a termelés anarchiáját, rendszertelenségét, összevisszaságát a szocializmus által. A szocializálás, azaz társas szövetkezeti kezelés csakugyan számos előnnyel bírhat."[20]

Sokkal hosszabb az a lista, amiért Bangha nem fogadta el a kommunizmust. A fő rossz, hogy a kommunisták a társadalom átalakítását nem fokozatosan, nem reformok útján, hanem forradalommal, proletárdiktatúrával akarják végbevinni. A kommunizmus a kapitalizmus túltengéseinek lenyesegetésével, a tőke és a kizsákmányolás kellő mederbe szorításával szemben a magántulajdon, a magángazdálkodás megszüntetését, a teljes szocializálást és a kollektív termelést hirdeti. Bangha az antagonizmust a kommunizmus és a kereszténységszocializmus között abban látta, hogy az előbbi társadalmi forradalmat jelent, az utóbbi a haladás érdekében keresztény erkölcsi alapon álló reformokat sürget. Hogy konkrétan mit akar a kereszténységszocializmus a proletárdiktatúra fegyveres felszámolása után? Bangha erre nagyon egyszerű, de megtévesztő választ adott. A kereszténységszocializmus „mindazt akarja, ami jót a szociáldemokrácia akar, de ennél sokkal többet még. Fenn akarja tartani azokat az ideális szellemi javakat is, amelyeket a szociáldemokrácia el akar pusztítani."[21]

A proletárdiktatúra megdöntése után, 1919. augusztus 6-án megjelent Pozsonyban Banghánál Ernszt Sándor prelátus, a Néppárt egyik vezére, aki Bécsből igyekezett Budapestre, és hívta haza a pátert is. Bangha még korainak tartotta a hazatérést. Csak Peidlék bukása, a keresztény nemzeti ellenforradalom felülkerekedése után, augusztus 22-én érkezett a provinciális társaságában Budapestre.

A román cenzúra átmeneti akadékoskodása és a nyomdászsztrájk miatt, ha megkésve is, de 1919. szeptember 28-án megindulhattak a Központi Sajtóvállalat lapjai, amelyek a volt néppárti sajtóval fuzionáltak. A *Nemzeti Újság*, az *Új Nemzedék* és a *Neue Post* című politikai napilapok, továbbá a *Képes Krónika* heti képeslap és a *Magyar Jogi Szemle* teljes erejükkel a Kereszténypárt és az ellenforradalom mellé álltak. Bangha folyóirata, a *Magyar Kultúra* egyelőre nem jelent meg. Bangha szerepét a pártszempontok csökkentették a KSV irányításában. 1920-ban a KSV-lapok napi 140 000 példányban jelentek meg, az összsajtó $^1/_6$-át tették ki.

Banghára az ellenforradalomban új szerep várt. Míg Prohászka országos szinten, a püspöki karban, a miniszterek között és Horthy környezetében mozgott, addig Banghának az utca, a tömeg, a nők mozgósítása jutott. 1919-re befejeződött az 1910-es évek elején induló folyamat: Prohászka végleg Bangha és a harcos jezsuita ellenforradalmi reakció befolyása alá került. Prohászka a nagypolitika mezejére lépett, Bangha a vallásos akciók politizálását vitte végbe. Találóan jellemezte ezt Szekfű Gyula: „Az az egyéniség, aki a Trianon utáni keresztény Budapest gondolkodásának legenergikusabb kialakítója volt, a jezsuita Bangha Béla, eredményeit elsősorban vallásos tevékenységével érte el, a kereszttel a kezében hódította vissza az embereket, s amennyiben lépései elvitték a politika területére, itt sikert szintén csak a vallásos erők szereztek számára."[22]

A REKONSTRUKTÍV KERESZTÉNY IDEOLÓGIA

Bangha Béla a demagógia modern tömegkommunikációs eszközeit, a pszichológiai hatást, a gondolati és ideológiai befolyásolás módszereit felhasználva, az expanzív kereszténység nevében hirdette az olasz fasizmussal rokon eszméit. Mint a keresztény nemzeti gondolat propagandájának egyik vezéralakja, a KSV-lapokon keresztül nagy hatást gyakorolt a tömegek retrográd tudatának formálásában. Bangha szorgalmazta a katolikus tömegpropaganda fejlesztését. Ahhoz, hogy a keresztény nemzeti manipuláció a forradalmi eszmék visszaszorításában eredménnyel járjon, szakítani kell a ha-

gyományos formákkal és módszerekkel. Bangha csak az átgondolt, tervszerűen lebonyolított akciót tartotta eredménnyel biztatónak. „Az igazi propaganda az, amely elől nincs kitérés . . . Nem az érvek alaposssága vagy a szempontok emelkedettsége itt a döntő – állapította meg –, hanem a mindenütt jelenlét, folyamatos ismétlés, az erős, átható hang."[23]

Az 1919–1920-as brosúraözönben Bangha Béla „Magyarország újjáépítése és a kereszténység" című írása ad átfogó, rendszeres eszmei, ideológiai és politikai irányt az ellenforradalmi cselekvést illetően. A „keresztény nemzeti megújhodás" kalauza volt ez a könyv. Bangha ideológiai konglomerátumát a destruktív eszmekörrel szemben álló rekonstruktív ideológiának nevezte el. Kiindulópontja a következő: Szent István óta a keresztény és nemzeti gondolat tartotta meg az országot. 1848-ban a nemzet letért erről az irányról, helyette az idegen, radikális és forradalmi utat járta. Így a gazdaságban a szabad verseny nyomában a zsidó plutokrácia, a munkásmozgalomban az idegen és szintén zsidó szociáldemokrácia, a kultúrában a nemzet erejét gyengítő nyugatimádás lett az úr. 1918–1919 már katasztrófa volt, az ezeréves keresztény Magyarország bukása. 1919 őszén az újjáépítésnek nevezett ellenforradalomban nem elég az adminisztratív tisztogatás, a fehérterror, hanem az egész nemzetet kell megtisztítani az ún. kóranyagoktól.

Először az eszméket kell tisztázni. Bangha revízió alá vett sok olyan eszmét és jelszót, amit az ellenfél, a demokratikus és a szocialista tábor vallott. Három alapvető eszmét különböztetett meg: a liberalizmust, a szocializmust és a kereszténységet. A sorrendiség is célzatos, hisz a liberalizmus a kereszténység tagadása, míg a körismét a kereszténységgel zárul be. A konzervatív kereszténységet (feudalizmus) megdöntötte a liberalizmus (kapitalizmus), amely kitermelte a szocializmust, s felhasználta a kereszténység ellen. De a szocializmus elszabadult, s a bolsevizmus magát a liberális kapitalizmust is megdöntötte. A szocializmus csődjével (a Tanácsköztársaság vereségével) a kereszténységszocializmus egyesíti a szociális és a nemzeti eszmét, megtalálva a reális, rekonstruktív ideológiát.[24] Bangha a szocializmussal, a szociális kérdéssel egy nevezőre hozta a zsidókérdést. A rekonstruktív ideológia központi tétele az antiszemitizmus. Bangha leszögezte, hogy az antiszemitizmus nem más, mint „öntudatos önvédelmi mozgalom a zsidóság túlkapásaival

szemben. Keresztény erkölcsi szempontból az antiszemitizmust... helyeselni kell."[25] Bangha a munkásmozgalom vezetői egy részének zsidó származását éppúgy abszolutizálta, mint tette ezt a nagytőkénél. Innen kézenfekvő a „nagy felfedezés": a plutokrácia és a szocializmus érdekközössége a keresztény nemzeti irányzat ellen. Az antiszemitizmusban egy nevezőre hozott kapitalizmus és szocializmus koncepciót a háború alatti és utáni nyugat-európai kormányszocialisták inspirálták. Bangha elméleti fejtegetésében megvilágította antiszemitizmusának osztálytartalmát. Nem vallási, nem is faji alapon antiszemita, hanem osztályalapon. Különbséget tett destruktív és hazafias zsidó között, s ez lényege álláspontjának.

BANGHA KERESZTÉNYSÉGE

Bangha Béla az ellenforradalmi hullám csillapultával feltette a kérdést: mit is jelent a sokat ismételt keresztény jelszó? „A mi kereszténységünket túlságosan az események teremtették meg – válaszolta. – Nagyon kevesen lehettek, akik midőn a keresztény Magyarország jelszavát kiadták, teljesen tudatában voltak annak, mit is jelent ez a szó: keresztény ország, keresztény reneszánsz, keresztény társadalmi újjászerveződés."[26] A keresztény irányzat elmosódott elvi alapon indult meg. Ideológiailag nem tisztázták, mit értenek keresztény és nemzeti irányzat alatt. Többen a keresztény jelszót faji alapon, antiszemitizmusnak fogták fel. Mások felekezeti kérdésnek, etikai kultúrgondolatnak vagy szociális tartalmú konzervatív politikának értelmezték. A nemzeti jelszót a fajvédők sovinizmusként, a kultúrgondolat hívei a történelmi államiság kontinuitásaként interpretálták. Bangha szerint a világos célkitűzéseket helyettesítő puszta negatívumokkal országot újjáépíteni nem lehet. „Keresztény Magyarországot akarunk – írta –, de minél kevesebb kereszténységgel."

Keresztény ország, társadalom, munkásmozgalom, kultúra, irodalom, sajtó és művészet: ezek csak eredmények. Alapjuk a vallásos élet s az ezzel összenőtt keresztény erkölcs. Bangha szerint a keresztény nemzeti irányzat világnézet és etika kérdése. A keresztény nemzeti társadalmi eszmének nem szkeptikusnak, hanem agresszívnak kell lennie, hogy a fentieket megvalósítsa. Íme, itt az

igazolása Szekfű Gyula már idézett megállapításának, hogy Bangha a vallást politizálta, illetve a politikát a rítus szintjére degradálta.

Bangha a keresztény nemzeti eszme ontológiai magyarázatában sem vallott eredeti nézeteket. Ilyen irányú megállapításai Prohászka és Szekfű történelemszemléletét tükrözik. „A magyar nemzetnek óriási szerencséje – írja Bangha –, hogy a nemzeti eszme benne Szent István óta legmélyebb kapcsolatba került a kereszténységgel, s mint keresztény nemzeti gondolat vésődött be a nemzet fiainak lelkébe."[27] A magyar történelem tanúsága Bangha szerint az, hogy a kereszténység állandó társadalomformáló és államfenntartó diszciplína, amelyen a kapitalizmus ütött rést. 1848-tól kezdve a törvényhozásban és állami életben a „pogány zsidó állami eszme" került fölénybe. Így a Szent István-i gondolat, mely ezer évig sikeresen védte a nemzetet – mármint az uralkodó osztály érdekeit –, 1848-ban megrendült és 1918–1919-ben elbukott. Az ellenforradalom feladata, hogy ezt a konstrukciót rekonstruálja, azaz a kereszténységgel a kapitalista társadalmat újjászervezze. És mivel a rend, a jog, a tekintélytisztelet oszlopain nyugszik, nem képzelhető el a vallás, az aktív hitélet támogató ereje nélkül.

Ha Bangha elméleti tevékenységét csak a praktikum, a propaganda oldaláról közelítenénk meg, fennállna annak a veszélye, hogy lekicsinyelnénk az általa képviselt ideológiai képződmény veszélyességét. Bangha szerepe több volt, mint a propaganda: már 1918 előtt megkezdte, s 1919-re tudatosan kidolgozta egy olyan keresztény nemzeti politológiai konstrukció körvonalait és fő jelszavait, amely adekvát volt az 1919-ben hatalomra kerülő ellenforradalmi rendszerrel. Bangha hatékonyságát nagymértékben fokozta, hogy *nézeteit a mindennapi tudat szintjén fogalmazta meg*, mégpedig úgy, hogy az ellenforradalom bázisául szolgáló rétegek abban saját programjukra ismertek. A fővárosba bevonuló tiszti különítmények számára Bangha egy ekkor már kész keresztény nemzeti platformot prezentált, amit azok éppen közérthetősége és pragmatizmusa miatt örömmel ragadtak meg. Bangha, kétségkívül jó érzékkel, logikailag zártnak ható rendszert alkotott. Fejtegetései nem rugaszkodtak el a valóságtól. Így 1919–1920 folyamán kulcsszerepet töltött be: nemcsak egyik kidolgozója volt az új rendszer platformjának, hanem a megvalósítás egyik irányítója is.

Bangha igazi fóruma, a *Magyar Kultúra* 1921-ben jelent meg újra. A forradalmak és a fehérterror évei után a folyóirat mérsékelte intranzigens hangvételét. Bangha Béla 1912-től haláláig (1940) szerkesztette a *Magyar Kultúrát*. Mellette a jezsuita Bernhard Zsigmond, majd Czapik Gyula volt a felelős szerkesztő. Czapiktól ezt a munkát Nyisztor Zoltán S. J., Bangha legközelebbi barátja és harcostársa vette át, aki először foglalta össze monografikusan a páter munkásságát. A *Magyar Kultúra* a Horthy-korszakban végig a jezsuiták ellenőrzése alatt állt, és jelentékeny részét képezte a rend történetének. A kombattáns katolikus és ellenforradalmi fórum nemcsak protestánsellenes támadásaival tűnt ki, hanem az integráns katolikus érdekek védelmével is. A *Magyar Kultúra* jelentősége messze meghaladta Bangha tevékenységi körét. A folyóirat összefonódott a magyarországi katolicizmus 25 éves történelmével. Az 1930-as évek derekától a *Magyar Kultúra* szerkesztőgárdája új, fiatal erőkkel frissült fel, akik közül többen balfelé próbáltak orientálódni, és később a *Vigilia* köré tömörült csoportot alkották. Itt kapott fórumot a neokatolicizmus második generációja, Balla Borisztól Aradi Zsoltig. A *Korunk Szava* köre is jelentkezett a *Magyar Kultúrá*ban. A lap tehát igyekezett egy platformra összehozni a különféle katolikus irányzatokat. Tény, hogy a *Magyar Kultúra* a korszak egyik legszínvonalasabb katolikus folyóiratává vált, ami azonban nem elsősorban Bangha Béla, hanem a fiatalabb jezsuita generáció érdeme volt.

1923-ban a rend generálisa közölte Banghával, hogy Rómába rendelte a kongregációk nemzetközi titkárságának megszervezésére. A nagy megtiszteltetés valójában félreállítás volt. A fehérterrort, a Banghákat igénylő keresztény kurzust a bethleni konszolidáció váltotta fel. Bethlennek nemcsak Prónay, hanem a lelki különítményvezér, Bangha is súlyos tehertétel volt. Az új rezsim igényeinek Vass József prelátus cinizmusa, Ernszt Sándor elvtelensége kellett, ezért Prohászka püspök palotájába, Bangha pedig Rómába „vonult vissza". Árulást, bosszút szimatolt a páter környezete. A karrier megtört, a „sajtópáter" itthon megbukott. Tény, hogy azzal az apologéta szenvedéllyel, amellyel 1921-ig vetette magát Bangha a

magyar közéletbe, többé nem találkozunk. Míg Prohászka karrierje Rómában kezdődött, Banghéé az örök városban végződött.

A hároméves római tartózkodás mérséklőleg hatott Banghára. Hazatérése után korábbi tevékenységének változatlan felújítására nem kerülhetett sor. Bangha azonban haláláig képtelen volt megtagadni korábbi önmagát. Amikor megfosztották annak lehetőségétől, hogy folytassa a szélsőséges reakciós propaganda- és apologétatevékenységet – amely 1919–1920-ban kulminált –, már csak árnyéka volt korábbi önmagának. Azok számára, akik folytatni és konszolidálni akarták az 1919-es ellenforradalmat, Bangha csak mint jelszó volt fontos, nem pedig mint aktuális program és mozgósító erő. Akik pedig az 1930-as években valami újat kerestek, még kevésbé lehettek tekintettel a továbbra is vagdalkozó, elégedetlenkedő, konspiráló Banghára. Azok a vállalkozások, amelyekbe a páter a harmincas években fogott, újabb bizonyítékai szellemi egysíkúságának, saját területén való tudománytalanságának. A „Katolikus Lexikon", „A Keresztény Egyház története", mint nagy hangon beharangozott tudományos művek, legfeljebb terjedelmükben, de nem színvonalukban haladják meg a páter korábbi műveit.[28]

A katolikus egyház, amely a lényeges kérdéseket tekintve azonosult azzal a keresztény nemzeti Magyarországgal, amelyet nem utolsósorban éppen Bangha Béla ideológiai útmutatásai szerint rendeztek be, a harmincas években sem negligálhatta teljesen a páter közreműködését. Másrészt Bangha – nyilván huzamosabb római tartózkodása következtében is – jól ismerte a Vatikánnak az *Actio Catholicára* vonatkozó elképzeléseit. Így azután a régi aktivitására emlékeztető buzgalommal vetette magát az *Actio Catholica* (AC) propagálásába és szervezésébe. Agilitása és a hivatalos egyházi elképzelések híján, tőle eredő türelmetlen javaslatok egyes püspökök ellenszenvét is kiváltották. Nem a páteren múlt, hogy az új szervezet több és más lett, mint a keresztény kurzus eszméit felújítani akaró intézmény. Az AC fiatal vezető gárdájának szüksége volt Bangha szervezési tapasztalataira, propagandamódszereinek és -fogásainak a korszellemhez idomított átvételére. A lényeget tekintve azonban az AC már nem az ő befolyása alatt állt. Az *Actio Catholica* által rendezett 1938-as budapesti eucharisztikus világkongresszuson Bangha utolsó ország-világ előtti közszereplésére nyílt lehe-

tőség. Megcsappant számú hívei úgy üdvözölték, mintha vége szakadna az általuk belső emigrációnak nevezett defenzívába szorultságának.

„VILÁGHÓDÍTÓ KERESZTÉNYSÉG"

Az 1939-ben megjelent „Világhódító kereszténység" Bangha utolsó, immár kozmikus távlatokban felvázolt hódító lázálma – az életmű összegzésének igényével lépett fel.[29] Hatása a hazai katolicizmusban az 1940-es évek elején, a háború viharában csak a szélsőjobboldalon észlelhető, irreális elképzelései következtében még a katolikus reakciónak sem válhatott irányadóvá.

Bangha a „Világhódító kereszténység"-ben a katonai hadászati tervek felépítése és stílusa szerint elemezte a világkatolicizmus helyzetét és vázolta fel feladatait, pontosabban ezen belül a *Societas Jesu* céljait. Ez nyilván nemcsak a Jézus Társaság amúgy is militáns belső szervezetéből és szelleméből, hanem a körülményekből is következett. A kirobbant világháború közepette a harcos egyház haditervét és háborús céljait vázolta fel. A tartalmi abszurditás nyilvánvalósága ellenére figyelmet érdemel az a technikai alaposság, ahogyan Bangha, a – szerintünk minden komolyabb tömegmozgalom szervezésére általában érvényes – törvényszerűségeket, módszereket csoportosította. A reális helyzetelemzés, a világos és egyértelmű célkitűzés, az erők számbavétele, az ellenség meghatározása, a főcsapás irányának kitűzése mind-mind közismert fogalmak a politikai küzdelmekben. Bangha elsősorban a hódító munkának tárgyi és alanyi feltételeit vizsgálta. Precízen ismertette a tömegkommunikáció technikai vonatkozásait: a bizonyítás, az érvelés, az érzelmi és az eszmei ráhatás, a jelszó és ismétlés, a sajtó, a rádió és film alkalmazásának lehetőségeit.

Bangha a világhódítás alanyi feltételeinek vizsgálatakor első helyre joggal a jezsuita rendet állította, amely ezt a hódító munkát szervezi és irányítja. Az egyházi hierarchia és egyéb rendek közreműködése mellett a legnagyobb jelentőséget a konkrét részfeladattal körül nem határolható *Actio Catholica* világszervezetének tulajdonította. A világi apostolok e láthatatlan, de bármikor és bármire mozgósítható gyülekezőhelye nemcsak neki, hanem XII. Pius pápának is legkedveltebb segédcsapata volt.

Van a „Világhódító kereszténység"-nek egy eldugott kis fejezete: „A magyar példa". Bangha röviden megvonta a hazai hódítás utolsó fél évszázadának mérlegét. A dualista korszakot az elkereszténytelenedés fokozódásával együtt járó szabadkőműves uralomnak bélyegezte, amelyhez az akkori protestantizmus segédkezett. Ennek a folyamatnak a megállításához kezdett hozzá az 1890-es évek derekán a katolikus ellentámadás: a megalakuló Néppárt, illetve Prohászka. Érdemes részletesebben idézni Banghát, hogyan vélekedett fél évszázad távolából arról a Prohászkáról, aki az ellentámadást megindította és akinek nevével ezt ők folytatták. „Sokan akkoriban (s tegyük hozzá, elsősorban Bangha és a jezsuita rend – *G. J.*) rossz katolikusként vádolták Prohászkát, s gyakran hangzott a bíráló szó, hogy amit a szószéken mond, azt nagyrészben akár egy protestáns vagy zsidó szószéken is elmondhatta volna. De Prohászka nagyon jól tudta, mit csinál; ... okos alkalmazkodással egyelőre beérte azzal, hogy olyan igazságokat hangoztatott, s olyan formában, amelyeket a hittől, igazságtól messze eltávolodott kor is megérthetett. A zsidó és szabadkőműves sajtó ujjongott s tapsolt Prohászkának s őt szívesen játszotta ki a határozottabb hangokat pengető többi hitszónokokkal szemben."[30] Bangha felismerte, hogy az 1900-as évek elején Prohászkának és nem a jezsuitáknak volt igaza a baloldali erők elleni harc kérdéseiben. Egyben fényesen igazolta a korabeli, tisztán látó kevesek, így pl. Ady Prohászka-értékelését is.

Bangha 1939-ben abban látta Prohászka érdemét, hogy „kényszerítette a templomtól elszokott társadalmat arra, hogy felfigyeljen a katolikus pap szavára, ... s észrevétlenül új nimbuszt, tekintélyt, népszerűséget font az egyházi igehirdető homloka köré. Prohászka előtt divat volt a pappal s Egyházzal szóba sem állni, viszont Prohászka óta divat lett az Egyház és a templomi szószék: ez volt a nagy apologéta első óriási diadala és teljesítménye."[31] Prohászka felismerte és kihasználta a polgári társadalomban bekövetkezett reakciós változásokat, és ezeket tudatosította transzcendens síkon. Így megteremtette a feltételeket a jezsuiták tervszerű és alapos hódító tevékenységéhez. A térfoglalásról, a hitvédelmi, konferenciás gyakorlatról szólva csak felsoroljuk a Bangha által kiemelkedően fontosnak tartott szervezeteket: a Mária-kongregációk, a Szent Imre Körök és Kollégiumok, a Credo-egyesületek, az Eme-

ricana, az EMSZO és a KALOT, de nem utolsósorban az *Actio Catholica* és a megújhodott szerzetesrendek, élükön a Jézus Társasággal.

Bangha halála előtt kísérletet tett arra is, hogy kiemelje a magyar katolikus ellentámadásból azokat az általános törvényszerűségeket és vonásokat, amelyek szerinte a világegyház számára is tanulságosak. A magyar katolikus tapasztalatok mellett döntő érvként a magyar ellenforradalmat hozta fel. Szerinte a „pozitív kereszténység" maga volt az 1919-es ellenforradalom és a belőle kinőtt rendszer: a liberalizmus és a bolsevizmus ellen nálunk nem pusztán fajilag értelmezett kereszténység vagy netán faji pogányság volt a reakció. „A katolikus agitáció és az a körülmény, hogy a baloldali radikalizmusnak régtől fogva elsősorban a katolikus tábor izent erős hangon hadat, okozta, hogy a bolsevizmus elleni reakció kifejezetten keresztény, nem pedig újpogány vagy vallásilag közömbös faji és nemzeti alapon indult ki. A nemzeti talpra állás vezérei, még ha egyes esetekben kevés közük volt is a hivő kereszténységhez, kénytelenek voltak keresztény politikát kezdeményezni, s a »keresztény nemzeti ébredés« zászlaja alatt megindulhatott a közéleti kereszténység térfoglalása."[32]

Úgy tűnik, Banghánál egyértelműbben nemigen fogalmazható meg a ralliement a magyar katolicizmus és a magyar állam között. Mik voltak azok a jellemző vonások, amelyek alkalmassá tették erre a magyar katolicizmust? Bangha három ilyen jellemvonást emelt ki: a magyar katolikus lélek katonás, harcképes, „bizonyos fokig militarizált jellege"; az egyházi érdekek képviselete a közélet terén („közéleti katolicizmus"); összekapcsolta a tekintélyelvet az egészséges keresztény demokratizmus követelményeivel: azaz elfogadta a hierarchia tekintélyelvi irányítását, de ezt összeegyeztette az „alulról jövő" kezdeményezésekkel. Azért foglalkoztunk Bangha „végrendeletének" részletes ismertetésével, mert ő valóban autentikus volt a tekintetben, hogy megvonja katolikus részről a fél évszázad reakciós küzdelmeinek mérlegét a közeli bukás előtti évek zűrzavarában.

1940. április 30-án bekövetkezett halálakor inkább a szélsőjobboldali, nyilas sajtó vallotta magáénak Bangha Bélát, semmint a tartózkodó hivatalos katolikus fórumok. „Elmondhatjuk – írta a *Magyarország* Bangha halálakor –, hogy Prohászka Ottokár vitte

be a templomba a magyar katolikus férfitársadalmat, Bangha páter vitte ki körmenetekben az utcára és szervezte hadoszlopokká . . . elfogadtatta a magyar katolikus társadalommal az új kor eszközeit: a szervezkedést, az agitációt, a sajtót." Prohászka inkább költői, Bangha prózai volt. Prohászka az intuíció, az ihlet eszközeivel vonultatta fel gondolatait. Bangha az ellenreformáció hitvitáinak, a skolasztikának szabályai szerint folytatta a dogmák védelmét. Prohászka a figyelmet keltette fel az általános nagy sorskérdések iránt a kereszténységgel és a kereszténységért. Bangha a köznapi kérdéseket tárgyalta politikai és hitvédelmi céllal. Nem érdeklődést keltett, hanem megfélemlített és ostorozott, aktivizálta hallgatóit a konkrét cselekvésre. Bár Bangha sok szempontból épp a tagadása volt Prohászkának, módszerével kiegészítette a püspök ideológiai munkáját. Akik – méltatlanul – Pázmány Péterhez mérték Banghát, azok apologetikai működését tartották fontosnak. „Nem szépelkűsködött, hanem harcolt, nem bonbonokban árulta a bombát, hanem ágyúkat vonultatott fel, és lövetett fedezék nélkül a jól kiépített hadállásokra . . . Ez a név: Bangha már maga program volt, s jelentette a magyarság keresztény és nemzeti reneszánszát" – írta róla az *Új Nemzedék*. A nyilas *Pesti Újság* szerint Bangha jelentősége az volt, hogy „ő mondta először támadóan mindazt, amit ma a jobboldali mozgalmak mondanak".[33]

Prohászka Ottokár az egész ecclesia lelke, Bangha a magyar jezsuitizmus huszadik századi reprezentánsa volt. A jezsuita reakció harcosa, az Ecclesia militans, a harcos egyház katonája.

III. GIESSWEIN SÁNDOR ÉS A SZOCIÁLIS KATOLICIZMUS

Griger Miklós sóskúti plébános, a Keresztényszocialista Párt ellenzéki-legitimista képviselője a nemzetgyűlés 1924. január 9-i ülésén a keresztényszocialista mozgalom újbóli csődjét taglaló beszédében többek között nyíltan beismerte: „Giesswein Sándornak, szegénynek, meg kellett halnia, hogy objektíven nyilatkozzanak róla."[1] Giesswein körül – akit a köztudat a magyarországi keresztényszocializmus vezérének ismer – életében és halála után egyaránt vita folyt, amelyben nemegyszer éppen saját egyházának vezetői támadták őt és programját a legélesebben, megtagadva az általa gyakran idézett szent ágostoni jelszót: „In necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas."[2] Éppen a szeretet volt az, amire Giesswein épített, s talán az üres frázissá nem degradálódott caritas hiányzott leginkább körülötte.

Vannak történelmi személyiségek, akiket időnként elfelejtettek és időnként ismét felfedeztek. Giessweint a Horthy-korszak hazai katolicizmusa nem ismerte vagy nem ismerte el. Akik nem akartak rá emlékezni, könnyen tehették: eszméi nem találtak visszhangra a magyar katolicizmusban. Prohászka Ottokárról könyvtárnyi irodalom keletkezett a két világháború között, és végig megőrizte szellemi ihlető szerepét a konzervatív-reakciós magyar közéleti katolicizmus számára. Giessweinről alig-alig találunk megemlékezést abból az időből. Prohászka 1945 után is a katolikus reakció zászlója lehetett, míg Giessweint csak nagyon kevesen „fedezték fel" a kereszténydemokraták közül. Prohászka neve később is felbukkant egy-egy cikk erejéig a katolikus sajtó hasábjain. Bangha Bélával, érthető, nem lehetett mit kezdeni. Annál furcsább, hogy miért hallgattak továbbra is Giesswein Sándorról? 1945 után pedig, úgy tűnt, elérkezett a pillanat a magyar katolicizmus számára is, hogy végre

termékenyítően hassanak rá Giesswein eszméi. „Most látjuk csak Giesswein Sándor történeti szerepének igazi körvonalait és igazi méreteit... Halála után sokat emlegették ugyan, és sokszor hivatkoztak rá, de alapjában véve elfeledték; elfeledték a legfeketébb feledéssel, ami alkotót és programadót csak érhet: elfeledték eszméiben" – írta az *Új Ember* 1946 nyarán. A katolikus fórum a katolikus lelkiismeret-vizsgálat hangját szólaltatta meg. A demokrata és szociális, munkásbarát és fasizmusellenes, pacifista papnak nem volt helye a Horthy-rendszerhez illeszkedő magyar katolicizmusban. Bizonyos értelemben késői és elkésett elégtétel volt, hogy az *Új Ember* elismerte: „Századunk első negyedének legnagyobb katolikus alakjai között kell látnunk őt, s az életművéhez és hagyományaihoz visszamennünk. Ő az, akit a tevékenységhez látó katolikus politika élő őséül és irányítójául tekinthetünk."[3] A változás a szükség szülötte, és nem belső szellemi megújhodás terméke volt.

A népi demokratikus körülményekhez alkalmazkodni próbáló külön katolikus párt, a *Demokrata Néppárt* választotta Giessweint zászlóul. Akkor került ismét elő a neve, amikor csődöt mondott a „hivatalos" katolicizmus, s a népi demokratikus forradalommal szemben egy kereszténydemokrata programot igyekeztek kreálni. Barankovics István Győrbe ment zászlót bontani, hogy még hihetőbbé tegye: az általa vallott kereszténydemokrácia eszmei-politikai előfutára volt Giesswein Sándor. Azután ismét negyedszázados hallgatás következett, eltekintve attól a rövid megemlékezéstől, amit a *Vigilia* közölt Giesswein születésének 100. évfordulóján. A legújabb időkben egyre gyakrabban találkozhatunk nevével mind a katolikus, mind a marxista folyóiratokban, tanulmánykötetekben.[4]

Érthető a megnövekedett érdeklődés, hisz Giesswein személyében a magyar katolikus egyházban meglehetősen ritka, a társadalmi haladás és a baloldali mozgalmak iránt megértést és rokonszenvet mutató papról van szó. Éppen ezért érdeklődésre tarthatna számot, ha katolikus oldalról is elemző történeti kritika tárgyává tennék a politikus és társadalomtudós Giessweint, a keresztény szociológust. Az egykorú katolikus források a prelátust egyértelműen mint a hazai kereszténységszocialista mozgalom megteremtőjét, kiemelkedő alakját és a keresztény szociális eszmék kiváló művelőjét tartották számon. Kevésbé méltatják nyelvtudományi, filozófiai vagy teológiai munkásságát, hitbuzgalmi működését. Úgy tűnik, a mai kor embere

sem találhat megnyugtató választ arra, hogy egy katolikus főpap miért és hogyan lett a szociáldemokrácia- és kommunistaellenes keresztényszocialista mozgalom vezére, és ugyanakkor hogyan jutott kapcsolatba – saját egyházának ellenkezésével dacolva – a demokratikus baloldallal, a munkásmozgalommal, és miért tanúsított leplezetlen rokonszenvet a társadalmi haladás tényleges hordozói iránt, ha ennek okait csak keresztény humanizmusában, pacifista meggyőződésében vagy modern teológiai nézeteiben keresnénk. A marxista történetírás és kultúrtörténet még adós egy Giesswein-monográfiával, de a reális értékelés feltételei részünkről adottak. Ki volt hát Giesswein Sándor, akit Prohászka és Bangha mellé állíthatunk mint az újabb kori magyar katolicizmus harmadik reprezentánsát?

Giesswein Sándor 1856. február 4-én született a Komárom megyei Tatán, német anyanyelvű családból. Atyja az Esterházy-uradalom gazdatisztje volt. Gimnáziumba Tatán a piaristákhoz, Győrött a bencésekhez járt. A teológiát Bécsben a Pazmaneumban és a budapesti egyetemen végezte. 1878-ban szentelték pappá, majd másfél évig Kismartonban káplánoskodott. 1881-től a győri katolikus tanítóképző tanára lett.[5]

Giesswein származásánál fogva plebejusabb Prohászkánál és Banghánál. A Csernoch-féle alulról jövő papok típusa ő is, akik képviselői annak a keresztény politikának, amelynek földrajzi határai a bajor Alpoktól a dunántúli dombvidékig húzódtak, s nálunk főleg a német nemzetiségű alsó- és középső papság között talált visszhangra. Iskolázottsága és indulása is más jellegű, mint az előbb említetteké. Elkerülte a jezsuitákat, s a világi tudományok iránt fogékony piaristák voltak rá hatással. A vidéki segédlelkészkedés a szegény falusi és kisvárosi néptömegekkel való kapcsolatait erősítette meg. Tata és Kismarton, de ekkor még Győr is, tipikus helyei a dunántúli katolikus kispolgári miliőnek. Giessweint nem képezték szónoknak, sem szervezőnek, inkább az egyházi társadalomtudós típusát képviselte. Raccsoló, orrhangú beszéde, az aszketizmustól irtózó természete, mindig vidám, anekdotázásra hajló kedve, külső megjelenése, nem predesztinálta a tömegek előtti szereplésre, sem pedig karizmatikus vezéri hivatásra.

Zalka János győri püspök hamar felfigyelt a tanítóképző kiváló képességű tanárára és majd húsz éven át egyengette tudományos és egyházi pályáját. 1883-tól már a püspök széktartója, majd szentszéki jegyző. Giesswein a püspökkel bensőséges kapcsolatba került, és mellette 1892-től titkári teendőket látott el.

Giesswein az 1880–1890-es években nagy ígéretű tudósként jelentkezett. Míg Prohászkát a természettudományok új eredményei vonzották, Giesswein inkább a társadalomtudományok új útjai iránt érdeklődött. Járatos volt a teológiában, a bölcseletben és a pedagógiában. Legkorábban a nyelvek iránti fogékonyságával tűnt ki. A görögön és latinon kívül több ókori keleti nyelvet ismert. A modern európai nyelvek közül anyanyelvi szinten a németet, kiválóan az angolt, a franciát, bizonyos fokig az olaszt. Gyorsan elsajátította az eszperantót, és részt vett annak hazai terjesztésében. Foglalkozott a finnugor nyelvészettel is. Tudományos tevékenysége az összehasonlító nyelvészet és a bibliai archeológia területén indult, amely egy-másfél évtized múlva éppúgy a modernizmus vétkének számít, mint a természettudományos „tévelyek". 1887-ben jelent meg első nagyobb műve, „Mizraim és Assur tanúsága, vagyis az ószövetségi szent iratok hitelessége az egyptológia és az assyrológia világításában" címmel. Ezt követte 1889-ben „A buddhizmus és a kereszténység rokon vonásai" című, összehasonlító vallástörténeti írása. Ekkor már évente jelentek meg tudományos monográfiái. 1890-ben látott napvilágot nyelvészeti kutatásait összefoglaló könyve: „Az összehasonlító nyelvészet fő problémái" címmel. 1892-ben adta ki „Die Hauptprobleme der vergleichenden Sprachwissenschaft in ihren Beziehungen zur Theologie, Antropologie, und Philosophie" című munkáját. Nemzetközi elismerését jelezte a Franciaországban megjelent „Les progrés de la linguistique". Részkutatásainak eredményeit tette közzé az uráli nyelvek helyhatározóinak demonstratív elemeiről írt tanulmányában. Giesswein kapcsolatba került a történettudománnyal is. Elsősorban az egyiptológia állt közel hozzá. 1890-ben jelent meg „Az Ó-Egyiptomi Halottak Könyve" című munkája. 1909-ben látott napvilágot „Egyiptom és a Biblia" című könyve. Foglalkozott általában a vallás eredetével és alapjaival; a

kereszténység történetének egyes kérdéseivel, mint pl. Jeruzsálem legendás első püspökének élettörténetével.[6]

Giesswein századvégi tudományos munkássága mögött egy nagy apologetikus program körvonalai húzódtak meg: a Biblia kétségbe vont történeti hitelessége volt az egyik legtöbbet vitatott téma, amiben az új tudományos eredmények (orientalisztika, nyelvtudomány, történettudomány vívmányai) és a szentírást védők csaptak össze. Giesswein – hasonlóan Prohászka tevékenységéhez – e területeken magáévá tette a tudományos eredmények egy részét, és ezen az alapon folytatott apologetikus tevékenységet. Hasonló célt szolgáltak antropológiai jellegű munkái is az ember eredetére vonatkozó hittételek modern védelmében.

Giesswein tudományos munkássága a középkori skolasztikus szemlélet korszerű folytatása volt. Példaképei Szent Anzelm és Szent Tamás voltak; az előbbi az értelemmel tudományos megalapozást kereső hitben, az utóbbi a kor tudományának a hittel harmóniába hozásában. Giessweinnél is a fő motívum a „katolikus reneszánsz" általános törekvése: a hit és a tudás összeegyeztetése, a hit igazolása, megszilárdítása és megújítása érdekében. Giesswein működése a kor társadalomtudományaira koncentrálódott: ezek színvonalán, *a tudós eszközeivel és módszereivel* akarta megvalósítani célkitűzéseit. (Míg Prohászka a hithirdetés, a teológia eszközeivel.) Giesswein egyiptológiai, asszirológiai és bibliikus tárgyú történeti, archeológiai és nyelvészeti munkái tudományos munkákként íródtak, míg apologetikus élük a Bibliát átértékelő katolikus modernista törekvések ellen irányult.

Giesswein társadalmi problémák iránti érdeklődését is a tudományos munkából vezethetjük le. A vallás és a nyelv eredetének, fejlődésének és törvényszerűségeinek az összehasonlító történeti módszerrel vizsgált kérdései figyelmét a társadalomtudományok felé fordították. Ugyanakkor a hazai katolicizmusban Giesswein tudományos pályájának kibontakozása egybeesett a katolikus reneszánsz indulásával. Végül a város, ahol élt, a századfordulón lépett a gyors kapitalista fejlődés útjára, amely ezután az ország egyik nagy ipari centrumává tette azt. Ezek a körülmények a fiatal tudós papot egyre inkább a társadalmi-politikai kérdések vizsgálata felé vitték.

Hozzájárult Giesswein szociális érdeklődésének erősödéséhez az

új győri püspök egyházkormányzása is. (Az 1901-ben elhunyt Zalkát a fiatal és dinamikus gróf Széchényi Miklós követte.) A püspök buzdítására a szeminárium tagjainak egy része *Szociális Iskola* néven tömörült, és megkezdte a társadalmi kérdések tanulmányozását. Széchényi püspök a papneveldében szociológiai szemináriumot hozott létre. Nagy súlyt fektetett az elmélet és gyakorlat összekapcsolására. A századfordulón Győrött 72 világi pap tevékenykedett, s ebben csak a prímási székhely, Esztergom múlta felül.

Giesswein tevékenységében kezdettől összekapcsolta az elméleti szociológiát a gyakorlati szociális és politikai munkával. 1895-ben Győrött a városi törvényhatósági bizottság tagjává választották, s ezzel indult el hosszú politikai karrierje. (Mandátumát megszakítás nélkül 1920-ig megtartotta.) Giesswein a *Katholikus Néppárt* születésekor, 1896-ban kapcsolódott be a katolikus társadalmi mozgalmakba. Először a katolikus autonómia kérdései foglalkoztatták. Püspöke kívánságára nézeteit külön tanulmányban vázolta.[7] Az 1890-es években nem a katolikus politika, a pártszervezés munkái kötötték le figyelmét, hanem a munkásosztály állt érdeklődése középpontjában. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy már 1892-től kapcsolatban állt a nemzetközi katolikus mozgalmakkal; főleg a délnémet (bajor) és francia irányzatok voltak rá nagy hatással. Az itt jelentkező modernista, kereszténydemokrata törekvések távol álltak a hazai konzervatív Néppárttól, ezért Giesswein a nem politikai formák felé közeledett. 1898-ban Győrött megszervezte és évtizedekig vezette az első keresztény munkás egyesületet, ahol a gyakorlatban alkalmazta keresztény szociális elméletét.[8] Ettől kezdve szaporodtak meg szociális kérdésekkel foglalkozó írásai is.

A KERESZTÉNY SZOCIÁLIS ESZMÉK MEGHONOSÍTÓJA

Giesswein Sándor tevékenységének elismeréseként 1897-ben a győri káptalan tagja lett; tudós kanonok, akit nem a káptalan gazdasági helyzete és a zsíros stallum vonzott, hanem mert ezzel biztosítva lett anyagi helyzete további munkássága számára. 1902-ben címzetes birsi apát; karrierje gyors ütemben felfelé ívelt, és úgy tűnt, hamarosan a püspöki székbe vezet, mint például Prohászkáé. Tágabb

fórumot jelentett számára a vidéki városban, hogy 1901-ben rövid időre átvette a *Dunántúli Hírlap* szerkesztését. A publicista Giesswein tevékenységéből jó stílusát, széles körű műveltségét és a szociális kérdés újszerű tárgyalását említhetjük, amely az akkori nívótlan, sivár katolikus sajtóban – Prohászka *Sion*ja mellett – egyedül jelentette a színvonalat.[9]

1899-ben Giesswein részt vett Bécsben az osztrák kereszténysszocialisták által rendezett ún. kereszténysszociális kurzuson. Ezek a kurzusok egy-kétnapos előadássorozatok voltak, amelyeken neves egyházi vagy világi szociológusok, társadalomtudósok vagy politikusok a legkülönfélébb témákról tartottak előadásokat az alsópapság, a katolikus értelmiségiek vagy akár kereszténysszocialista munkásvezetők számára. Közös vezérfonaluk a szociáldemokrácia és a marxizmus, a liberalizmus és a kapitalizmus bírálata volt. Ezzel szemben – lehetőleg közérthető formában – vázolták a katolikus szociális doktrínán alapuló keresztény szociális elképzeléseket, legtöbb esetben a *Rerum novarum* alapgondolatait fejtegetve. A szociális kurzusforma, kongresszus vagy konferencia különben elterjedt volt nemcsak Ausztriában, hanem Németországban, Itáliában és Franciaországban is. Giesswein kanonok kezdeményezésére, 1901-ben Budapesten is megtartották az első keresztény szociális kurzust, amelyen már felvonult a hazai kereszténysszocialista mozgalom későbbi vezérkara.

Giesswein kereszténysszocializmussal foglalkozó írásai és előadásai elméleti búvárkodásokon alapultak. Tanulmányozta Carlyle, Ruskin, Le Play és Ketteler műveit, akiktől a kapitalizmus kritikáját, illetve a középkor iránti romanticizmust merítette. A szocializmusról szóló irodalomban már kevésbé igazodott el. Nem találjuk nyomát annak, hogy eredetiben ismerte volna Marx és Engels alapvetőbb műveit. Inkább forgatta Bebel, Lassalle és Bernstein írásait, a tudományos szocializmusról csak másodkézből alkotott ítéletet.

A KERESZTÉNYSZOCIALISTA MOZGALOM ÉLÉN

A keresztény szociális eszmék viszonylagos elterjedése nyomán 1903-ban Magyarországon is megindult a kereszténysszocialista mozgalom. A *Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségé-*

nek elnökévé Giesswein Sándort választották, aki ezt a funkcióját 1919-ig, a szövetség feloszlatásáig megszakítás nélkül viselte. Győri tevékenysége biztosíték volt arra, hogy megfelelő kezekbe kerül a mozgalom irányítása. Giesswein társadalomtudományi munkásságának elismeréseként 1903-ban a katolikus közéletben magas rangnak számító pozícióba került: 1903 májusában a Szent István Társulat alelnökévé választották. Megválasztását a századforduló szellemi és politikai pezsgésébe kapcsolódni akaró katolikusok győzelmének tekinthetjük. Gróf Zichy Nándor, a Katholikus Néppárt vezére és egyben a Társulat elnöke az 1903. évi tavaszi püspökkari konferenciától kérte, hogy támogassák Giesswein jelölését. A felső klérus azonban nem értett egyet Giesswein kandidálásával. Már ekkor bizalmatlanul és aggodalommal tekintettek keresztény szociális működésére és nézeteire. A püspöki kar a közakarattal nem kívánt szembehelyezkedni, ezért kompromisszumos határozatot hozott: mivel a tisztség „választás útján töltetik be, tehát a püspöki kar nyíltan nem foglalhat állást úgy, hogy leszavaztatás veszélyének tegye ki magát".[10] Széchényi püspök azonban közölte kedvelt kanonokjával, hogy a püspöki kar titokban határozottan állást foglalt ellene, és a püspökök bizalmát soha nem fogja elnyerni, mert veszélyesnek tartják az egyház érdekeire az általa komolyan vett kereszténységszocializmust.[11]

Giesswein Sándor fővárosi, majd országos működésének fő irányát a polgári katolikus megújhodás szabta meg. A Szent István Társulat alelnökeként ennek szervezeti, illetve anyagi erejét is a hit és a tudomány szintézisének szolgálatába állította. A tudományos, a társadalmi és a politikai életben egyaránt a polgárosodó katolicizmus képviselője és sürgetője lett. Pályájában az 1910-es évek elejéig a reformkonzervativizmus dominált, amit a *Rerum novarum* szellemében valósított meg a keresztény szociális mozgalomban. Ugyanakkor fel kell figyelnünk arra is, hogy Giesswein nem azonosult sem a harcosan retrográd jobboldali katolikus törekvésekkel, sem pedig a mereven konzervatív katolikus politikával. Működésében kezdettől a szimpátia jelei tapasztalhatók a liberalizmus és a szocializmus eszméi iránt. Katolikus liberalizmusa a nagy francia katolikusok, Lacordaire és Lamennais nyomán haladt. Giesswein a kitárulkozást hozta a katolikus közéletbe a modern világ felé, elismerte a laikus világ fejlődésének önértékeit, elismerte a társadalom nagyko-

rúságát. Ezt a világot Giesswein nem tagadta, hanem megjavításáért kívánt élni és dolgozni. De míg a kortárs katolikus gondolkodók vagy közéleti szereplők ezt meglehetősen egyoldalúan tették, benne tovább élt a reneszánsz humanisták „homo universale" eszménye. Giesswein liberális színezetű katolicizmusával a hazai politikai katolicizmus *baloldalát* jelentette.

Mindez bizonyítja, hogy Giesswein része is volt a „közéleti katolicizmusnak", és egyben alapvető kérdésekben eltérő álláspontot is vallott. Nem arról van tehát szó, hogy Giesswein pályájának első felében azonosult volna a feudális-konzervatív katolicizmussal és csak a háború, a forradalmak, végül a fehérterror hatásaként következett „a pályavég tragikus letörése", az elhajlás, a bukás, ahogy azt kortárs és későbbi katolikus méltatói állítják. Nemcsak arról van szó, hogy a pályavéget nem tekinthetjük sem bukásnak, sem tragikusnak, hanem sokkal inkább az akkori katolicizmus állásfoglalását tarthatjuk tragikusnak és előbb-utóbb bukáshoz vezetőnek. Ezt az álláspontot a Giessweinről szóló mai katolikus irodalom is elfogadja, de antagonisztikus ellentétet tételez a pálya és a pályavég között. Pedig az ellentétek és a választóvonalak ide, az általunk vázolandó vitákhoz és nézeteltérésekhez nyúlnak vissza, s csak a történelem viharában felerősödve vezetnek szakadáshoz.

Míg Prohászkát a konzervatív felső klérus elsősorban elméleti merészsége miatt támadta, Giesswein esetében az elutasítás oka nem a teológiai, hanem a társadalmi-politikai kérdésekben vallott modernizmus volt. Úgy véljük, hogy a részkérdésekről folyó polémiák mögött végső soron a feudális-konzervatív, nagybirtokos hierarchia, illetve a nyugat-európaihoz igazodó, polgárosulni vágyó katolicizmus konfliktusa húzódott meg. Giesswein is a századfordulón nálunk megkésve kibontakozó neokonzervatív „közéleti katolicizmusból" nőtt ki. A neotomista elméleti alapról a *Rerum novarum* programját hirdette ő is: a polgárosulni törekvő katolicizmus hazai igényeit fogalmazta meg, úgy, hogy a társadalmi igazságtalanságokat a XIII. Leó által meghirdetett program radikálisabb megvalósításával akarta kiküszöbölni, akkor, amikor a magyar egyház ezt a programot sem tartotta aktuálisnak.

Érthető, hogy a társadalmi haladás érdekében szociális reformpolitikát sürgető kereszténytársadalmi előbb-utóbb szembe kellett hogy kerüljön a feudális-reakciós magyar egyházzal. Így aztán

Giesswein életében egy alapvető ellentmondás húzódott végig: a katolikus hitelvekhez és egyházához ragaszkodó pap lelkiismerete, valamint a társadalmi valóságot, az igazságtalanságokat látó, ezeket vizsgáló és elemző tudós, szociológus igazságkeresése közötti konfliktus, amely megakadályozta, pontosabban állandóan akadályozta az igazság felismerésében, vagy felismerés után az érte való tevékenységben.

Vizsgálhatnánk Giesswein szemléletének és álláspontjának sokrétű ellentmondásait, hibáit, retrográd elemeit. Ezek figyelmen kívül hagyása hamis kép kialakításához vezetne. De úgy tűnik, a püspöki kar időben ismerte fel – az ellentmondások mögött is – a feudális katolicizmust fenyegető veszélyt: a progresszió irányába való útkeresés korai jeleit. Giessweint a „haladó katolikusok" már 1903–1904-ben a püspöki szék várományosának tekintették, s egy-egy üresedéskor előbb került szóba az ő neve, mint Prohászkáé. Giessweinből azonban soha nem lett püspök, ugyan nem került indexre, mégis kívül rekesztették az ún. katolikus társadalmon.

A dualizmus utolsó évtizedeiben Giesswein neve egyet jelentett a kereszténységszocializmussal. A katolicizmus akkori helyzete tette lehetővé, hogy a püspöki kar averziója ekkor nem törte meg pályáját. 1909-ben ismét hat évre a Társulat alelnökévé választották. 1909 nyarán a győri apát-kanonok a főpapok közé emelkedett. X. Pius pápa Széchényi püspök felterjesztésére házi prelátusi címmel ruházta fel. (A püspök 1903 óta, hogy Giesswein Budapestre költözött, évente felmentette a káptalani teendők ellátása alól. Prelátusi kinevezése után letette a birsi címzetes apát címet.)[12]

ORGANIKUS TÁRSADALOM- ÉS TÖRTÉNELEMBÖLCSELETE

Ha Giesswein társadalomtudományi munkásságát a marxista elmélet mérlegén mérjük, s Szabó Ervinéhez, Kunfi Zsigmondéhoz vagy a polgári radikális Jászi Oszkáréhoz hasonlítjuk, elmarad azok tudományos színvonala és problémalátása mögött. Giesswein nemcsak igényes tudós volt, hanem mélyen átérzett vallásos meggyőződés is vezérelte. Bár a neotomizmus látványos kísérleteket tett a hit és a tudomány összeegyeztetésére, s mivel ez a marxizmus szerint ab ovo lehetetlen, végső soron a természetjogi, organikus fel-

fogás volt a korlátja az ő igazságainak is. Közötte és az említettek között a kölcsönös nagyrabecsülés jelei nemegyszer megnyilvánultak. Nem ellenségnek, hanem ellenfélnek, vitapartnernek tekintették egymást. Alapja ennek a világnézeti antagonizmus ellenére is a javító szándék, a társadalmi haladásba vetett közös hit volt. Giesswein kiemelkedett a kortárs katolikus „szociológusok", a Geőcze Sarolta, a Benárd Ágost és a Csepala Lajos típusú publicisták közül, akik az ő és Prohászka közvetítésével ismerték csak az európai szociális katolicizmust. Mentes volt a „kismagyar" nacionalizmustól éppúgy, mint az antiszemitizmustól, a kisszerű, nyűgöző provincializmustól és a reakciós harcos megnyilvánulásoktól egyaránt.

Giesswein első jelentős kereszténységszocialista szereplése az 1901-es budapesti keresztény szociális kurzuson a munkásvédelemről és a keresztény szociális tevékenységről tartott előadása volt.[13] Az európai keresztény szociális irányzatokat ismertette és ezek példájára ajánlotta a szervezkedés megindítását. Ekkor még ő is a neokonzervatív szociális katolicizmus álláspontjáról bírálta a gazdasági liberalizmust. A kapitalizmus túlkapásaival szemben a munkát és a munka emberét kívánta megvédelmezni. Egyelőre még csak a kapitalizmusban és a nagytőkében kereste a társadalmi bajok okát, és megoldásukat a katolikus humanizmuson alapuló társadalmi rendhez való visszatérésben látta.

Giesswein kereszténységszocialista meggyőződése egy eklektikus és meglehetősen ellentmondásos szociológiai, illetve történelemszemléleten nyugodott. 1904-ben a Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályában „Történelembölcselet és szociológia" címmel tartott felolvasást. A pozitivizmussal szemben kifejtette, hogy szerinte Szent Ágoston adta az első keresztény történelembölcseleti rendszert, aki a történelem tárgyának miértjét (kauzalitását) kutatta. Giesswein nemcsak a pozitivizmust bírálta, hanem Gobineau-t és követőit, Chamberlain fajelméletét. Bírálat alá vette Spencer biológiára alapozott szociológiai rendszerét is. A történelmi materializmusról nem rendelkezvén megfelelő ismeretekkel, komolyan nem is foglalkozott vele.

Előadásaiból és tanulmányaiból kitűnik, hogy nem elsősorban Szent Tamást, hanem Szent Ágoston történelembölcseletét tartotta a maga számára irányadónak. Felfogása Ágoston kozmikus és transzcendens (eszkatologikus) történelembölcseletére megy vissza.

Giesswein azonban olyan teokratikus felfogást képviselt, amely alkotó módon fogadta magába a modern idők új eszmeáramlatait. A társadalom- és történelembölcselő Giesswein *az emberi fejlődés földi kibontakozását* vizsgálta. Így elfogadta az evolúció gondolatát, amelyet harmóniába igyekezett hozni az idealista (katolikus) determinizmussal és az organikus szemléletmóddal. A fejlődéselv elismerését Giesswein azzal kötötte össze, hogy az emberi élet alapja az anyagi világ, de a fejlődés primer mozgatói az eszmék; a történelmet a nagy eszmék irányítják. Történelemfelfogásában így Dilthey szellemtörténeti irányzatához került közel.

A Társadalomtudományi Társaság – ahol Giesswein éppúgy, mint Prohászka gyakori vendég volt – 1904-ben vitasorozatot rendezett a társadalmi fejlődés irányáról.[14] A vitában Szabó Ervin és elvtársai fényesen bizonyították a marxi szocializmus igazságait. Mellettük többek között a katolikus koncepciók is csak halvány kísérletnek tűntek. Az előadások felett nyitott vitában az első felszólaló Giesswein volt, aki Szabó Ervin fejtegetéséhez kapcsolódva ismertette saját elméletét. Szerinte a társadalmi fejlődés hullámvonalban halad. A hullámvonal alakulása az individualizmus és a szocializmus összecsapásainak eredménye. Egyetértett a marxistákkal abban, hogy a társadalomtudomány feladata a társadalmi fejlődés kauzalitásának vizsgálata. A neotomizmussal ez a megállapítás még összeférő. Giesswein elismerte azt is, hogy a fejlődés alapjául a gazdasági szféra vizsgálata mérvadó, de ezt csak az erkölcsi-eszmei szférával együtt szemlélve tartotta helyesnek. Nem tagadta ő sem az osztályok létét, ellentéteiket és az osztályharcot. De míg ebből a marxisták az osztályérdekek antagonizmusára következtettek, s az összecsapásból, a társadalmi forradalomtól várták az osztály nélküli, igazságos társadalmat, addig Giesswein szerint ezek az osztályérdekek nem feltétlen vezetnek összecsapásra. Véleménye szerint az egész társadalom organizmushoz hasonlít, ennek pedig nem lehet lételeme a harc, hanem a részek szolidaritása, az osztályok kiengesztelődése, fokozatos egymáshoz közeledése, szolidaritása az egész élete érdekében. Giesswein nem is tagadta, hogy itt a középkor, a rendi társadalom iránti romantikus rokonszenve vezette. Ez az alapállás lényegében azonos volt Prohászkáéval, aki a vitában saját álláspontját „krisztianizmusnak" nevezte. Közülük azonban – mint

Szabó Ervin megállapította –, saját korlátai között, a kereszténynyszocialista Giesswein jutott messzebb a társadalmi igazság felismerésében.

A KERESZTÉNYSZOCIALIZMUS FOGALMA

Az első világháborúig Giesswein Sándor négy művében foglalkozott kimondottan a kereszténynyszocializmussal. Ezek sorában legfontosabb az 1907-ben megjelent „Társadalmi problémák és keresztény világnézet". Giesswein művének kiindulópontja az, hogy a társadalmi béke megteremtéséhez a társadalmi igazság megvalósítása szükséges. A társadalmi rend egyensúlyának megvalósítója a keresztény világnézet. Objektívnek ismerte el a társadalmi evolúciót és abban a gazdaság szerepét. Az igazságot mint neotomista kategóriát állította a gazdaság mellé az evolúció mozgatójaként és céljaként. Giesswein definícióját is adta annak, amin kereszténynyszocializmust értett: „A kereszténynyszocializmus szó – írta – elnevezése ama társadalompolitikai iránynak, mely a keresztény etika alapján akarja útját állni a hatalmaskodó individualizmus által előidézett társadalmi igazságtalanságoknak, s az egészséges társadalmi fejlődést ily természetű társadalmi reformok életbe léptetésével óhajtja biztosítani. A kereszténynyszocializmust tehát abban az értelemben kell vennünk, hogy az egy keresztény szociális reformnak összefoglalatja, rendszere, mintegy a keresztény igazságoknak a társadalmi és gazdasági életben való gyakorlati alkalmazása."[15] 1913-ban tette közzé Giesswein az európai kereszténynyszocialista elméleteket és mozgalmakat ismertető művét. A könyv alapjaként 1910–1911 folyamán a Szent Imre Körben elhangzott előadásai szolgáltak.[16] Giesswein kereszténynyszocialista tanulmányait az 1914-ben megjelent „A szociális kérdés és a kereszténynyszocializmus" című művében összegezte, ezzel nálunk egyedülálló kísérletet tett a kereszténynyszocialista eszmekör rendszerbe foglalására.

Míg Prohászka neotomista eszméinek érvényre juttatását a természettudományok, addig Giesswein ugyanezt a társadalomtudományok segítségével igyekezett elérni. Nem értékelhetjük helyesen Giessweint, ha csak a gondolkodásában meglevő következetlenségekre korlátozódunk. „Számításba kell vennünk azokat a nemes in-

tenciókat is, amelyek őt vezetik. Világosan látja a társadalmi kérdés kiéleződését, az erők polarizálódását . . ., és ha a maga részéről természetszerűen az idealizmus oldalára is áll, nem huny szemet annak »kinövései« előtt sem, és olyasmire szeretne vállalkozni, ami eleve meghiúsulásra van ítélve: közvetítésre a szélsőségek között" a kereszténységszocializmussal.[17]

A KATOLIKUS PEDAGÓGUS

Csak egy monográfia tűzhetné feladatául, hogy feltárja Giesswein Sándor valamennyi tevékenységi területét. Közéleti szereplésének sokrétűségét mutatja, hogy szinte valamennyi mérvadó katolikus társadalmi szervezetnek, humanitárius, kulturális-tudományos egyesületnek és intézménynek tagja vagy vezetője volt. Elnöke többek között az általa 1915-ben alakított Szent István Akadémiának, amely a Szent István Társulat Irodalmi Szakosztályából alakult ki, a Keresztény Szociális Szövetségnek, a Magyar Szent Korona Országai Békeegyesületének, alelnöke a Szent István Társulatnak, vezetőségi tagja a Feministák Egyesületének, a La Fontaine Irodalmi Társaságnak, a Magyar Külügyi Társaságnak, a Magyar–Lengyel Kereskedelmi Kamarának, a Magyar Országos Eszperantó Egyesületnek, a Szegénygondozó Egyesületnek, a Győri Kisfaludy Irodalmi Körnek, a Lakók Szövetségének, a Magyar Goethe Társaságnak, a Magyar–Lengyel Egyesületnek, a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének, a Katholikus Tanügyi Tanácsnak, a Katholikus Tanítók Egyesületének, a Magyar Jogász Egyesületnek, az Interparlamentáris Uniónak stb. Számos nemzetközi katolikus és pacifista egyesület mellett a Magyar Tudományos Akadémia is levelező tagjai sorába választotta.

Kiemelnénk Giesswein pedagógiai működését, amely a keresztény szociális tevékenység mellett egész életén végigkísérte. Giesswein elnöke volt az Országos Katholikus Tanügyi Tanácsnak, megszervezője és lelke a katolikus tanítómozgalomnak, majd a kereszténységszocialista tanítószervezkedésnek is. Prohászkával együtt részt vett az 1907-es pécsi szabadoktatási kongresszuson, ahol a katolikus álláspont konstruktív elképzelések híján már defenzívába szorult az 1905–1907-es válság hatására megerősödött baloldallal szem-

ben.[18] A kongresszust a polgári radikálisok szervezték meg. A Székesfehérvári Katolikus Kör, nyilván Prohászka biztatására, körlevélben hívta fel a katolikus szervezeteket a részvételre. Képviseltette magát a kongresszuson a Szent István Társulat és néhány keresztény szociális egyesület. A vitában a korábbi partnerek – Giesswein, Prohászka, Geőcze – mellett új nevek is jelentkeztek: Bernolák Nándor, Vass József és mások. A kongresszus általános vitaüléseinek jellemzője volt, hogy a „keresztény tábor" képviselői az egyházi iskolák védelmében léptek fel. Giesswein a történelmi szakosztály ülésein szólalt fel. Az objektivitást, a tények tiszteletét elismerve, a pozitivizmus és a materializmus „ridegségét" azzal akarta ellensúlyozni, hogy nagyobb teret kapjon a történelemtudományban a szubjektum, az intuíció. Előadása meglehetősen következetlen volt, hiszen a „Voraussetzungslosigkeit der Wissenschaft" („Az előítéletektől mentes tudomány") általa ugyanitt hangoztatott jelszava ennek ellentmond.

A szabadoktatási konferencia a katolikus körökben – még a relatíve haladást kívánók között is – nagy riadalmat keltett. A kongresszust értékelve Giesswein jól látta, hogy „az egész kongresszus a kereszténység és a materialista felfogás küzdelmévé lett. Kitűnt – írta –, hogy a szociáldemokrácia materialisztikus felfogásával szemben a liberalizmus egész tehetetlen . . . A pécsi kongresszus váratlanul megmutatta, miféle áramlatok fognak nálunk a közeljövőben összecsapni, s a kongresszus egyik vagy talán egyedüli eredménye az lesz, ha azok, akik azt hiszik, hogy minden úgy lesz, és mindennek úgy kell lennie, amint most van, egyszer mégis csak belátják, hogy mi jelenleg egy szociális átalakulás fázisához közeledünk, sőt már benne is vagyunk. Ez terelt át Pécsett mindent szociális térre. S ezért kell nekünk is szociális térre helyezkednünk."[19] Giessweint a fejlemények megerősítették abban a meggyőződésében, hogy az evolúciós társadalmi fejlődés érdekében még határozottabban a szociális reformpolitika útjára kell lépni. A magyar katolicizmus mérvadó körei – talán Prohászkától eltekintve – megértés helyett még nagyobb gyanakvással szemlélték működését.

Giesswein Sándor a szabadoktatási kongresszuson a pedagógia politizálódását tapasztalta. A katolikus pedagógiatudomány képviselője konstatálta, hogy az iskolaügy terén is megrendült az egyház eddigi osztatlan tekintélye. Pedagógiai tanulmányai eredmé-

nyeként 1912-ben tette közzé „Jellemképzés és erkölcsi nevelés" című kötetét. A nevelésnek Giesswein szerint jellemképzőnek kell lenni, ezért fő súlyt az erkölcsi nevelésre helyezte. Ugyanezt hangoztatta 1912 szeptemberében, a bécsi katolikus nevelési kongresszuson. Érveinek nagy részét Pestalozzitól és J. Payot-tól vette át. A túl sok, nem közhasznú ismerettel szemben az akarat, a jellem formálását állította előtérbe. A nevelési folyamatban a család, a társadalom, az állam és az egyház harmonikus együttműködésének szükségességét emelte ki. Mint hivő katolikus természetes, hogy az erkölcsi nevelésben a valláserkölcsi alapot hangsúlyozta. Pedagógiai nézeteire Forster mellett Prohászka is hatással lehetett.

A POLITIKAI SZÍNPADON

Giesswein Sándor politikai pályája szoros kapcsolatban volt közszereplésével. Neki a katolikus társadalmi mozgalmak jelentették a fórumot, míg Prohászkának az egyetemi katedra, majd a püspöki szék, Banghának pedig a sajtó. Politikai indulása sikeresebb volt Prohászkáénál. Egyrészt a községi politikában Győrött már szerzett tapasztalatokat; másrészt a Néppárt neki nem jelentett bukást: 1905-ben a magyaróvári kerület néppárti jelöltjeként, de keresztény szociális programmal kapott mandátumot, amelyet haláláig meg is tartott. Giesswein a törvényhozás fórumán majd húsz éven keresztül szerepelt érdeklődést kiváltó beszédeivel.[20]

Az országos politika színpadán Giesswein Sándor a Néppárt kispolgári szociális csoportjához tartozott. Bár állandóan hangoztatta külön keresztény szociális programját, a párt politikáját általában véve magáévá tette, s a kereszténységszocializmust alárendelte a néppárti politikának, tágabb értelemben a hierarchiának. Ezt bizonyítja az is, hogy amikor 1907-ben a *Keresztény Szociális Szövetség* Néppárttal elégedetlen „radikális" kispolgári elemei megalakították az *Országos Keresztény-Szocialista Pártot,* lépésüket Giesswein sem helyeselte, elhatárolta magát az egységbontástól, mert ő a Néppárt szocializálódását várta. Egyelőre a magyar társadalom alapkérdéseiben, a demokratikus átalakulás és a nemzeti függetlenség kérdésében a meglevő eltérések ellenére sem ment túl a néppárti stratégián.

Az általános és titkos választójogért folyó harc, s ennek főleg Ausztriában történt bevezetése Giessweint határozottabban a liberális polgári demokrácia irányába vitték. Fellépett egyes demokratikus szabadságjogokért, mindenekelőtt a választójog reformjáért és a munkásság szervezkedési szabadságáért. Giesswein demokratizmusának alapvető gyengesége abban rejlett, hogy nem jutott el annak felismeréséig, miszerint egy valóban demokratikus és szociális politika nem valósítható meg a klérustól való függetlenedés, a hierarchiának való alárendeltség lazítása nélkül. Így az alapkérdéshez, a nagybirtokrendszer felszámolásához, a demokratikus földreform gondolatához Giesswein sem jutott el. Némely tekintetben azonban megpróbált továbblépni. A munkáról vallott neotomista felfogást úgy értelmezte, hogy a sztrájk fegyverét, mint a munkás önvédelmi eszközét, nemcsak az ipari dolgozók, hanem az agrárproletárok számára is jogosnak és végső esetben szükségesnek tartotta.[21] Ezzel, érthetően, magára vonta az aratósztrájkok által érzékenyen érintett katolikus nagyjavadalmasok haragját is. A feudális latifundiumokkal rendelkező nagyjavadalmasok jóindulatára számítva, Giesswein különféle katolikus alapok, a püspökök és káptalanok közreműködésével, keresztény szociális földbérlő szövetkezetek útján kísérletezett azzal, hogy a „keresztény" földművesek és földmunkások legalább kisbérlet formájában földet kapjanak a nagybirtoktól.[22] A nagybirtokrendszer integritását féltékenyen őrző katolikus felső klérus – egy-egy kivételtől eltekintve – ismét mereven elutasította Giesswein szerény reformterveit is. „Övéi között", a győri káptalanban sem tudta elérni, hogy akár egy holdat is a keresztény szociális földbérlő szövetkezetek rendelkezésére bocsássanak. Legkorábban éppen ezért saját kanonoktársai „közösítették ki" maguk közül, megfelelve az evangéliumnak, miszerint „a prófétának nincs tisztessége a saját hazájában". (János 4, 44.)

Giesswein már az 1910-es évek elején elkövette a főbenjáró bűnt: az egyházi nagybirtokkal kapcsolatban a püspöki kartól eltérő nézeteket mert hangoztatni. Ez a magyar egyházban súlyosabb vétség volt bármely teológiai modernizmusnál. Politikai síkon tovább mélyítette ezt azzal, hogy a hivatalos katolikus politikával szemben 1910-ben kifejtette a liberális katolicizmuson alapuló keresztény-demokrata koncepcióját.

Az 1910-es évek elején Prohászka visszavonult, s átadta a terepet a Banghákнak. Egyre inkább tért hódított a harcos reakciós katolicizmus. Giesswein egy új, de szintén ellentmondásos úttal kísérletezett: önálló kereszténységszocialista politika vitelével. Ez a kereszténységszocialista párt azonban – gróf Szapáry Pál személyén keresztül – a dinasztia, pontosabban Ferenc Ferdinánd retrográd politikai terveihez kapcsolódott.

A Néppárttól elkülönülő kereszténységszocialista politika szükségessé tette egy politikai napilap megteremtését is. Szapáry pénzén, 1910. január elsején *A Nép* címmel indult meg az *Országos Keresztény-Szocialista Párt* lapja. Az első szám programadó vezércikkét Giesswein írta. „Visszatarthatatlanul előtérbe lépett a demokratikus választási reformnak, az általános, titkos választójognak a kérdése. Nekem mindig az volt a meggyőződésem, hogy a keresztény eszmének mint a nemzeti eszmének diadalát demokratikus alapon lehet biztosítani" – olvashatjuk. A Néppárt részvétele a kudarcot vallott koalícióban, kacérkodása a függetlenségi programmal, a demokratikus ígéretek elsikkasztása, s végül az a tény, hogy Giesswein várakozása ellenére a Néppárt programjának változása dacára sem „szocializálódott", arra késztették a prelátust, hogy változtasson politikai állásán.

Giesswein, keresztény szociális programjához ragaszkodva, 1910. január 17-én kilépett az Országgyűlési Néppártból és csatlakozott a kereszténységszocialista párthoz. Ugyanekkor kelt, s a Néppárt vezetőségéhez intézett levélben nemcsak a kilépést jelentette be, hanem ennek indoklásaként összefoglalta a politikai programját is, amelyet a Szapáryék képzelte kereszténységszocialista politikától éppúgy alapvető különbségek választottak el, mint a Néppárttól. Bár Giesswein magát kereszténységszocialistának nevezte, úgy tűnik, hogy ez lényegében az első hazai kereszténydemokrata program volt.[23]

A keresztény táborban Giesswein programadását a Néppárt és a felső klérus élesen támadta. A kölcsönös vádaskodások, taktikai nézeteltérések mögött a stratégiai különbség az volt, hogy míg Giesswein a kereszténydemokráciát a liberális-demokratikus polgárosodást kívánó szociális politika szellemében értelmezte, addig a Néppárt a konzervativizmust akarta összeegyeztetni a keresztény-

demokráciával. A néppárti konzervativizmus megfér a kereszténydemokráciával – írta az *Alkotmány* –, sőt a hangsúlyt a nálunk Giesswein által képviselt kereszténydemokrácia veszélyeire helyezte. A Néppárttal való polémia elmérgesedését kívánta Giesswein megakadályozni azzal, hogy néhány nap múlva kijelentette: a Néppártban nem lát ellenséget, ellenkezőleg, „úgy tekintjük magunkat, mint annak modernebb kifejezését, mely annak idején Magyarország közszellemének rekrisztianizációja céljából a politikai téren a Néppártot létrehozta, s ezért mi ugyanazokat az eszméket szélesebb alapokon akarjuk elhelyezni, táborunkba fel akarjuk venni a népek millióit, és a demokratikus eszmékkel karöltve oda akarjuk elvinni ezt a zászlót, ahova a Néppártnak eljuttatni nem sikerült".[24]

Giesswein kilépésével megtörtént a kereszténységszocialista és a konzervatív néppárti katolikus politikai irányok szétválása. Ugyanakkor Giesswein – az MSZDP kudarcából mit sem okulva – csak a választójogot tartva szem előtt, áldozatul esett a Ferenc Ferdinánd és köre keltette hamis illúzióknak. Giesswein nyilatkozata is azt bizonyítja, hogy a szakítást nem tekintette véglegesnek, csak taktikai különállásnak. Nyilvánvaló ellentmondásoktól volt tehát terhes ez az állásfoglalás. Így a szakítás ellenére a kereszténységszocialista és a néppárti szervezkedés továbbra is ugyanannak a mozgalomnak egy-egy szárnya maradt, s egy évtized múltán megvalósult Giesswein jóslata: a *Keresztény Szociális Néppárt*. Giesswein közömbös volt a közjogi alap iránt. Így maga a keresztény szociális mozgalom sem kötelezte el magát a közjogi kérdések tekintetében. Giesswein álláspontja akkor vett határozottabb fordulatot balfelé, amikor kitűnt, hogy a dualizmus csökevényes liberalizmusát is egyértelműen felszámolja a Tisza István vezette *Munkapárt*. Az erőszakra épülő, porosz militarista jellegű Tisza-rendszerrel szemben Giesswein olyan keresztény politikumot alakított ki magának, amely erősen szociális tartalmú és a Deák–Eötvös-féle liberális hagyományokhoz nyúlt vissza. Giesswein egy olyan kereszténységszocialista pártot akart létrehozni, amely balfelé, a liberalizmus és esetleg a polgári radikalizmus felé is nyitott. A kereszténységszocialista mozgalmat nem tekintette pusztán a szociáldemokrácia ellen irányuló direkt „ellenszervezkedésnek", hanem olyan keresztény munkásmozgalmat kívánt létrehozni, amely a munkások érdekeiért kész

harcba szállni, külső érdekektől nem befolyásolt tényleges munkásmozgalom, mint az a német vagy a holland keresztény szakszervezeti mozgalom is volt.

GIESSWEIN ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

Közismert, hogy a magyar katolicizmus a századfordulón konfliktusban állt nemcsak a polgári demokratikus átalakulás, hanem a nemzeti függetlenség programjával is. Giesswein a nemzetiségi kérdéssel először a pedagógián, az iskolaügyön keresztül került kapcsolatba. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a népiskolákban a tanulókat anyanyelvükön tanítsák, hogy középiskolai szinten is tegyék lehetővé az anyanyelvi képzést. Minden nemzetiség itt találja meg hazáját, ne legyen sem nyelvében, sem kultúrájában, sem gazdaságilag elnyomva. Giesswein odáig még nem jutott el, hogy a politikai egyenlőtlenség felszámolását is sürgette volna, ugyanakkor elutasította a Néppárt nemzetiségi demagógiáját.

Figyelmet érdemel, hogy Giesswein többször is méltatta Jászi Oszkár nemzetiségi kérdésben vallott koncepcióját. Jásziról alkotott véleményét általában vonatkoztatta a demokratikus tábor kiemelkedő vezetőire is. „Ha más zászló alatt küzd is, mindig méltányolni tudjuk ama nemes törekvését, mellyel a megváltozott gazdasági viszonyoknak megfelelő társadalmi berendezésekkel gyógyítani iparkodik" – írta.[25] Giesswein elismerésre késztette Jászinak a nemzeti kérdésről 1912-ben megjelent „A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés" című műve. A recenzióban a prelátus kiemelte, hogy szerinte a kor két legégetőbb kérdése: a szociális kérdés és a nemzetiségi kérdés. Jászi a nemzetiségi kérdés gazdasági alapjait tárta fel. Giesswein ennek primátusát elismerte, de kiegészítendőnek látta a néppszichológiai momentummal is. „Nagyon megszívlelendőnek tartom Jászi fejtegetéseit – írta –, melyekben a mi szerencsétlen és balkezű nemzetiségi politikánkat, amint az utóbbi évtizedekben kialakult, kritizálja."[26]

Giesswein Sándort nem a háborús vereségek kényszerítették arra, hogy a katolikus pacifizmus felé forduljon. Életének, tudományos búvárkodásának és társadalmi tevékenységének egyik vezérmotívuma volt a béke keresése, a keresztény pacifizmus. Ez vezérelte a nemzetközi katolikus békekonferenciákra, az európai békeegyesületek vezetőségébe, a hazai békeszervezetek létrehozásában és elméleti tevékenységében egyaránt. A háború előestéjén, 1913-ban a Szent István Társulatban a keresztény békemozgalomról tartott felolvasást. Előadásának élő illusztrálói a Balkán-háborúk voltak. A prelátus igyekezett felkelteni a magyar katolikus közvélemény figyelmét a háború veszélyére, s aktivizálni a katolikus pacifizmus mellett. Ismertette az 1898-as hágai, az 1910-es stockholmi és az 1912-es genfi pacifista konferenciákat, az Interparlamentáris Unió tevékenységét. Mindez azonban kevésnek bizonyult a háborúra készülődő magyar imperializmus s az azt kiszolgáló katolikus egyház vezetőinek befolyásolására. Hogy Giesswein szavát meghallják, ahhoz Przemyślre és a Piavera volt szükség.

Giesswein a szociális kérdés megoldásának keresése mellett elsősorban a békemozgalom humanitárius célkitűzése kapcsolta össze a különböző ilyen irányú baloldali mozgalmakkal. Ugyanez volt az alapja a katolicizmus egyetemességéből kiinduló internacionalizmusának is, ami szintén több ponton érintkezett a szocialisták nemzetköziségével. A prelátusnak a keresztény kultúra egyetemességében való hitén a legnagyobb törést a „keresztény hatalmak" között kirobbant világháború okozta. A világháború viharában a pacifista és szociális politika, a demokratizálódásért folytatott harc vonalán a tényleges demokratikus baloldalhoz jutott közel, s ezzel új fejezet kezdődött pályájában.

Giesswein pacifista tevékenysége a háború alatt és után bontakozott ki. 1915 áprilisában Hágában megalakult a *Tartós Béke Központi Szervezete*. Giesswein részt vett az alakuló kongresszuson, és a nemzetközi pacifista szervezet Végrehajtó Bizottságának is tagja lett. Ugyanebben az évben Münchenben, majd ősszel Budapesten a Monarchia imperialista céljait szolgáló „Keleti Missziók" ügyében folytatott tárgyalásokon is részt vett. 1917-től a pacifista törekvésekben egyre több érintkezési pont alakult ki Giesswein és a radi-

kális baloldal között. Kiderült ugyanis, hogy az „ellentábor": a radikálisok, a szociáldemokraták, a galileisták és szabadkőművesek inkább képviselik a pacifizmust, mint a katolikus fórumok. Giesswein ezért számos előadást tartott ezekben a körökben, cikkei jelentek meg folyóirataikban. Ugyanakkor megerősödtek nemzetközi kapcsolatai is. 1917 júliusában Krisztiániában (Osló), novemberben Bernben, 1918-ban Zürichben vett részt – baloldali útitársakkal egyetemben – nemzetközi pacifista találkozókon. (Ilyen jellegű tevékenységét 1918 után is folytatta.)

Az ún. katolikus társadalom megütközött Giesswein magatartásán, bizalmatlanná vált iránta, elidegenedett tőle. 1915-ben már nem akarták a Szent István Társulat alelnökeként újraválasztani. Ekkor csak Csernoch prímás intervenciója segítségével kapta meg a többséget. 1917-ben Giesswein Károlyi Mihályhoz csatlakozott, s támogatta annak választójogi javaslatát. Az októberi forradalom idején főleg a katolikus autonómiai mozgalmakban vállalt aktív szerepet.

Giesswein ezekben az években már nem az ütközőpontokat, a szétválasztó vitás kérdéseket, hanem az összeköttetést kereste a baloldallal. Ma ezt úgy mondanánk, hogy a humanizmus és pacifizmus alapjáról kereste a *dialógust* a demokratikus baloldallal, a *Galilei-körrel*, a *Társadalomtudományi Társasággal*, sőt a szociáldemokratákkal is. Élete utolsó szakaszának, 1919–1923 közötti tevékenységének fő motívuma az volt, hogy Európa tartós békéjét csak a szociáldemokrácia és a katolicizmus együttműködése biztosíthatja. Ezt a két irányzatot kell egymással összehozni és harmonikus együttműködésre hangolni. Ezt a törekvését Giesswein már a kereszténységszocialista mozgalomból kiválva, a keresztény nemzeti táborból kiközösítve, a liberális és demokratikus táborban igyekezett megvalósítani. Fóruma az *Auróra* című demokratikus irányú irodalmi folyóirat volt.

Giesswein Sándor a keresztény humanizmus alapjáról eleve ellene volt minden faji megkülönböztetésnek, így az antiszemitizmusnak is. Állásfoglalásával már 1918 előtt is szembekerült a politikai katolicizmus fő áramlatával. Még inkább így volt ez a fehérterror időszakában, amikor bátran fellépett az intézményesített antiszemitizmus ellen. Giesswein a zsidókérdésben nem faji, hanem gazdasági és kulturális problémát látott. Nemcsak a faji antiszemitizmust

ítélte el, hanem szemben állt az egyházi részről jelentkező kulturális és erkölcsi indíttatású antiszemitizmussal is.[27]

Giesswein baloldali orientációja, a progresszív erőkkel való kapcsolata politikailag lehetetlenné tette a „katolikus közéletben". Katolikus oldalról is többször megállapítást nyert, hogy Giesswein mindig meghajolt az egyházi tekintély előtt, semmit nem mondott és tett, ami papi mivoltával, hivő lelkiismeretével ellenkezésbe került volna. „Nincs egy kivetni való szó, egy elítélni való gondolat Giesswein beszédeiben, írásaiban: minden korrekt, katolikus; legföllebb a helyet lehet kifogásolni, ahol gondolatait elmondotta vagy közzétette" – írta már 1925-ben Mihályfi Ákos.[28] Giesswein kiközösítése nyilvánvalóan politikai nézeteinek szólt.

GIESSWEIN ÖRÖKSÉGE

Vizsgálódásunkat kronológiailag és tematikailag egyaránt korlátoztuk. Azért választottuk Giesswein pályájának első nagy szakaszát, a világháborúig terjedő korszakot, mert így adódott reális összehasonlítási lehetőségünk a modernkori katolicizmus három, különféle irányzatot és mentalitást reprezentáló alakjának, Prohászkának, Banghának és Giessweinnek az életútjában. A feladat bonyolultsága és lehetőleg a lényeg megragadása pedig arra késztetett, hogy tematikailag mindhárom esetben a pálya politikai és szociális aspektusának bemutatásánál és elemzésénél maradjunk.

Prohászka Ottokár pályájának jelentősebb szakasza 1914 elé esett. Giessweinnél is a háború, a forradalmak és az ellenforradalom első éveiben megtett út logikus következménye volt a századelőn kialakított szellemiségének. Prohászka a retrográd irány felé fordult; megtagadta a korábbi gondolkodó és reformer Prohászkát. Giessweinnél fordított volt a helyzet. A háborús válság, a forradalmak, gondolkodásának következetlenségein pozitív irányban segítették túllépni. Ennek politikai konzekvenciája volt a baloldalhoz való közeledése, majd együtt menetelése a polgári demokratikus átalakulás híveivel. Így vált Prohászka a háború hívévé, Giesswein annak pacifista elutasítójává. Giesswein filoszemita lett, Prohászka antiszemita. A polgári demokratikus forradalomban Giesswein saját demokratikus és humanista eszméinek megvalósítását üdvözölte,

Prohászka az ellenforradalom pártjára állt. A Tanácsköztársaság megdöntése után Giesswein a polgári demokrácia restaurációjában reménykedett, az SZDP-vel és a liberális pártokkal való együttműködés keretében, Prohászka pedig Horthy fegyvereit áldotta meg, s a kormánypárt elnöke lett. Prohászka a kurzus elismert szellemi atyja volt, Giesswein a kurzus szemében áruló, aki a „zsidóliberális" táborhoz csatlakozott.

Ha nemcsak társadalmi-politikai nézetei és tevékenysége síkján, hanem eszmetörténetileg is mérlegelnék Giesswein Sándor helyét és szerepét a hazai és egyetemes katolicizmusban, akkor az erre hivatott filozófusnak arra a kérdésre is választ kellene adnia, hogy mennyiben fedezhetők fel írásaiban Teilhard de Chardin filozófiájának előzményei, a Mounier-féle perszonalizmus előhangjai, és milyen rokon vonások találhatók a demokráciáról vallott felfogása és Maritain demokrácia-koncepciója között. A filozófiai és teológiai vonatkozások vizsgálata nem képezhette e munka feladatát. Az e téren tett kezdeményezések elgondolkoztató párhuzamokat vonnak Giesswein egyes tételei és elsősorban Teilhard filozófiai rendszere között. Bár nem tekinthetjük magunkat autentikusnak, mégis úgy tűnik, hogy Giesswein autonóm történeti jelentőségét sem csak párhuzamokkal, vagy a II. Vatikánum igazolásaival kellene bizonyítani.

Sokkal nagyobb volt a diszkontinuitás a nyugat-európai katolicizmus és a magyar között, semhogy azt a minden törekvése ellenére is elszigetelt Giesswein áthidalhatta vagy lerombolhatta volna. Még kevésbé tűnik megalapozottnak a kontinuitás feltételezése történetileg akár az eszmék, akár a politikai platform tekintetében. Ennek nem utolsósorban az is az oka, hogy a tényleges kontinuitást mutató magyar katolicizmusra inkább Prohászka eszméi és Bangha „gyakorlati alkotásai", semmint a másféle kiutat kereső Giesswein törekvései gyakoroltak maradandó hatást, akit csak a zsinat utáni években fedeztek fel mint gondolkodót. Amiben Giesswein jelentőset produkált, az a „társadalmi kérdés" volt, az igazság keresése és a megvalósítás útjainak kutatása, de nem általában a filozófiai vagy a teológiai értelemben vett igazságé, hanem a konkrét, napi, emberi, társadalmi igazságé. Ebben, a progresszív társadalmi igazságért folytatott tevékenység területén kell elsősorban megvonnunk a történeti kritika értékítéletét életműve felett.

Számunkra elsősorban az a Giesswein Sándor érdemel méltatást, aki a katolikus álláspontot össze kívánta és össze tudta egyeztetni a baloldal, a társadalmi haladás hordozóinak politikai álláspontjával. A jelenkori dialógus is meríthet a giessweini katolikus pacifizmusból, amely a katolikusok és a baloldali szocialisták, a zimmerwaldiak, a galileisták, Szabó Ervin és köre együttműködését szorgalmazta és valósította meg. Ma is értékelhetjük azt a Giesswein Sándort, aki 1919 után sem maradt néma, s így nem vált hallgatag cinkosává a fehérterrornak sem.

A politikai és szociális aspektus feltárásával igyekeztünk bemutatni Giesswein különös, de egyben korlátozott helyét és szerepét a századelő „katolikus reneszánszában". Különös volt ez a helyzet annyiban, amennyiben Giesswein a konzervatív-reakciós, „közéleti katolicizmuson" túllépve, egy modern, liberális katolikus alapozású keresztény szociális koncepciót képviselt, melyet az újtól és a valós társadalmi problémákra választ kereső gondolatoktól irtózó magyar egyházban egyértelműen elutasítottak, majd elítéltek. Giesswein Sándor eszméinek, még inkább gyakorlati politikai tevékenységének progresszivitása relatív volt, amennyiben ő is a katolicizmusnak a kapitalista társadalomhoz illeszkedését meghirdető szociális program képviselője. Mint ilyen nem találhatott szélesebb tömegeket megmozgató visszhangra a demokratikus és szocialista átalakulás összetorlódott feladataitól terhes, szokatlanul éles osztályellentétektől feszülő századeleji magyar társadalomban. Prohászka és Bangha után a baloldali politikai katolicizmus szociális és mélyen humanista képviselőjét Terentiustól idézett nyilatkozatával jellemezhetjük a legtalálóbban: „Nihil humanum a me alienum puto" (Semmiféle emberi dolog nincs tőlem távol).

IV. KATOLICIZMUS ÉS FORRADALOM (1918–1919)

Az 1918–1919. évi forradalmak kísérletet tettek arra, hogy a magyar társadalom fejlődésének vonalában gyökeres fordulatot tegyenek: a magyar osztálytársadalom egyre inkább konzervatívvá és reakcióssá váló irányával forradalmi úton szakítottak. Derékba törték a magyar nagybirtokos és nagytőkés uralkodó osztályok által kiépített évezredes osztálytársadalmat, megszüntették a nép nagy többségének kirekesztését a társadalom javaiból és kultúrájából; a saját nemzeti lét teljessé tételével együtt a más nemzetek elnyomását is megszüntették. A konzervatív, félfeudális magyar imperializmus helyébe egy demokratikus és szociális, majd pedig a forradalom permanenciájával szocialista, osztály nélküli társadalom megteremtését kezdték el. Ez a kísérlet 1918–1919-ben vereséget szenvedett: az „ezeréves úri Magyarország" még 25 évi haladékot kapott. 1919 augusztusában valami merőben új, a forradalmak puszta tagadásaként létrejött rendszer kerekedett felül. A 25 éves Horthy-korszak lényegében sohasem szakadt el az 1918. október 31-e előttitől, s a kontinuitást a kettő között megtalálhatjuk. Az ellenforradalom nemcsak személyileg – a második és harmadik vonal embereivel –, hanem szervezeteiben, eszméiben és politikai céljaiban – és ismételten az uralkodó osztályok politikai tartalékaként, ha úgy tetszik, ellenzékeként – megjelent már 1918. október 31-e előtt is, és fokozottan növekvő intenzitással jelen volt 1918–1919 forradalmi időszakában, és végül hatalomra jutott, eszmei-politikai céljaiban már kialakulva, 1919 augusztusában. Úgy véljük, hogy ezt a fejlődési vonalat a különféle és különnemű nemzeti, prefasiszta és keresztény irányzatokban érhetjük tetten, de különösen jellemző módon a keresztényszocialista mozgalom és eszmekör alakulásában.

1918–1919 küzdelmeiben a közvetlen konfrontáció nem mindig a munkásosztály és a parasztság, valamint a nagytőkés és nagybirtokos uralkodó osztályok között húzódott; az úgynevezett közbülső rétegek eszmei-politikai arculatának alakulása a sajátos magyar viszonyok között végső soron a mérleg nyelvének szerepét játszhatta ezekben az osztályküzdelmekben. Éppen ezért a középrétegek mozgásának differenciált vizsgálata különösen fontos a forradalmak belső törvényszerűségének tényleges megismerése szempontjából.[1] A középrétegek szerepét – és sok tekintetben ezek eszmei-politikai arculatát – tükröző keresztény, nemzeti mozgalmak jelentőségét fokozza számunkra az a tény, hogy Magyarországon a kistermelői-kispolgári réteg oly nagy számú, súlyú volt. Az ipari proletariátus viszonylag szűk rétege a magyar társadalomnak, bár nagyfokú koncentráltsága részben ellensúlyozta számbeli gyengeségét. De még az ipari proletariátusnak is mintegy fele a kisiparban dolgozott, s ez elősegítette a kispolgári ideológia behatolását a munkások közé. A fővárost joggal tekinthetjük a progresszió centrumának, a szocialista munkásmozgalom fellegvárának. De nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Budapest lakosainak fele a középrétegek közül került ki: ezzel Budapest a kispolgárság centruma is volt. A falusi agrárnépesség számbeli túlsúlya és a vidéki városi kispolgárság eszmei-kulturális elmaradottsága sok tekintetben ellensúlyozta az ipari proletariátus és az agrárproletariátus társadalmi erejét.

A magyar társadalom fejlődésének sajátossága, hogy hiányoztak a politikai küzdőtérről a demokratikus kispolgári és parasztpártok: a kispolgárság nem vált demokratikus politikai tényezővé. Gazdaságilag az uralkodó osztályoktól függött, s így eszmei-politikai tekintetben is a nagytőkés és nagybirtokos uralkodó osztályok befolyása alatt állt. A századfordulón nálunk is megjelentek a progreszszív kispolgári irányzatok és csoportok, de nem tudtak igazán jelentős politikai erővé szerveződni. A századelő politikai küzdelmeiben a Katholikus Néppárt kísérletet tett arra, hogy a klerikális-nagybirtokos befolyás alatt tömörítse a reakció érdekében a társadalom közbülső rétegeit.

A kispolgárnak kettős szerepe lehet a társadalmi harcokban: vagy a proletariátus oldalán a haladás érdekében, vagy pedig a burzsoázia oldalán a reakció, a társadalom konzerválása érdekében lép fel, a konkrét társadalmi szituációtól függően. A világháború széttépte

a kispolgárság illúzióit: megváltoztatta mentalitását, politikai gondolkodását. A háború utolsó éveiben, és különösen 1918-ban, a háborús nyomortól, a történelmi Magyarország összeomlásától, egzisztenciája elvesztésétől „megvadult" kispolgárság zöme átlendült a forradalmi erők oldalára; itt látta létének és jövőjének biztosítását. De nem kezelhetjük egységesen ezt a réteget, mert bár a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek nagyarányú felduzzadása kézzelfogható bizonyítéka orientálódásának, egyes rétegei már a forradalom előtt, illetve a forradalom alatt még inkább egy ellenforradalomban látták a kiutat. Különösen áll ez a középrétegek jelentős részét kitevő köztisztviselőkre és a hadsereg nélküli, háború alatt feltöltött tisztikarra. A forradalomban ezeknek egész eddigi életmódjuk, életük értelme vált semmissé. Származásuk, mentalitásuk, az államhatalomtól való szoros függésük, kiváltságaik és illúzióik együttesen predesztinálták őket arra, hogy felsorakozzanak egy ellenforradalom mögé, sőt maguk kezdeményezték az ellenforradalmat.

Az 1918. október 31-i forradalom az eddigi társadalmi berendezkedés csődje: ebben a helyzetben az uralkodó osztályok érdekeit a hagyományos módszerekkel nem tudják eredményesen érvényesíteni. Így előlép a második vonal, a hadnagyok, az újságírók, a klerikális vezetők, a kispolgári és gazdagparaszti politikusok garnitúrája. A homo novusok tudnak alkalmazkodni a forradalmi időszak gyors tempójához, szokatlan fordulataihoz, és egyben lehetőséget is látnak a forradalomban, illetve a forradalom permanenciáját megakasztani kívánó ellenforradalomban: önálló hatalmi törekvéseik érvényesítését. Az eddig háttérbe szorított, a hatalom áldásaiból csak morzsákat kapó nemzeti, keresztény ellenzék, és főként ezek között is a történelmi Magyarország megszállt részeiből a fővárosban összezsúfolódott menekült tisztviselők, tisztek és egyéb középrétegek változtatni akartak: nagyobb részt kívántak a hatalomból, ami akkor nem nagyon terjedt túl a háború előtti egzisztencia biztosításán, illetve visszaszerzésén. Ugyanakkor az ipari proletariátus, a szegényparasztság széles tömegeinek nyomora, a frontról hazatértek elkeseredése tovább feszítette a fennálló rend kereteit. A négyéves háborúban a forradalmak hatására nagy tömegek politikailag aktivizálódtak, tudatosult bennük a gazdasági és társadalmi változás igénye, a változtatás lehetősége is. Így tehát a középrétegek, a mun-

kásosztály és a parasztság egyaránt változtatni akart a fennálló viszonyokon: ebben találkoztak. De ebből adódtak ellentéteik is: mennyire változtatni, hogyan és mit? Ezekre a kérdésekre adott válasz volt a választóvíz a további harcokban. Innen adódik a látszólagos ellentmondás: 1918. október 31-én és 1919. március 21-én a forradalom békés úton való győzelmét a kispolgári tömegek nagyfokú hirtelen forradalmasodása, a munkásosztály és szegényparasztság mellé állása tette lehetővé. De volt e rétegnek egy másik immanens tendenciája is. A polgári demokrácia és a proletárdiktatúra idején, néhány hónappal később az ellenforradalomnak a potenciális és esetenként tényleges bázisát a kispolgári rétegek képezték.

Az 1918. október 31-i forradalom a béke forradalma volt. Bár a felszínen a forradalom nemzeti jellege dominált, a mélyben valójában erősebb volt a szociális jellege, ez azonban csak később vált nyilvánvalóvá. A demokratikus forradalom győzelme egyben megnyitotta az utat a szocialista forradalom előtt is. Ahogy a demokratikus forradalom és a szocialista forradalom egymástól elválaszthatatlan folyamatot alkot, éppúgy az ellenforradalom eredete is már azokban az időkben keresendő, amikor az úgynevezett őszirózsás forradalom még be sem fejeződött. 1918. október 31-e egy merőben új fejlődés kezdete, a régi társadalom, és mint azt Prohászka Ottokár bevallotta, a katolicizmus csődje is volt. Az 1918-as polgári demokratikus forradalom megsemmisítette a királyságot, az ősi alkotmányt és a régi jogrendet, amelyekkel az egyház szorosan összefonódott. A kérdés úgy merült fel az egyház vezetői előtt, hogy vajon az egyház együtt bukik-e a régi renddel vagy képes lesz-e alkalmazkodni az új körülményekhez. Az egyház és az állam közötti viszony újraszabályozásának központi kérdése a katolikus autonómia volt.

VITÁK A KATOLIKUS AUTONÓMIA KÖRÜL

Az 1848-as polgári forradalom, közelebbről az 1848: XX. tc. megalkotása óta a magyar katolikus egyház és az állam viszonyának problémaköréhez tartozó ún. *katolikus autonómia* tartalma és megvalósítása újra meg újra fellángoló viták gyújtópontjában állt.[2] A magyar polgári jog katolikus autonómián az egyháznak az államtól

bizonyos mértékig független önkormányzatát és szabadságát értette, amelyet az állami törvények szankcionáltak. A Corpus iuris canonici 218. canon 2. §-a szerint viszont az egyházat minden ügye intézésében teljes szuverenitás és szabad önrendelkezési jog illeti meg. Ugyanakkor a magyar egyházjogi felfogás szerint a kánonjoggal nem áll elvi ellentétben az, hogy „valamely állam a maga területén élő katolikus polgárainak s azok közületeinek törvényhozás útján adjon önkormányzatot vallási s egyházkormányzati ügyeik önálló intézésére"; sem pedig az, hogy az ilyen autonómiát a hívek el is fogadják, feltéve ha nincs egyházellenes éle.[3] A feudális társadalomban a katolicizmus államvallás volt, s a katolikus egyház – így a magyar egyház is – élvezte az államvallásnak kijáró közjogi előjogokat. A probléma nyilvánvalóan a polgári forradalommal kezdődik, amikor a katolikus egyház státusa módosul.

Az első független, felelős magyar minisztérium – a papi befolyástól megfosztott laicizált államvezetés –, illetve a törvényhozó hatalom, a liberális többségű képviselőház létrehozása a katolikus püspökök előtt felidézte a nyugat-európai példák alapján a *szekularizáció* rémét. Az első magyar polgári kormánynak azonban nem állt szándékában kultúrharcot kezdeni, Kossuth sem akart a szekularizáció kérdéséhez hozzányúlni. *Az 1848-as áprilisi törvények azonban lényegében felszámolták a katolikus egyház államegyház jellegét.* Az 1848: XX. tc., a vallásügyi törvény „a bevett (katolikus, református, evangélikus, unitárius, görögkeleti) vallásfelekezetekre nézve, különbség nélkül, tökéletes egyenlőséget és viszonosságot állapított meg (2. §.), s kimondta a vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteinek államköltségből való fedezését; formáljogilag tehát megszüntette a katolikus egyház megkülönböztetett jogállását, ugyanakkor nem gondoskodott az eddigi egyházi vagyonok szekularizációjáról, melyek jövedelmének aránylagos elosztása jelentette volna gazdaságilag is az egyenlőség megvalósítását."[4] Tárgyalásunk szempontjából a fentiekből az az elsődleges, hogy a vallásügyi törvény a katolikus egyház számára értelemszerűen a többi bevett egyházzal egyenlő autonómia lehetőségét biztosította.

Bár a polgári forradalom az állam és egyház szétválasztását nem hajtotta végre, komolyan megnyirbálta a katolikus egyház feudális előjogait. Ezek az „egyházellenes" intézkedések váltották ki a katolikus egyház önvédelmi lépéseit, amelyek a katolikus autonómia

mozgalomban foglalhatók össze. 1848. április 7-én a törvényhozás fórumán Rónay János Csanád megyei követ törvényjavaslat-tervezetet nyújtott be az egyházi javak kezelésének függetlenségét és szabadságát biztosító autonómia (önkormányzat) elnyerésére. Egy ilyen önkormányzat azt célozta volna, hogy kizárja a polgári állam, a laikusok befolyásának érvényesülését az egyház belső ügyeinek minősített anyagi természetű kérdésekben is. Ezt a liberális államvezetés nem fogadhatta el. A szabadságharc ennél fontosabb kérdései egyébként a későbbiekben elodázták a katolikus autonómia komolyabb tárgyalását.

Az autonómia ügyét természeténél fogva az 1867-es kiegyezéskor ismét elővették. Nagy különbség volt azonban, hogy most nem a felsőklérus önvédelmi fegyvereként, hanem a liberális katolikus Eötvös József kultuszminiszter polgári demokratikus tervezeteként merült fel. „A főpapság akkor ezt nem látta szívesen, mert nem óhajtott egy viszonylag demokratikus, többségében világiakból álló szervezetet bevonni az addig a hierarchia kizárólagossága által végzett egyházi vagyoni ügyek intézésébe. A kormánynak aggálya volt amiatt, hogy az autonómia át akarta venni az alapítványok kezelését, s befolyást akart gyakorolni a főkegyúri jogba. Emiatt a király is idegenkedett az új szervezettől. A pápa pedig egyenesen veszedelmesnek tartotta ilyen szerv létrehozását."[5] Eötvös báró tervével szemben Simor János hercegprímás útmutatásai szerint katolikus oldalról az 1870-ben összeülő „előkészítő kongresszus" is kidolgozott egy autonómiatervezetet, azonban ez sem valósulhatott meg. Az autonómia kérdésének bolygatása a dualizmus korszakában az állam és egyház közötti jó viszony megbontását jelentette volna. Így a püspöki kar is levette napirendről az autonómia kérdését, hisz enélkül is zavartalanul élvezte előjogait és javadalmait.

Az 1848-as törvénykönyv által elvileg lehetővé tett katolikus autonómia megvalósításának ügye az 1890-es évek kultúrharcának egyik mozzanataként vált ismét aktuálissá. 1895-ben Wlassich Gyula kultuszminiszter kieszközölte a királytól a *második autonómia kongresszus* összehívását, amely azután 1897-ben Vaszary Kolos hercegprímás elnökletével ült össze és tevékenykedett 1902-ig. Kidolgozták az autonómia szervezeti szabályzatát, de sem a király, sem a kormány nem fogadta el a javaslatot. A kultúrharc elültével a

püspöki karnak sem volt már sürgős az autonómia. Így a kongresszus eredménytelenül oszlott szét.

A forradalmak előtti utolsó kísérlet gróf Apponyi Albert kultuszminiszter nevéhez fűződött. Apponyi 1917-ben olyan autonómiára vonatkozó törvényjavaslatot nyújtott be, amely az önkormányzatnak adta volna át a vallás- és tanulmányi alapok kezelését, illetve teljesítette volna az egyházi vezetés legfőbb igényeit (vagyonkezelés, iskolavezetés). A törvényjavaslatot azonban a válságos belpolitikai helyzetre való tekintettel Wekerle és Tisza nem tartották aktuálisnak.

AZ ORSZÁGOS KATHOLIKUS TANÁCS

A katolikus autonómia kérdését közvetlenül az októberi forradalom győzelme után, 1918. november 2-án Persián Ádám kormánybiztos és Csernoch János hercegprímás tárgyalásain vették elő. A megbeszéléseken Csernoch kifejezte készségét az egyházi vagyonok demokratikus kezelésére. Bejelentette, hogy a püspöki kar tervet készített ennek gyakorlati megvalósítására. Csernoch azt is bejelentette, hogy ezen kérdések megvitatására külön püspökkari értekezletet hív össze.[6]

Ahhoz, hogy a katolikus egyházi felső vezetés komolyan foglalkozzék az autonómia megvalósításával, ismét egy válságra, az egyház állásának változására vagy legalábbis veszélyeztetettségére volt szükség. Ezt segítette, hogy a laikusok és az állam részéről is erősödött az autonómia igénye. A polgári demokratikus átalakulásnak szerves velejárója lenne az egyház és állam szétválasztása, a szekularizáció megvalósítása és mindezt megkönnyítendő, egy laikusokból és egyháziakból álló demokratikus autonómiai szervezet létrehozása. A két igény valamilyen önkormányzat szükségességének az elismerésében találkozott, de divergált az autonómia természetét, lényegét illetően.

Az őszirózsás forradalom által teremtett polgári demokratikus kormány sem látta elsőrendű feladatának az állam és egyház között kialakult jó viszony megbolygatását. Ezt – némi kezdeti habozás után – a hierarchia is akceptálta. A felsőklérus első lépései Róma egyetértésével találkoztak. A bécsi apostoli nuncius 1918. november 15-én Csernoch Jánoshoz intézett levelében tájékoztatta a prímást,

hogy a független magyar állammal a viszonyok rendezésében a Vatikánt „a legnagyobb engedékenység legjobb érzelmei" vezérlik.[7] A Vatikán álláspontjának ismerete után, Csernoch hercegprímás november 20-ára hívta össze a forradalom utáni első püspökkari konferenciát. Ez az értekezlet volt hivatva tisztázni az új rendszerhez, a demokratikus köztársasághoz való viszony bonyolult problémáját. A püspöki kar abban egységes volt, hogy az új rendszer iránt a lojalitás látszatát fenntartja. A köztársaság kikiáltásába is, mint az adott kényszerhelyzetbe, kénytelen volt belenyugodni.

A november 20-i püspökkari konferencia üdvözölte a köztársasági kormányt, és bejelentette, hogy azt teljes erejével támogatni fogja. A konferencia nevében november 21-én Csernoch intézett levelet a Magyar Népköztársaság kormányához.[8] A levél egyértelműen bizonyította, hogy a magyar katolikus egyház a forradalom első heteiben kiállt a kereszténypárt politikája mellett. Átmenetileg a kompromisszum tartalmát a demokratikus baloldal szabta meg. De a támogatás hangoztatásában, a keresztény szociális politikusok előtérbe állításában nemcsak az objektív helyzet felismerése jutott kifejezésre, hanem közrejátszott benne az egyház és a konzervatív politikusok félelme is, a radikális társadalmi-gazdasági átalakulástól való rettegés.

A katolikus püspöki kar felajánlott támogatását Károlyi az egész kormány nevében örömmel elfogadta és köszönetet mondott érte. A jó viszony tartóssá tételének kulcskérdése a Magyar Népköztársaság és a Vatikán közti kapcsolatok felvétele volt. A bécsi nuncius kezdeményezését Csernoch 1918. november 28-án közölte Károlyival. „Őszintén örülne a magyar püspöki kar – írta –, ha a magyar kormány elhatározná magát a Szentszékkel való diplomáciai összeköttetés létesítésére, ami által az egyház jogi helyzetének tisztázása és a szükséges reformok keresztülvitele lehetségessé válnék." Károlyi válaszában a fiatal népköztársaság érdekében állónak nevezte a Szentszékkel való viszony rendezését, s kérte a prímást, hogy ebben aktívan vegyen részt.[9]

November 20-i értekezletén a demokratikus viszonyokhoz igazodva, „a püspöki kar a mai helyzetből folyó szabadsággal élve, a katholikus autonómia gyors megvalósítását határozta el". Az egyház részben a forradalmi helyzet teremtette, a főkegyúri jogban és az egyéb jogviszonyokban beállt zavart akarta kihasználni a rég-

óta húzódó autonómia neki megfelelő kialakítására, másrészt az egyház, hogy „gazdasági és politikai különállását az állammal szemben hangsúlyozza", szorgalmazta az egyházközségi önkormányzatok szervezését. Az autonómia és a köztársasági kormányhoz való viszony kérdésében robbantak ki az ellentétek a felső egyházi vezetésen és a világi katolikus politikai körökön belül. A korszerű demokratikus reform hívei Prohászka, Giesswein, Vass, Turi, Huszár, Persián és Zboray voltak. A reakciós csoport vezetői – főleg az autonómia ügyében – Glattfelder, Mikes, Rott püspökök, Lépold Antal és Zichy János. De Csernoch hercegprímás és a püspöki kar zöme ekkor még a kompromisszum mellett foglalt állást. Hosszas viták után sikerült is létrehozni a kompromisszumot, amelyet később csak Mikes szombathelyi püspök rúgott fel nyilvánosan, a polgári demokratikus hatalommal való szembeszegülésével.

A püspökök értekezlete az *Országos Katholikus Tanács* megalakítását határozta el az autonómiai munkálatok irányítására. November 24-én Budapesten a római katolikus intézmények vezetői megbeszélést tartottak, Simonyi-Semadam Sándor elnökletével. A tanácskozás eredményeként megalakították a valamennyi politikai áramlatot egyesítő *Országos Katholikus Tanács*ot. A Tanács elnöke gróf Apponyi Albert, főelőadói: Giesswein Sándor és Turi Béla, tagjai a püspökökön kívül Haller István, Hock János, Huszár Károly, Simonyi-Semadam Sándor, Ernszt Sándor, Persián Ádám, Zboray Miklós, Szmrecsányi György, Vass József, gróf Zichy János, gróf Zichy Aladár, Wolff Károly voltak. Prohászka bejelentette, hogy „a katholikus autonómia azonnali megalakításához a püspöki kar hozzájárult, és hogy a Katholikus Tanács fog az egyházi vagyon kérdésében irányítani, a főkegyúri jogok kérdését tisztázni és gyakorolni".[10] A Tanács határozata értelmében azután az egyes egyházmegyékben is megalakultak a katolikus autonómiai tanácsok. Ebben is elöljárt Prohászka, aki december 8-án szervezte meg egyházmegyéjének autonómiai tanácsát. Prohászka a szervezet céljaként, a vallásos iskola és a vallási intézmények megvédését, az autonómia előkészítését és a szekularizáció elleni állásfoglalást jelölte meg.

A katolikus autonómia megvalósításának problémája a legégetőbben a fővárosban vetődött fel. Itt a katolikus egyházak elhanyagolt állapotban voltak. A forradalom alatt okozati összefüggést ta-

láltak a lelkipásztori munka hiányai és a főváros forradalmasodása között. A világi hívek bevonását célzó szervezkedések eddig az országos katolikus autonómia jelszavával indultak, de mindig megbuktak. Ez arra késztette az előrelátóbbakat, hogy szerényebb célokat tűzzenek ki: így a helyi sejtek megalakítását, a plébániák megerősítését, az egyházközségi szervezet mint az autonómia alapsejtjei létrehozását.

Mészáros prelátus az egyházközségek alakítására vonatkozó tervét november elején állította össze. 1918. november második felében a prímás elé lépett a tervvel. Csernoch felkarolta az eszmét, s Mészárost bízta meg a budapesti katolikus egyházközségek megszervezésével, s ehhez 1918. november 30-án érseki biztossá nevezte ki. Az egyházközségi szervezkedés fő irányelveit Csernoch hercegprímás adta meg 1918. november 30-án Mészáros Jánoshoz írt levelében. „Mivel a magyar állam életében történt gyökeres átalakulások az Egyház külső jogrendjében is nagy befolyással lesznek, kellő előrelátással már most ki kell tervezni azokat a jogi alapokat, amelyekre az egyház építhet, ha a régi jogi alapok megdőlnek – kezdte fejtegetéseit a katolikus egyház feje. – Eljöhet az az idő, amikor az Egyház az állami és kegyúri segítség nélkül anyagilag is kizárólag saját híveire támaszkodhatik... Ez utóbbi tény követeli már – folytatja –, hogy a katolikus híveket plébániánként szervezzük, s így őket a veszedelmekre és teendőkre jobban kioktassuk, bennük a katolikus öntudatot és összetartást fokozzuk, az érdeklődést és áldozatkészséget növeljük, a lelkipásztor és a hívek viszonyát közvetlenebbé tegyük. Elsősorban a budapesti katholikus hívek megszervezésére van szükség. Budapest után indul az egész ország. Ha Budapesten sikerül virágzó hitközségeket teremtenünk, akkor könnyen elérjük azt a vidéken is. Azután Budapesten leginkább szükséges a hívek összetartása. Sokféle társadalmi és politikai szervezet központja van Budapesten, amelyek a kath. Egyházzal szemben ellenséges indulatokat tanúsítanak s a híveket az Egyháztól eltántorítani igyekeznek. Sajnos, különféle érdekek miatt a budapesti hívek jelentékeny része áldozatul esik a folytonos támadásnak és izgatásnak. Hisszük, hogy ha szervezett tábort alkotnának a katolikusok, könnyebben ellenállnának a kísértéseknek s a vallási kérdésektől többnyire távol álló szociális és politikai mozgalmak miatt nem inognának meg hitükben."[11] A főváros polgármesterét – hogy té-

ves következtetéseket ne vonjanak le a szervezkedésből – értesítették: a szervezkedés a kegyúri jogokat és kötelességeket nem érinti.

Minden katolikus hivő saját elhatározásából csatlakozhatott a hitközségi szervezethez. Azokat, akik a hitközségekhez való csatlakozást megtagadták, külön jegyzékbe vették. „Az összeírásnak ugyanis az a célja – közölte a prímás –, hogy a főváros lakosai vallomást tegyenek hitükről." Csernoch javasolta, hogy előzetesen minden plébánia területén, sőt nagyobb plébániákon több helyen is tartsanak gyűlést, amelyen az ideiglenes hitközségi képviseletet megválasztanák, és az összeírás módozatait megbeszélnék. Decemberben megindult a hívek összeírása, az ideiglenes egyházközségek és plébániák szervezése. A szervezkedésben aktív részt vállalt az alsópapság, elsősorban a *Papi Tanács* tagjai, akik az egyházközségekben tényleges demokratizálódás lehetőségét látták. Másrészt, éppen az autonómia megvalósításától várták az alsópapság fizetésének végleges rendezését is.

Az általános politikai helyzet romlása tükröződött az állam és az egyház kapcsolataiban is. A katolikus egyház és a polgári demokratikus köztársaság viszonya – miután a klérus meggyőződött a kormány erőtlenségéről – 1919 elejétől fokozatosan megváltozott: az egyház nyíltabban az ellenforradalom oldalára állt. Az első jelentősebb konfliktus a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium szétválasztása, s önálló Vallásügyi Minisztérium létrehozása körül alakult ki. Csernoch hercegprímás január 18-án a köztársasági elnökhöz, majd 23-án a miniszterelnökhöz intézett levelében ezt a lépést az ezeréves hagyományok megbontásaként, a katolikusok elleni fellépésként értékelte, s erélyesen tiltakozott ellene.[12]

A fővárosi egyházközségi szervezkedés megindulása mellett a katolikus autonómia országos megvalósításának ügye lassan haladt előre. Az 1919. január 28-i rendkívüli püspökkari konferencia nyíltan „a folyton radikálisabb irányt vevő politikai helyzet" ellensúlyozására sürgette ismét „az autonómia gyors életbe léptetését". Bár a püspöki kar fenntartotta a végső döntés jogát a Vatikán számára, szükségesnek tartotta, hogy „az autonómia megvalósítására létrehívott *Katholikus Tanács* igyekezzék az autonómiáról szóló néptörvényt mielőbb kieszközölni, a Vallásügyi Minisztérium kezelése alatt álló katolikus vagyont kezelésre átvenni és a katolikus iskolákat a Közoktatásügyi Minisztériumtól saját hatáskörébe vonni".[13]

Az *Országos Katholikus Tanács* a püspökök elé terjesztett tervezet összeállításánál csak részben vette figyelembe a Szentszék többször is kifejtett álláspontját, miszerint a pápa nem tartaná helyesnek, ha a világiak is beleszólási jogot kapnának az egyházi ügyek intézésébe. A konferencia által jóváhagyott előzetes tervezetet január legvégén adták át Vass János vallásügyi miniszternek. Ekkor már az autonómia kérdésében is egyre élesebben jelentkezett a polgári demokratikus rendszer és a feudális-reakciós jogaihoz ragaszkodó felső klérus ellentéte. A demokratikus kormány által javasolt autonómiát a klérus nem fogadta el, a klérus részéről tett engedményeket pedig a kormány tartotta elégtelennek. Vass János vallásügyi miniszter 1919. február elején kijelentette, hogy a főpapság sehogy sem akar beleilleszkedni az új rend szellemébe. Csernoch hercegprímás 1919. február 9-én éles hangú levélben reagált a miniszter nyilatkozatára. Ismételten az egyház jogainak és szabadságának védelmét hangoztatta, és visszautasította az ellenforradalmiság „vádját". Leszögezte, hogy *az autonómia létesítése csak a hierarchia sérelme nélkül lehetséges!* A demokratizálódás érvényesülhet az egyházi vagyoni és az iskolai kérdésekben, de máshol nem, a demokrácia elve nem vihető át magára az egyházra. A prímás figyelmeztette a minisztert, hogy ne avatkozzon bele az egyház belső ügyeibe, mert ezzel az autonómia megvalósítását akadályozza. A felsőklérus és a Vatikán igényeinek megfelelő autonómiatervezet kidolgozásával a püspöki kar kizárólag a *Katholikus Tanács*ot bízta meg.

A *Katholikus Tanács* munkálatai így is aggodalmat keltettek a Vatikánban. XV. Benedek pápa a hozzá eljuttatott tervezettel kapcsolatban kifogásolta, hogy a működési szabályzat 7. §-a szerint az egyházi vagyon tulajdonosának az autonómiát nyilvánítanák. Elégedetlenségének 1919. március 12-i nyilatkozatában hivatalosan is kifejezést adott.[14] A Vatikán elsősorban az autonómia *képviseleti jellegét* sérelmezte, a magyar püspöki kar pedig az autonómia *egyházmegyei* kiépítését kifogásolta. 1918–1919 fordulóján azonban az autonómia megvalósítása *egyházközségi szinten* már elodázhatatlan szükségszerűség volt, átfogó szabályozására és életbe léptetésére azonban ekkor még nem került sor.

Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom idején az autonómiatörekvések sajátos – a katolikus egyház történetében egyedülálló – terméke volt a *Papi Tanács*. A katolikus alsópapság egy részét tömörítő tanács létrejötte, tevékenysége, harca az egyházi és világi reakcióval érdekes színfoltja a magyar demokrácia küzdelmeinek. A demokratizálódás szelleme a katolikus alsópapságot sem hagyta érintetlenül. A magyar katolikus egyház gazdasági helyzetének és közjogi állásának elsődleges haszonélvezői a főpapok voltak, akik e minőségükben az uralkodó (nagybirtokos) osztályokhoz tartoztak. Az alsópapságnak a főpapság csak szűken juttatott dús jövedelmeiből. Az egyház úgy igyekezett megoldani a lelkészek ellátását, hogy „fenntartotta a feudális korban jól bevált rendszert, sőt arra törekedett, hogy azt a kapitalista állam adóbehajtási rendjébe beépíthesse, s ezzel az alsópapság megélhetését saját bevételeinek veszélyeztetése nélkül biztosíthassa".[15] A katolikus hierarchián belül nálunk európai viszonylatban is szembetűnőek voltak az anyagi különbségek a püspökök és az alsópapság között, de még a plébános és az állandó egzisztenciális gondokkal küszködő, s a plébánosnak kiszolgáltatott segédlelkészek között is, akik a szellemi proletariátus sorait gyarapították. Az alsópapság anyagi helyzete különösen megromlott az első világháború éveiben. A háborús körülmények következtében csökkent a stóla- és párbérjövedelem; a kongrua értékét a felgyorsuló infláció tette egyre kisebbé. Az 1898-ban évi 1600 koronában megállapított lelkészi illetmény, de az alsópapság egyéb jövedelmei sem tartottak lépést az életviszonyok drágulásával. Mindez növelte a kléruson belüli feszültséget, és radikalizálta az alsópapság gondolkodását.

A katolikus autonómia kapcsán merült fel a XIX. század második felében az alsópapság országos jellegű szervezkedésének szükségessége. Ezek a kísérletek azonban – éppúgy, mint az autonómia általában – kudarcot vallottak. A háború utáni társadalmi-politikai változások előjeleinek szaporodásakor, 1917-től előtérbe került az alsópapság demokratikus alapokon álló országos szervezetének a létrehozása. A mozgalom élére Giesswein Sándor prelátus állt. Giesswein a német, osztrák és olasz papi egyesületek példájára hivatkozva, 1917 októberében a katolikus pacifizmus program-

jával javasolta az országos papi egyesület alakítását. 1917. november 27-én Budapesten tartotta első szervezkedő gyűlését a papi egyesület. Az értekezleten 16 egyházmegye kb. 150 papja jelent meg. Az alakuló gyűlésen Giesswein elnökölt, aki igyekezett a gyűlésen jelentkező, a felsőklérus ellen irányuló tendenciáknak gátat vetni. Ragaszkodott ahhoz, hogy a német és osztrák Pax-egyesületek szabályait vegyék át és a Pax-egyesület minden politikai tendenciától tartsa távol magát. A leendő szervezetnek a *Pax Országos Katholikus Papi Egyesület* nevet javasolták.[16] Az alapszabálytervezetet Csernoch János hercegprímáshoz terjesztették fel. Az 1917. decemberi püspökkari konferencia tárgyalta a Pax-egyesület ügyét. Fetser Antal győri püspököt bízták meg azzal, hogy a püspöki kar igényeinek megfelelően revideálja az alapszabály-tervezetet.[17]

A magyar püspöki kar nem helyeselte a papi egyesület alakítását. Fő oka ennek az volt, hogy benne a püspöki hatalom sérelmét látta. De hozzájárult az ellenkezéshez az alsópapság demokratikus érzelmű elemeivel szembeni politikai fenntartás is. Az 1918. januári rendkívüli püspökkari konferencián Fetser püspök – úgy is, mint Giesswein egyházi elöljárója – mutatta be a Pax-egyesület alapszabályait. A püspöki kar azonban megtagadta jóváhagyását. Csernoch János értesítette Giesswein, hogy a „püspökkari konferencia a bemutatott alapszabályokat nem hagyta jóvá, és a háború végéig, valamint az autonómia ügyének végleges eldöntéséig elodázandónak tartja a papi egyesület ügyét, mert fölösleges a szervezkedés akkor, amikor a papság az autonómia keretében úgy is lesz szervezve".[18] A Pax a legmélyebb hódolattal volt az egyházi tekintély iránt, csak a püspöki karral együtt és annak engedélyével s védnöksége alatt akart dolgozni, mégis akadályozták létrehozását, mert a püspökökben „azt a hitet ébresztették, mintha itt kenyérharcról, osztályharcról és szolidaritásról lenne szó a gazdag és elnyomó papság ellen". Hogy valóban erről is szó volt, azt nem csak a betiltás mutatta, hanem az is, hogy Giesswein mérséklő fellépése ellenére „a mozgalom kezdő stádiumában a szellő rezdülése is viharnak látszott" – írta az *Egyházi Közlöny*.

A Pax-egyesület szervezését a felsőklérus veszélyesnek nyilvánította. Összeegyeztethetetlennek tartotta a katolicizmus konzervatív szellemével és az egyház hierarchikus szervezetével. Az alsópapság

képviselőinek véleményét Giesswein fogalmazta meg: a katolicizmus valóban konzervatív, amennyiben megtartja az alapokat, „az ezeréves keresztény nemzeti kultúrát". De a kereszténydemokrata és keresztényszocialista klerikusok szerint annak a papnak, aki a forradalmat vajúdó napokban nehéz és fontos hivatásának meg akar felelni, szociálisnak, demokratikus érzelműnek és békét teremtő pacifista érzelműnek kell lennie.

1917-től különféle reformtörekvések jelentkeztek felülről is az alsópapság érdekében. Az egyik kezdeményezés Apponyi Albert kultuszminisztertől indult ki, akinek autonómiajavaslata a nagyjavadalmak reformjával kívánt az alsópapság anyagi helyzetén javítani. Javaslatait a püspöki karból elsősorban a rozsnyói püspök támogatta, de bizonyos reformok elől a püspökök többsége sem zárkózott el. Az 1918. januári konferencián a rozsnyói püspök javasolta, hogy a lelkészek alapfizetését évi 2200 koronára emeljék fel, a káplánok ellátását pedig 250 koronával növeljék, de a javaslat megvalósítására nem került sor.

A PAPI TANÁCS MEGALAKULÁSA

A pacifista papi mozgalomnak egyenes örököse volt a polgári demokratikus forradalomban születő *Papi Tanács*. A katolikus klérusun belül a polgári demokratikus forradalom legnagyobb hatással a néppel közvetlen és állandó kapcsolatban levő alsópapságra volt. A forradalomig a katolikus alsópapság sikertelenül próbálkozott helyzetének javítása érdekében – részben az autonómiai mozgalmak keretein belül, részben azon túllépve – önálló országos jellegű szervezet alakításával. A forradalom győzelme az eddigi akadályok egy részét elhárította. A forradalom első napjaiban a felsőklérus is engedékenynek mutatkozott: szerette volna saját irányítása alatt, megfelelő mederben tartani az alsópapság mozgalmát. Ennek megfelelően – de már elkésve – felkarolták a Giesswein Sándor által egy évvel korábban kezdeményezett Pax gondolatát.

1918. november 2-án a kormánybiztossá kinevezett kereszténynyszocialista Persián Ádámmal folytatott megbeszéléseken a hercegprímás az alsópapság szociális érdekeit szolgáló papi egyesülés lehetőségeiről is nyilatkozott. „Csernoch azt az óhaját fejezte ki, hogy

az alsópapság egyházmegyénként válasszon delegátusokat, és ezek a továbbiak megbeszélése céljából jöjjenek össze országos értekezletre."[19] A prímás Persián útján megbízta Giessweint, hogy a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodó papi szervezetet hozza létre. Persián és Giesswein tehát a hercegprímás engedélyével láttak a szervezkedéshez.[20]

A demokratikus forradalom lendülete erősebben ragadta magával az alsópapságot, semmint azt Csernoch gondolta. A forradalmi átalakulást az alsópapság nagy része saját anyagi körülményeinek javítására és hierarchián belüli megalázó helyzetének megváltoztatására akarta felhasználni. Különösen türelmetlenek voltak e tekintetben a szegényebb vidékek segédlelkészei, az Erdélyből és a Felvidékről menekültek, akik – az általános politikához hasonlóan – a papi mozgalomban is a vezető szerepet vitték. A prímás által kényszerűen – a felgyülemlett elégedetlenség levezetésére – engedélyezett keretek szűknek bizonyultak.

1918. november 7-én Budapesten a Központi Papneveldében mintegy száz pap, zömmel fiatal segédlelkész, megalakította a *Papi Tanács*ot.[21] A papok tíztagú intéző bizottságot választottak, amelynek elnöke Szalay Mátyás Erdély egyházmegyei menekült pap lett. Nagyszebenben prefektus, hittanár és lapszerkesztő volt. A bizottságnak a kereszténységszocialisták közül Rejtő Tiborc és Vermes Gyula voltak tagjai. Az alakuló gyűlésen a kormányt Persián képviselte, aki hathatósan támogatta a *Papi Tanács* demokratikus törekvéseit. A Károlyi-kormány tehát kezdettől felismerte a *Papi Tanács*ban rejlő lehetőségeket: a kléruson belül elsősorban a nehéz szociális helyzetben levő, az egyházon belül elnyomott alsópapságra számíthatott politikai céljainak támogatásában, adott esetben akár a főpapsággal szemben is.

A *Papi Tanács* alakuló gyűlésén kifejezte az alsópapság szándékát a demokratikus átalakulásban való részvételre, ott akart lenni az új világ teremtésénél. „Az eleven életbe akar bekapcsolódni, szív akar lenni . . . – írta Szalay Mátyás az *Egyházi Közlöny*ben. – A papság eminens feladata, hogy ott legyen, ahol a rábízott lelkek vannak . . . A gyárak kapuján, a családok ajtaján zörgetünk, mert mi is proletárjai vagyunk a világnak . . ."[22] Lényegében ezt a szellemet tükrözte a *Papi Tanács* alakulásakor elfogadott ideiglenes programja, bár középpontjában az alsópapság anyagi helyzetének

javítása és jogainak kiterjesztése állt. A program főbb pontjai: a papnevelés gyökeres reformja; az alsópapság anyagi helyzetének azonnali rendezése; a papi nyugdíjreform; papi betegsegélyező pénztárak felállítása; a papi presztízsre káros párbér, kepe stb. javadalmazási rendszer igazságos kárpótlás melletti eltörlése; szolgálati pragmatica behozatala; Budapesten önálló püspökség felállítása decentralizációval; egyes szertartásoknál a nemzeti nyelv használata; ötévenként egyházmegyei zsinat; teljes egyházmegyei autonómia; és végül a kanonoki intézmény reformja.[23]

Megalakulása után a *Papi Tanács* tisztelgett Hock Jánosnál, és bejelentette csatlakozását a Nemzeti Tanácshoz. A Nemzeti Tanács és a kormány hasonlóképpen támogatásáról biztosította a *Papi Tanács*ot. Egészen másként reagált az eseményekre a főpapság. Csernoch János hercegprímás a *Papi Tanács* alakuló gyűléséből kapott üdvözletre – első felháborodásában tollat ragadva – november 10-én reagált. A *Papi Tanács* elnökéhez címzett levélben az alsópapság lázadásának minősítette az egyházon belüli forradalmi aktust. A *Tanács* a papság érdekvédelmi szervezeteként jött létre. Alakulása mögött főleg anyagi és erkölcsi okok álltak, melyek két ellentétes táborba állították az uralkodó osztályokhoz tartozó főpapságot és a kispolgársághoz, intelligenciához, a középrétegekhez tartozó alsópapságot. Csernoch csak az egyházmegyei szervezetből kinövő papi egyesületet ismerte el, amely magát a püspöki tekintélynek aláveti. A *Papi Tanács* viszont az egyházmegyéktől független, létrejöttét és szervezetét tekintve az egyházi hierarchia ellen is irányuló mozgalom volt. Végül a kiváló politikai, taktikai érzékkel bíró hercegprímás közölte, hogy egyelőre nyíltan nem ítéli el a *Tanács*ot, de főegyházmegyéje területén – tehát a fővárosban is – megtiltotta a papi gyűlések tartását és azok határozatainak közzétételét, hogy megakadályozza az alsópapság fellázadását főpásztora ellen. Egyben javasolta, hogy a Giesswein által korábban kezdeményezett Pax-együlettel egyesítsék a *Tanács*ot. A prímás mérséklő kísérletei egyelőre kilátástalanok voltak. „Tekintettel az akkor nagyon izgatott hangulatra" – olvashatjuk a fogalmazvány hátlapján –, levelét a prímás nem küldte el a Papi Tanácshoz.[24]

Miután a papi egyesület alakításával a *Tanács* létrejöttét megakadályozni nem sikerült, Giesswein Sándorra várt volna a feladat, hogy a prímás kívánalmai szerint befolyásolja a *Papi Tanács*ot. A

prelátus tárgyalt a *Tanács* elnökével, aki csak azért nem ajánlotta fel az elnöki tisztet Giessweinnek, mert nem akarták ezzel „kompromittálni". Valószínű, hogy az egyházi főhatóság iránt mindig engedelmes Giesswein ezt nem fogadta volna el. De a kompromittálás fordítva is felvetődhetett: az alsópapság egy része már nem elégedett meg a keresztényszocialista Giesswein liberalizmusával sem – főleg nem fogadta el a keresztényszocialista párt politikai irányítását.[25] Ezért a további ellenzés helyett a felsőklérus a prímás javaslatára – átmenetileg – a *Papi Tanács* tudomásulvétele mellett döntött, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az új rendszerhez való illeszkedés eszközéül használja fel.[26] Giesswein Sándor közbenjárása és személye nyilván nagyban hozzájárult, hogy a prímás engedélyezte a *Papi Tanács* szervezését. Giesswein bejelentette a Pax csatlakozását a *Papi Tanács*hoz. Ugyanakkor a prelátus előtérbe került a keresztény politikában is; a Keresztény Szociális Néppárt reakciós arisztokratái visszavonultak, s a katolikus politika kereszténydemokrata vonalának képviselői álltak a párt élére. Ennek a politikának a hívei közül többen Giesswein segítségére siettek. Csatlakozott a *Papi Tanács*hoz Vass József prelátus, aki szintén a szervezet mérséklésére törekedett. 1918. november derekán új tagokkal egészítették ki a *Papi Tanács* Intéző Bizottságát. Tagja lett többek között a keresztény munkásnőmozgalom vezetője, Kriegs-Au Emil, vidékről a kereszténységszocialista Griger Miklós sóskúti plébános, akit megyéspüspöke, Prohászka is javasolt. Helyt kapott a bizottságban Mészáros János prelátus, a királyi vár plébánosa, a későbbi érseki helynök. Mészáros személyén keresztül Csernoch közvetlenül nexusban volt a *Papi Tanáccsal*. A *Tanács* szintén Mészáros útján kapcsolódott be a fővárosi katolikus egyházközségek megalakításába, amely a katolikus autonómia felé tett első lépés volt. A *Papi Tanács* a Nemzeti Tanácsba két tagot delegált, Szalay Mátyást és Mészáros Jánost. Ez az új vezetőség már garanciának látszott a püspöki kar előtt arra nézve, hogy kellő mértékben befolyásolhatja az alsópapság mozgalmát.

1918. november végén–december elején megindult a *Papi Tanács* országos megszervezése, miután a november 20-i püspökkari konferencia határozatilag kimondta, hogy „a Budapesten megalakult *Papi Tanács* működését a püspöki kar hajlandó megengedni, azon föltétel alatt, hogy a szervezkedés egyházmegyénként, az összpapság által a főpásztorok felügyelete alatt választott képviselők útján történik, s a *Papi Tanács* az egyházi törvényekhez alkalmazkodik, a püskökök iránt köteles engedelmességet tanúsítani, és a papi álláshoz méltó fegyelmet tart. Az *Országos Papi Tanács* működése fölött a hercegprímás fog felügyelni és az esetleg szükséges intézkedéseket megtenni" – olvashatjuk a konferencia jegyzőkönyvében.[27]

A *Papi Tanács* vezetői tárgyalásokat kezdtek a demokratikus kormány képviselőivel. 1918. november 22-én Szalay Mátyás terjedelmes memorandumot intézett a *Papi Tanács* nevében a Nemzeti Tanácshoz és a kormányhoz, mint később kiderült, a prímás előzetes informálása nélkül. „Magyarország önállóságának és teljes függetlenségének proklamálását a magyar katholikus papság lelkes örömmel fogadta. Fenntartás nélkül csatlakozunk – szólt a memorandum – a Nemzeti Tanácshoz és a Népköztársasághoz. A szabadság, egyenlőség és testvériségben evangéliumi igazságokat üdvözlünk, melyeknek a gyakorlati életben való megvalósítására szívvel-lélekkel akarunk közreműködni és ebbeli törekvésében a Népkormányt támogatni. Igazságos társadalmi rendre törekszünk minden téren, elsősorban a magyarországi katholikus egyház körében." Az *Országos Papi Tanács* programja alapján követelték az alsópapság anyagi helyzetének rendezését olyképpen, hogy minden papnak megadassék a lehetőség önálló háztartás vezetésére. Megismételték egyéb, már az alakuláskor kifejezett szociális igényeiket. Anyagi juttatások és előmenetel szempontjából mérvadónak a középiskolai tanári fizetést és előmenetelt tekintették. Programjukat realizálhatónak látták az egyházi alapítványoknak és javadalmaknak a katolikus autonómia kezelésébe adásával. A demokratikus szellemben megvalósítandó autonómiának lett volna feladata, hogy a nagyjavadalmakat és alapítványokat – parcellázás céljából – igazságos áron az állam rendelkezésére bocsássa, s az így keletkezett

tőkéből fedeznék az alsópapság fizetését is. Ugyanakkor a Tanács – részben a főpapok felé tett gesztusként is – határozottan tiltakozott az egyházi vagyonok elkobzása (szekularizálása) ellen. Ezt már nem tekintették az alsópapság érdekében állónak, mert a gyorsuló infláció és a változó politika miatt sem az állami fizetés, sem az esetleg ezt pótló ún. hitközségi adózás nem nyújthatott volna biztos megélhetést, sőt fokozta volna a papsággal szembeni ellenszenvet a nép körében. Végül a demokratikus rend érdekében állónak is tartották, hogy a memorandumban foglaltak teljesüljenek, hisz ezáltal a 15 000–20 000 katolikus pap „rögtön és lelkesen a demokrácia szolgálatába" állna.[28]

A püspöki kar 1918 őszén nem látta lehetségesnek, hogy a polgári demokratikus rendszerrel együttműködve rendezze az autonómia, s ezen belül a kongrua ügyét. Inkább háborús segély címén kívánták a lelkészek alapfizetését évi 4000 koronára emelni – a káplánokét az ellátáson felül 1500–2000 koronára. Ehhez 50 milliós alapítványt kellett tenniök. (A kérdés megoldására azonban csak a Horthy-korszakban került sor.)

Az 1918. november 7-i megalakulást követő első napokban már több ezer pap csatlakozott a *Papi Tanács*hoz. Szalay november 27-én valamennyi főpásztorhoz körlevelet intézett, amelyben bejelentette a *Papi Tanács* országos szervezésének megindítását. A körlevélhez mellékelte a kormányhoz és a Nemzeti Tanácshoz benyújtott memorandumot, ezzel tájékoztatta a püspököket a *Papi Tanács* céljairól. Szalay javasolta, hogy azonnal tartsák meg a kerületi gyűléseket, mert az Intéző Bizottság az országos kongresszust három héten belül össze akarja hívni, ahol megválasztanák a végleges vezetőséget, és megtárgyalnák a katolikus autonómia kérdését.

A *Papi Tanács* vezetőinek sietsége és türelmetlen hangvétele nyilvánvalóan ellenszenvet váltott ki a vagyonukat és jogaikat amúgy is féltékenyen őrző főpapokból. A prímás közölte Szalayval, hogy főegyházmegyéjében nem hívja össze az egyházmegyei értekezletet, hanem papjait egyenként írásban szavaztatja meg a Tanácshoz való csatlakozásról. Csernoch ezzel ismét jól taktikázott: olyan dokumentumok birtokába akart jutni, amelyeket azután a helyzet változásakor felhasználhatott a Tanácshoz csatlakozók ellen. Rott Nándor veszprémi püspök elzárkózott a *Papi Tanács* támogatása elől. Fetser Antal győri püspök viszont a memorandumot „általá-

ban jónak" tartotta, és egyházmegyéjében megkezdődött a Papi Tanács képviselőinek választása.

A vidéki papság szervezése lassabban haladt, mint a forradalmi főváros alsópapságának tömörítése. Székesfehérvárott november 12-én a püspöki titkár vezetésével alakult meg a *Papi Tanács* és csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz. Prohászka püspök nemcsak tudomásul vette a Tanács létét, hanem azt kezdettől fogva befolyása alá vonta. Az *Országos Papi Tanács* elnöksége – a püspökök kikapcsolásával – az esperesi kerületek vezetőit is körlevélben szólította fel a csatlakozásra és szervezkedésre. Ez azonban csak a főpapság további ellenkezését váltotta ki. Az esperesek ugyanis nem kerülhették meg a püspököt, hisz engedélyért nekik is az egyházmegye főpásztorához kellett fordulniuk.[29]

A *Papi Tanács*ok gyakorlati tevékenysége – érdekvédelmi akciói és egyházi reformtörekvései – nem járhattak sikerrel. Általában elismert és a papság széles rétegei által támogatott követeléseik szinte kizárólag anyagi természetűek voltak, hisz a Tanács elsősorban az alsópapság érdekvédelmi szerveként alakult. Az egyházi belső reformok tekintetében már sokkal inkább megoszlottak az alsópapságon belül is a vélemények: a demokratikus és szociális politikai állásfoglalás nem volt adekvát a kánonjogba ütköző reformok sürgetésével.

1918. november 28-án a *Papi Tanács* a fővárosi lelkészek nevében Csernochhoz fordult, hogy a mellékelt listán feltüntetettek részére fejenként 1000 koronás ruhasegélyt engedélyezzen a vallásalapból. A prímás kész volt – a kultuszminiszter előzetes hozzájárulásával – a kért segély megadására. A szervezkedés radikális irányba továbbmenő elemei is elismerték, hogy a *Papi Tanács* célja nem politikai, hanem gazdasági-érdekvédelmi. Ugyanakkor többségükben nem a polgári pártok vagy a keresztényszocialisták, hanem a Szociáldemokrata Párt mellett foglaltak állást. Ezzel közvetve tudomásul vették az SZDP álláspontját: a vallás magánügy. A *Papi Tanács*hoz csatlakozók nagyobbik fele a vallási és kánonjogi kérdéseket, az egyházi tekintélyt nem tette vita tárgyává. Csupán egy radikális kisebbség kívánta a cölibátus eltörlésének követelésével módosítani a szervezkedés programját. A forradalmi időkben egy szervezet politikai irányára általában a radikális kisebbség meghatározó lehet, és ez a szocialista, illetve polgári radikális sajtóban

nagy publicitást kapott. A lelkészkedő papság döntő többsége – tekintet nélkül a politikai különbségekre – ellenszenvesnek találta egyes, különben őszintén demokrata és haladó, de főleg fiatal és tapasztalatlan, a lehetőségeket nem mérlegelő paptársának hangos szereplését, az egyházi tekintélyek ellen irányuló fellépését.

AZ ORSZÁGOS PAPI KONGRESSZUS

1919 januárjában az osztályellentétek polarizálódásával kiéleződött a polgári demokratikus forradalmat a szocialista forradalom felé továbbvinni akaró, illetve a polgári demokráciát ellenforradalomba fojtani szándékozó társadalmi erők ellentéte. A katolikus egyházat – többé-kevésbé nyíltan – ez utóbbi táborban találjuk. 1919 januártól egyes papok haladó állásfoglalása és a *Papi Tanács* működése a felsőklérus éles hangú és erélyes fellépését váltotta ki.

A *Papi Tanács* 1919. január 15–16-án tartotta Budapesten egyetlen országos kongresszusát. Csernoch Mészáros Jánost bízta meg a primácia képviseletével, hogy a kongresszuson „esetleg illetéktelen és az egyházi szellemmel ellenkező tárgyalások ellen tiltakozzék". A prímás a következő bizalmas utasításokat adta Mészárosnak: a kongresszus által tárgyalandó alapszabály elfogadásakor legyen rajta, hogy a szervezeti szabályzat az elnök jóváhagyását a prímásnak tartsa fenn; az országos gyűléseken csak az egyes egyházmegyék olyan választott delegáltjai vehetnek részt, akiket a püspök jóváhagyott; az egyházmegyei szervezetet az egyes püspökök, az országosat a prímás hagyja jóvá; a prímás tudta és előzetes beleegyezése nélkül a *Papi Tanács* nem köthet semmiféle megállapodást a kormánnyal vagy a hatóságokkal; a *Papi Tanács* a püspöki tekintélyt semmiféle formában nem sértheti, ellenkező esetben felfüggeszti a Tanács működését; a *Papi Tanács* mielőtt határozna, javaslatait terjessze be a püspöki karnak. Ezekből a kitételekből egyértelműen kitűnik a szervezkedés szigorú főpásztori ellenőrzésére és irányítására való igény. De Csernoch ezen túlmenően is szükségesnek látta figyelmeztetni a *Papi Tanács* vezetőit a rájuk háruló súlyos felelősségre. Ugyanis a *Papi Tanács* „működése áldás lehet az egyházra, de a legnagyobb veszélyt zúdíthatja az egyházra, megbonthatja a papság fegyelmét, aminek kiszámíthatatlan követ-

kezményei volnának. Könnyelmű játékot e téren egy pillanatig sem tűrök" – üzente a prímás.[30]

A *Papi Tanács* nevezetes kongresszusán a kormányt ismét Persián képviselte, míg a prímást Mészáros János. A püspöki karból csak Prohászka jelent meg. A felsőklérust Giesswein és Vass prelátus reprezentálta. A kongresszuson Prohászka fel is szólalt. Jogosnak ismerte el az alsópapság követeléseit mindaddig, míg ezek krisztusi szellemben történnek. Prohászka fellépése azt a látszatot keltette, hogy a püspöki kar nem zárkózott volna el a *Papi Tanács* elismerésétől. De Prohászka most sem képviselte a püspöki kar többségének véleményét, csupán a többféle taktika egyik változatát.[31]

A papi kongresszus feladata az alapszabályok megtárgyalása és elfogadása volt. A benyújtott tervezet csak részben tükrözte a prímás által támasztott igényeket. A küldöttek által beterjesztett indítványokat, amelyek az egyház belső életének demokratizálását javasolták az esetek többségében – a kongresszus elnöksége –, vitára sem bocsájtotta. A kongresszus záróaktusaként megválasztották a Tanács végleges vezetőségét. Az új vezetőségben már egyetlen kereszténységszocialista sem kapott helyet.[32] A kongresszus vitáin azonban, fél évszázaddal megelőzve a II. Vatikáni Zsinatot, mégis csak a korabeli egyházban még fel sem vethető kérdéseket érintettek.

VISSZAVONULÁS ÉS ELLENTÁMADÁS

A kongresszus utáni nyilatkozatok is azt bizonyítják, hogy a *Papi Tanács* radikális baloldala már túlment a modernizmus még tolerálható követelésein. Vass József leverten állapította meg, hogy a „keresztény és nemzeti irányzat megerősödését várta a kongresszustól, de ebből semmit sem látott".[33] Pedig egy ilyen irányú áthangolása a kongresszusnak nagyban segíthette volna az ellenforradalmi erők előrenyomulását. A kereszténységszocialista Giesswein is megrettent a *Papi Tanács* balszárnyának radikalizálódó és laicizálódó szellemétől. Elismerte azonban, hogy szükséges a papság országos szervezése, az egyházmegyei konferenciák tartása és főleg olyan katolikus autonómia életbe léptetése, amely egyben az alsó-

papság szociális problémáit megoldja. A kongresszus a felhalmozódott problémák felszámolására az utolsó figyelmeztetést adta.

A kongresszus mérlegelésétés az új feladatok kitűzését a legkompetensebb, Mészáros János prelátus végezte el. Abból indult ki, hogy a *Papi Tanács* céljai alapjában véve nemesek, de eszközei helytelenek, mert forradalmiak. A *Papi Tanács* vezetősége már „kigyógyult a forradalmi lázból", belátta – pontosabban beláttatták vele –, hogy eredményes munkát csak legális alapon folytathat. Az egyházi jog szerinti legális tevékenység akadálya, hogy a püspöki kar nem hagyta jóvá a *Papi Tanács* alapszabályait, csupán ideiglenesen tűrte meg a szervezkedést. (Megjegyezzük, hogy a püspöki kar kényes helyzetbe került; a prímás a *Papi Tanács*ról részletes jelentést tett a Vatikánnak, mellékelte az alapszabályokat is. A pápa döntésétől függött végső soron a magyar egyház állásfoglalása is.) A jóváhagyást a püspöki kar egyelőre arra hivatkozva tagadta meg, hogy a kongresszus által felterjesztett tervezet szerint az egyházmegyei *Papi Tanács*ok az *Országos Papi Tanács*nak csak filiái, tehát nem önálló szervezetek. Ez ellenkezett az egyházmegyei hierarchiával, s ilyen módon fennállt a lehetősége, hogy a *Papi Tanács* országos vezetősége az egyes püspökkel szembehelyezkedhet.[34]

Akik kezdettől fogva sanda szemmel nézték a *Papi Tanács*ot, a kongresszus után magukat látták igazolva. Így azután Giessweinnek nem kellett sokáig várnia, hogy a szervezet működése elleni főpásztori tiltó szavakat meghallja. A *Papi Tanács* elleni nyílt támadást Rott Nándor veszprémi püspök indította meg. Egyházmegyéje papságához intézett körlevélben a szervezet illetékességét kizárólag az alsópapság anyagi ügyeiben ismerte el. Az *Egyházi Közlöny* hasábjain Baranyay Jusztin sietett Rott támogatására. Egyházjogi fejtegetésében bizonyította, hogy a *Papi Tanács* nem legális alakulat, hanem a kánonok értelmében forradalmi. Az egyházi jog álláspontja szerint Rott püspök mint egyházmegyéjének egyedül hivatott kormányzója ítélt a *Papi Tanács* felett, mert az ellenszegült a püspöki rendelet szellemének.

A kongresszus után megerősödtek a támadások a *Papi Tanács*, s rajta keresztül a demokratikus kormány egyházpolitikája, személy szerint Persián Ádám kormánybiztos ellen. A *Papi Tanács* Intéző Bizottságának Esztergom főegyházmegyei tagjai – joggal

feltételezhetjük, hogy az esztergomi érsek sugallatára – azzal vádolták Persiánt, hogy a püspökök jogkörét vindikálja, amikor a *Papi Tanács* ügyeiben nyilatkozik. A kormánybiztost és a kormányt érintő gyanúsítás mögött a püspöki kar nagyobbik részének ellenséges magatartása állt.[35]

Rott Nándor közvetlenül a papi kongresszus után a prímáshoz intézett levelében helyénvalónak tartaná, ha „a püspöki kar saját reputációja, de az egyház fegyelme érdekében is kilépjen eddigi tartózkodó álláspontjából, s az ún. *Papi Tanáccsal* szemben legalábbis a visszautasítás fegyverével éljen, s az egyes püspökök figyelmeztessék papságukat, hogy a *Papi Tanáccsal* ne vállaljanak semmiféle közösséget, ne tartsanak fenn semmiféle összeköttetést. A püspökök erélyes fellépése sok gyengébb, ingadozó, megtévesztett fiatal papot kijózanít majd . . ." – írta a püspök. Az egyértelmű eljárás végett kérte Csernoch véleményét. „Az én papságom eddig mentes a *Papi Tanács* befolyásától – közölte Rott –, de Csanád, Vác és a pesti papság fiatalabb része kompromittálja az egész magyar papságot, miért is el vagyok határozva, hogy a pesti bolsevista szellemet minden eszközzel távol tartom a veszprémi papságtól." Az alsópapság közül többen csatlakoztak a Szociáldemokrata Párthoz, cikkeztek a *Népszavában* és nősülni akartak. A szervezkedés radikális szárnya nyíltan a püspökök ellen fordult. „Ezek a züllésnek ijesztő tünetei, s nekünk a kormányköröket is fel kellene világosítani, hogy ne adjanak lovat ezen megtévedt elemek alá" – fejezte be január 20-i levelét a veszprémi püspök.[36]

Az 1919. január 28-i püspökkari konferencia foglalkozott a *Papi Tanács* ügyével. Az értekezleten a veszprémi püspök felolvasta vádiratát a *Papi Tanács* ellen, amelynek „január 15–16-án tartott közgyűlése – a püspök előadása szerint –, nagy botrányok között folyt le. Meghasonlott lelkű papok nyíltan izgattak a coelibatus, a breviarium, a püspöki tekintély ellen. A gyűlésre meghívták nemcsak a papság bizalmi férfiait és delegátusait, hanem az egész papságot. Így történhetett, hogy a papság méltatlan tagjai vitték a főszót." A *Papi Tanács* vezetői ezzel az eljárással áthúzták a püspökök számítását, s szót adtak a radikális elemeknek is. Rott erélyes föllépést indítványozott: a *Papi Tanács*nak egyházmegyénként való feloszlatását, ami a központ elhalását eredményezi. Hosszas vita után a püspöki kar a következő álláspontra jutott: „Mélyen

fájlalja és elítéli a *Papi Tanács* kongresszusán történteket. Az egyes püspökökre bízza, hogy a botrányos szereplőket felelősségre vonják és a saját papjaikat fegyelemre szorítsák." A veszprémi püspök álláspontját a tanácskozás nem tette magáévá, azt az adott szituációban taktikailag nem tartotta jónak, sem keresztülvihetőnek. „A *Papi Tanács* egyszerű megszüntetését a jelen körülmények között tanácsosnak nem tartja – olvashatjuk a jegyzőkönyvben –, mert megfelelő szervezet és okos vezetés mellett a *Papi Tanács* hasznos munkát is végezhet..." a püspökök felügyelete alatt. A tanácskozás a korábbi korlátozások megismétlésén túl azt is kikötötte, hogy a *Papi Tanács* „köteles a látszatát is elkerülni annak, mintha a püspökkel szemben az alsópapság érdekeit képviselné, és az egyház alkotmányának demokratizálását követelné".[37] Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a püspöki kar egy neki teljesen alárendelt szervezetet tűrt csak meg, amely lemond azokról a célokról, melyek lényegében a *Papi Tanács*ot életre hívták és éltették. A frontális támadás helyett Csernoch taktikus kompromisszuma győzött: a központ feloszlatása helyett az egyházmegyékben az egyes papok megrendszabályozása akár kánonjogi eszközökkel is – ez volt a kevésbé feltűnő, de eredményes mód a szervezkedés elsorvasztására.

A püspökkari konferencia után először Rott Nándor ítélte el egyházmegyéje papjaihoz intézett körlevelében a *Papi Tanács*ot, és minden közösséget megtagadott vele. Felszólította papjait, hogy lépjenek ki a *Papi Tanács*ból, akik ennek eleget is tettek. Mivel a *Papi Tanács* szembehelyezkedett gróf Mikes szombathelyi, Prohászka székesfehérvári és Glattfelder csanádi püspökök ellenforradalmi tevékenységével, ők is a veszprémi püspökhöz hasonlóan jártak el. Így azután február–március folyamán a *Papi Tanács* még mielőtt kiépülhetett volna, működését lassanként beszüntette. A *Papi Tanács*ot a magyar püspöki kar tulajdonképpen soha nem ismerte el. A szervezet ismételten átdolgozott alapszabályait Csernoch jóváhagyás végett csak 1919. március 10-én kapta kézhez. A közbejött proletárforradalom ezt a kérdést is levette a napirendről. Az alsópapság demokratikus mozgalma 1918. december–1919. január folyamán érte el csúcspontját, s mire a társadalmi-politikai fejlődés a proletárforradalomban kulminált, a mozgalom elvetélt.

A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21-i győzelmét közvetlenül az antant-imperialisták további területi követelései váltották ki: a polgári demokratikus kormány önként lemondott, átadta helyét a Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártja egyesülésével létrejött proletárkormánynak. A proletárdiktatúra győzelme egyben azt is jelentette, hogy a forradalmi honvédelem jegyében a kispolgárság is a munkásosztály és a parasztság mellé állt.

A forradalom vezetői azonban nem ismerték fel teljes jelentőségében a Tanácsköztársaság hazafias jellegét. A magyarországi proletárhatalomnak elsősorban internacionalizmusát hangoztatták, ebben látták célját és értelmét, sorsát a világforradalom alakulásától tették függővé. Joggal féltek a kispolgári nacionalizmustól, amelyet összekeverve a hazafisággal, a proletárhatalom elleni ellenforradalmi szervezkedések és agitáció sajátított ki magának.

A polgári demokratikus forradalom idején nyilvánvalóvá vált, hogy az ellenforradalom jelentős erőt képvisel. Igaz, hogy a proletárdiktatúra proklamálása ezen erők vereségét jelentette, s a Tanácsköztársaság egész fennállása idején sikerrel leverte az ellene újra és újra feltámadó ellenforradalmat, de annak alapvető társadalmi, gazdasági és politikai okait nem tudta likvidálni, potenciális tömegbázisát sem megnyerni, sem pedig felszámolni nem sikerült. Az egyértelműen és nyíltan ellenforradalmi jellegű katolikus szervezeteket és egyesületeket a tanácshatalom szervei feloszlatták, működésüket betiltották. Vagyonukat, helyiségeiket és propagandaeszközeiket részben megsemmisítették, részben lefoglalták.

A Forradalmi Kormányzótanács utasítására a Sajtódirektórium 1919. március 27-én betiltotta a *Keresztény Szocializmus*, az *Igaz Szó* és a *Tűzhely* című kereszténységszocialista lapokat, a néppárti újságokat és a katolikus folyóiratokat. Ezzel párhuzamosan megtörtént a vidéki katolikus sajtó felszámolása is. Március 25-én megszűnt a *Dunántúli Hírlap* és a *Szatmári Hírlap*. Március 27-én beszüntette megjelenését a *Szombathelyi Újság*. Továbbra is megjelenhetett a volt néppárti katolikus *Új Lap*, mert alkalmazottai 1919. március 22-én tartott együttes gyűlésükön elhatározták, hogy a lapot birtokukba veszik. A lap alkalmazottainak bizalmi testü-

lete, megelőzve a központi intézkedést, maga vette kezébe a lapot és biztosította a proletárdiktatúra iránti lojális hangját. Ezzel az aktussal a lap elvesztette keresztény jellegét is. A katolikus újságírók, Anka János, Frühwirth Mátyás, Haller István, Huszár Károly, Turi Béla a proletárdiktatúrától mint az Új Lap RT alkalmazottai – az *Új Lap* 1919. május 14-i betiltásáig – fizetést kaptak. Anka János még az újságírók szervezetébe is jelentkezett.[38] A kereszténységszocialista politikusok egzisztenciáját – már aki nem tartozott közülük a klérushoz – a képviselőség és az újságírói státus biztosította. Ezért érzékenyen érintette őket a keresztény sajtó felszámolása. Nem véletlen, hogy a sajtó követelése az ellenforradalom jelszavai között szerepelt, nemcsak mint politikai célkitűzés, hanem mint a munka nélkül maradt klerikális zsurnalisztá k egzisztenciális problémája.

A polgári demokratikus köztársaság baloldali és centrista katolikus politikusainak egy része nem fordult először szembe a proletárforradalommal. A keresztény szociális Persián Ádám a *Papi Tanács*ot és a katolikus papságot általában, 1919. március 23-i nyilatkozatában a Tanácsköztársasághoz való csatlakozásra szólította fel. A proletárdiktatúra azonban nem tartott igényt a *Papi Tanács* közreműködésére az egyházpolitikában. Bár formálisan nem oszlatták fel a szervezetet, az tényleges működését megszüntette.

A proletárdiktatúra proklamálása után a polgári demokratikus rendszer által létrehozott Vallásügyi Minisztérium vezetését Faber Oszkár vette át, és megkezdte a minisztérium likvidálását. A tanácskormány 1919. március 29-én kiadott XXIV. számú rendeletével megtörtént az állam és egyház szétválasztása, s ennek szellemében valamennyi, addig nem állami nevelési és oktatási intézmény köztulajdonba vétele.[39]

A Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. április 27-én kiadott rendeletében intézkedett az egyházak vagyonának elkobzásáról és szocializálásáról, kivéve ez alól a vallási szertartásokhoz szükséges mindennemű felszerelést és épületet. Az egyházi vagyon köztulajdonba vételét a Vallásügyi Minisztérium helyébe lépő Országos Vallásügyi Likvidáló Bizottság végezte. 1919. június elejéig a katolikus egyháztól kb. 639 000 katasztrális hold földbirtokot vettek zár alá, továbbá 72 000 000 korona készpénzt, valamint az alapítványok 123 000 000 korona tőkéjét.[40]

Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos 1919. április 17-én adta ki „A vallás szabad gyakorlásáról" szóló rendeletet. A rendelet bevezető és megokoló része kimondja, hogy a Tanácsköztársaság a vallás szabad gyakorlását mindenki számára biztosítja és a forradalmi rend ellenségeinek tekinti mindazokat, akik vallása szabad gyakorlatában bárkit megakadályoznak vagy megzavarnak. „Mivel vannak, kik a vallás szabad gyakorlatának ürügye alatt nyílt vagy leplezett ellenforradalmi mozgalmat szítanak – mondja a rendelet –, s a vallásos összejöveteleken a Tanácsköztársaság rendje, szelleme, intézményei ellen izgatnak, kimondja, hogy az ily visszaéléseket a legkíméletlenebb szigorral fogja megtorolni s kötelességükké teszi az összes helyi munkás-, paraszt- és katonatanácsoknak, valamint az ellenőrzésük alatt működő tanácsköztársasági szerveknek és megbízottaknak, hogy a valóban vallásos összejövetelek (beleértve az úgynevezett nagyszombati föltámadási körmeneteket stb.) szabadságát minden erélyökkel biztosítsák. A munkás-, katona- és paraszttanácsok gondoskodni tartoznak arról, hogy húsvét vasárnapján és a rákövetkező két vasárnapon a papok hirdessék ki a szószékről és magyarázzák meg a népnek, hogy

1. a Tanácsköztársaság mindenki számára teljes vallásszabadságot biztosít; hogy

2. a papokat vallásos ténykedésükben, vallásos szertartásaik elvégzésében senki sem zavarhatja; hogy

3. a templomok és vallásos célokat szolgáló egyéb épületek (kápolnák, kegyhelyek stb.) ezentúl is kizárólag vallásos célokra fognak szolgálni, és hogy a templomokból sem színházat, sem kabarét, sem gyűléshelyeket, sem kultúrházat csinálni nem fognak; hogy

4. a kommunizmus, a Tanácsköztársaság, a proletárdiktatúra nem akarja és nem fogja megváltoztatni a házasságnak és családi életnek eddigi rendjét, nem akarja és nem fogja behozni a nőközösséget; és hogy

5. mindazokat, akik ennek ellenkezőjét hirdetve félrevezetik a népet, a forradalmi rend ellenségeinek tekinti és ilyenek gyanánt fog elbánni velük."[41]

Maga Csernoch hercegprímás még a fehérterror legsötétebb napjaiban is elismerte, hogy a vallás szabad gyakorlása a templomokban megvalósult, és csak egyes körmeneteket zavartak meg. Mé-

száros János érseki helynök szerint a katolikus egyházat „kellemes meglepetésként" érte az április 17-én megjelent rendelet, lehetővé téve a húsvéti föltámadási körmenetek zavartalan megtartását.

A tanácskormány az egyházkormányzati ügyekbe nem avatkozott bele. Csernoch hercegprímás – és a katolikus felsőklérus – nyilvános politikai tevékenységet nem folytatott. A tanácshatalom és a katolikus egyház fejének kapcsolata néhány, a sérelmeket taglaló levélváltásra korlátozódott. A hercegprímás sérelmezte, hogy kilakoltatták az érseki palotából. A lakásügyi biztos április 1-én ötszobás lakást utalt ki részére. Ugyanekkor elrendelte a főegyházmegyei iroda elköltöztetését is. A tanácshatalom az érseki rezidenciából kultúrpalotát akart csinálni. Április 9-én azonban a helyi direktórium már úgy intézkedett, hogy a főegyházmegyei iroda és tanfelügyelőség a palotában maradhat. A prímási levéltárat is zavartalanul használhatták. Kezdetben Csernoch körleveleket bocsátott ki, de ezeket a direktórium tanügyi biztosa ellenjegyezte. Később ezt az ellenőrzést is hatályon kívül helyezték.

Csernoch hercegprímás a Tanácsköztársaság idején is állandóan informálta a Szentszéket a hazai fejleményekről. A prímás a budapesti olasz katonai misszió, a Vatikánhoz közel álló Romanelli segítségével, a bécsi nunciuson keresztül tartotta a rendszeres, formájában legális kapcsolatot a Vatikánnal. A bécsi nuncius Carbone olasz kapitányt küldte Csernochhoz, aki azután a futárszolgálatot teljesítette. Carbone először május 18-án, a külügyi népbiztos megbízottja kíséretében kereste fel a prímást. A megbeszélés témája az egyház, pontosabban Csernoch helyzetének tisztázása volt. A prímás feljegyzéseiből kitűnik, hogy a vele kapcsolatos addigi intézkedéseket a helyi direktórium túlkapásainak fogta fel, s ebben állítólag a külügyi kiküldött is megerősítette. A megbeszélés eredményeként arra kérték Csernochot, hogy sérelmeit hivatalosan közölje a kormányzótanáccsal. Csernoch május 18-án kelt, és a Tanácsköztársaság Kormányzótanácsának adresszált levelében hét pontban sorolta fel sérelmeit. Ugyanitt Csernoch leszögezte: „Az egyház és állam viszonyát illetőleg teljesen az egyházjog és egyházi felfogás alapján állok, de a Tanácsköztársaságnak az egyház függetlenségét nem érintő rendelkezéseivel semmiben sem akarok és nem is jövök ellenkezésbe." Az esztergomi érsek panaszait Kun

Béla kivizsgálás és érdemleges intézkedés végett Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztoshoz tette át. A prímás azonban nem elégedett meg ezzel, hanem 1919. június 14-én, mint az ország első közjogi méltósága, a Kormányzótanácstól azoknak az intézkedéseknek a hatályon kívül helyezését sürgette, amelyek ezen állása gyakorlásában akadályozzák. A korlátozó intézkedések feloldása ellenében felajánlotta, hogy összeköttetéseit Róma felé – akár a békekonferencia befolyásolására is – az állam javára felhasználhatja. Erre azonban nem kerülhetett sor, hisz a Tanácsköztársaság a hercegprímást csak egyházi és nem „közjogi" tényezőként ismerhette el, másrészt a prímás már politikai lépéseket tett a proletárhatalom ellen. Ezek közül legjelentősebb az volt, hogy Csernoch javasolta a Vatikánnak, hogy Magyarországot nyilvánítsa missziós területnek, illetve a magyar katolikus egyházat helyezzék valamelyik nagyhatalom védelme alá. Csernoch János 1919. július 2-án kelt, és az olasz misszió segítségével Rómába juttatott levelében kifejtette, hogy miben segíthetne a pápa a magyar egyház helyzetén. „Az én eszmém az – írta a prímás –, hogy a katolikus egyházat a szövetséges és társult hatalmak protektorátusa alá kell helyezni, vagy legalábbis egyiküké alá."

Valamely egyház protektorátus alá helyezését a missziós körülmények indokolták. Csernoch a hazai rendkívüli helyzetet ilyen körülménynek állítja be: a proletárdiktatúrával szemben az egyházi javak és a valláserkölcsös nevelés védelme indokolják a külső hatalom közbejöttét. A tényleges cél azonban a Tanácsköztársaság felszámolása volt. Ha az antant gyors katonai akcióra szánja el magát, akkor a prímás szerint az ügy nem aktuális. Ha azonban a hosszabb, békés megoldást választják (blokád), akkor egy, a protektor védelme alatt álló katolikus egyház „igazán fontos lenne a hatalmaknak, hogy a bolsevista állam kellős közepén legyen egy olyan intézményük, amelyik természetétől fogva szembehelyezkedik a bolsevizmus törekvéseivel".[42] Nyilvánvaló, hogy egy ilyen protektorátus a magyar belügyekbe való beavatkozás lett volna, és nem fért össze a Tanácsköztársaság függetlenségével. Bár irrealitása nyilvánvaló, bizonyítja azt a tényt, hogy a katolikus egyház éppúgy az antattól várta a proletárhatalom felszámolását, mint a többi ellenforradalmi szervezkedés.

A proletárdiktatúra idején az állam és az egyház szétválasztásával az autonómia megvalósítása elkerülhetetlenné vált. Az autonómia szervezését a likvidáló bizottság egyik rendelete részletesen is körülírta: „Az egyházaknak, mint magántársulatoknak, joguk van a hitközségenként való szervezkedésre az általános gyülekezés és egyesülés keretein belül . . .”[43] A Tanácsköztársaság napjaiban „az egyházközségek úgy szerepeltek, mint egyetlen tényező, amelytől a plébániák szükségleteinek ellátását remélhettük . . .” – emlékezett vissza Mészáros prelátus.[44] A proletárhatalom elvben nem részesítette állami támogatásban a papokat, de ideiglenesen továbbra is kapták járandóságukat. Ahol viszont megalakult az egyházközség, ott annak adományokkal kellett gondoskodnia a plébánia fenntartásáról. Az autonómia egyházközségi formában történő megvalósítása most gazdasági és politikai szempontból is létszükségletévé vált a katolikus egyháznak. A hitközségek alakítása az egyetlen legális, nem kultikus jellegű szervezkedési lehetőséget biztosított az egyház és a hivők részvételével. A hangsúlyt az autonómiának alulról való kiépítésére, az új viszonyok figyelembevételével a népi önkormányzat szükségességére helyezték, de kísérletet tettek a vagyon átmentésére is. Rott Nándor veszprémi megyéspüspök 1919. április 16-án kelt körlevelében felhívta papjait arra, hogy „az egyház és állam szétválasztása következtében előállott viszonyokra való tekintettel alakítsák meg mindenütt a hitközségeket, hívjanak össze hitközségi alakuló közgyűléseket, és a gyűlés mondja ki, hogy birtokába veszi az összes egyházi épületeket, összes felszereléseikkel, továbbá minden, bármi néven nevezhető egyházi és hitközségi ingó és ingatlan vagyont minden fölszerelésével együtt és az egyházi alapítványokat.” Veszprémben május 4-én alakult meg a hitközség. Június első felében a katolikus hitközség megbízottai „szorgalmasan végzik a tagok összeírását”.[45] A katolikus hitközségek országos méretű kiépítését 1919. május 20-án a fővárosi központi papneveldében Mészáros János érseki helynök elnökletével tartott értekezlet készítette elő. A szervezkedés hallgatólagos céljaként a fakultatív iskolai vallásoktatás kiharcolását jelölte meg. (A vallásoktatás ekkor a templomokban folyt.) Az egyházközségi szervezkedés irányelveiben ez a kitétel nem szerepelt, s így az értekezlet határozatai nem kerültek ellenkezésbe a Tanácsköztársaság törvényeivel és rendeleteivel. A megbeszélés résztve-

või határozatilag kimondták, hogy az egyházközségeket mindenhol sürgősen meg kell alakítani, illetve az újonnan létrejött plébániákon is önálló hitközségeket kell alakítani, kimondták továbbá, hogy az egyházi intézmények likvidálásánál az egyházközségek hathatósan képviseljék az egyház érdekeit, valamint az egyházközségi szervezet egységesen hozandó létre, a krisztinavárosi egyházközség szabályozata alapján. A hercegprímás támogatásáról biztosította az egyházközségek szervezését. Az egyházközség megszervezésével intézményessé tették a hívek addig esetleges anyagi támogatását. A Tanácsköztársaság idején ún. ideiglenes egyházközségi irodák működtek, amelyek irányították a szervezést, a hívek összeírását. Rövid néhány héten belül az egyházközség asztalán feküdt az összeírt hívek névsora, legfontosabb személyi adataik és végül, hogy mennyivel hajlandók hozzájárulni az egyházi intézmények fenntartásához.[46]

A katolikus autonómia kiépítése vidéken, a Duna–Tisza köze katolikus fellegvárában, Kalocsán vett lendületet. Bizonyára nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük a kapcsolatot a Kalocsáról induló egyházközségi mozgalom és a Duna–Tisza közi gazdagparaszti ellenforradalom között. A szervezkedés június–július folyamán bontakozott ki a katolikus vidékeken.

Egy régi demokratikus követelés tehát a forradalom idején ellenforradalmi célokat szolgált. Ebből következett az a Csernoch által jellemzett helyzet, hogy míg „ajánlották mindenfelé a hitközségi szervezkedést, maga Faber ismételten sürgette ilyen szervezetek kiépítését, mégis sok helyen a szervezkedést, ha megindult, ellenforradalmi akciónak minősítették, betiltották".[47]

A korábbi programnak és rendelkezéseknek megfelelően, a Tanácsköztársaság 1919. június 23-án elfogadott alkotmánya kodifikálta az állam és az egyház szétválasztását, a lelkiismereti és vallásszabadság biztosítását. „A dolgozók igazi lelkiismereti szabadságát azzal védi a Tanácsköztársaság – olvashatjuk az alkotmányban –, hogy elválasztja teljesen az egyházat az államtól, az iskolát az egyháztól... Vallását mindenki szabadon gyakorolhatja."[48] A Tanácsköztársaság egyházpolitikája a marxizmus elvi alapján állt. A lenini elveknek megfelelően, érvényesítve a szovjethatalom tapasztalatait, a lelkiismereti szabadság biztosítása végett kö-

vetkezetesen szétszakította az államot elsősorban a katolikus egyházhoz fűző szoros szálakat.

A dualizmus korának egyházpolitikája az állam és az egyház benső viszonyának fenntartásával, az államnak az egyházzal szemben az egyházpolitikai törvényekben kifejezésre jutó jogokat kívánta biztosítani. A liberális egyházpolitika azonban elzárkózott az állam és az egyház szétválasztásától. A forradalmaknak kellett megoldani az e területen levő polgári demokratikus feladatokat: az állam és az egyház szétválasztását, amelyből következett, hogy az államnak az egyházzal szemben semminemű kötelezettsége nincs, az állam az egyházat egyszerű egyesületnek, magántársulatnak tekinti, amelynek támogatását nem vállalja. (Az állam és egyházak közötti viszonyt ekkor már így szabályozták az USA-ban és Franciaországban.) Végül is a proletárdiktatúra realizálta az állam és az egyház teljes szétválasztását, az egyházi vagyon szekularizálását, az iskolák államosítását, a vallás- és lelkiismereti szabadság biztosítását. Gyakorlatilag tehát polgári demokratikus egyházpolitikai feladatokat oldott meg a szocialista forradalom.

Az egyházon belüli demokratikus képződménynek, a *Papi Tanács*nak a megítélésében a proletárdiktatúra idején sem változott meg a főpapság ellenséges magatartása. A szervezetet végül is nem a szocialista államhatalom, hanem maga Csernoch hercegprímás oszlatta fel. Csernoch előzetes információi alapján a Szentszék most foglalt nemlegesen állást a *Papi Tanács* ügyében.[49] A magyarországi *Papi Tanács*ot a püspöki kar tehát a Vatikán közbejöttével számolta fel.

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG RÁGALMAZÁSÁBÓL KONSTRUÁLT IDEOLÓGIA

A Tanácsköztársaság idején az exponált kereszténységszocialista-néppárti, ébredő és egyéb ellenforradalmi vezérek egy része emigrált, mások május elejétől a Gyűjtőfogházban ültek túszként, egy kisebb részük pedig az országban bujkált. A túszok közé került Haller István, Huszár Károly és Frühwirth Mátyás kereszténységszocialista vezető is. Július elején történt szabadulásuk után Huszár Bécsbe emigrált és ott próbált bekapcsolódni az ellenforradalom szerve-

zésébe, Anka János, Haller és Frühwirth pedig illegálisan tevékenykedett. De például Giesswein Sándor prelátus nem vett részt az ellenforradalmi szervezkedésekben, hanem a Tanácsköztársaság idején Győrbe vonult vissza. Az ellenforradalom vezetői annyiban helyesen mérték fel a tanácshatalom belső helyzetét, amennyiben szervezkedésük súlypontját vidékre helyezték. Itt volt elsősorban adva annak lehetősége, hogy esetleges ellenforradalom számára tömegbázist teremtsenek. A falvakban és a vidéki városokban szervezkedő ellenforradalom eszmei-politikai irányítói a fajvédő, katonatiszti és keresztény irányzat képviselői voltak. Emellett az egyház jól működő és nagy befolyású apparátusát is az ellenforradalmi agitáció szolgálatába állította. A templomi szószékről folyó izgatást, a suttogó rémhírterjesztést kombinálták a vallásos emberek lelki terrorizálásával.[50]

A Tanácsköztársaság idején a vallási kérdésekkel és az ateista felvilágosító propagandával elsősorban a Közoktatásügyi Népbiztosság foglalkozott. A proletárdiktatúra – most már az állam eszközeit is igénybe véve – folytatta a szociáldemokrata mozgalom komoly hagyományokra visszatekintő antiklerikális propagandáját. Ismét kiadtak több ismert brosúrát, illetve neves publicistákkal újabb agitációs anyagokat is készíttettek. Ezek elsősorban a klerikális reakció leleplezését, másodsorban a vallásos érzületű emberek megnyerését célozták. A vallás kérdésében elsősorban a falusi felvilágosító munkára volt szükség. A „Keresztény földműves lehet-e kommunista?" című brosúrában a kommunizmus és a kereszténység szembeállítása helyett, az első Krisztus-követők kommunisztikus egyenlőségére hivatkozva kijelentik, hogy „a kommunizmus nem ellenkezik a keresztény erkölccsel, éppen a kereszténység hirdeti a kommunizmust már régtől fogva". Így arra a kérdésre, hogy jó keresztény ember lehet-e kommunista, feltétlen igennel felelnek, mert „ha Jézus Krisztus gyűlölte és üldözte a magántulajdont, ha az ő első hívei kommunizmusban élhettek", akkor a hivő keresztény ember is lehet kommunista! Ezt a nyilvánvaló vulgarizálást a katolikus egyház minden bizonnyal ki tudta védeni. A brosúrák mégsem maradtak hatástalanok; erejük nem az érvelés finomságában, hanem a tanácshatalom intézkedéseiben rejlett.

A keresztényszocialista ideológusok – mint Prohászka Ottokár, Bangha Béla és Haller István – az ellenforradalom antikommu-

nizmusát és antiszemitizmusát összefogva képtelen vádakkal illették a proletárdiktatúrát. Prohászka örömmel konstatálta naplójában, hogy „befellegzett a zsidó proletárdiktatúrának". Prohászka proletárdiktatúra alatti szerepéről életrajzírója büszkén állítja, hogy a „szószéken félelem nélkül hirdette a meggyőződését". Arisztokratikus gőggel, mély gyűlölettel szemlélte a felszabadult proletariátus heroikus küzdelmét. „Aki nem áll az emberek fölött – írta –, az nem tudja megvetni s lenézni törpeségüket, önző piszkukat, utálatos haszonlesésüket, ... az tönkremegy az embereken."[51] Prohászka magasan a proletariátus fölé helyezte magát, és nem annyira az általa említett emberi gyarlóságok miatt gyötörte magát, hanem sokkal inkább a munkáshatalom sikerei és az ellenforradalom tehetetlensége miatt. Bangha Béla a katasztrófa, azaz a forradalomnak és a proletárdiktatúra okát a nemzet 1848 óta meglevő betegségében látta. Történelemszemlélete szerint „a zsidókérdés nélkül Magyarországon sem az események összefüggését megérteni, sem szociális politikát csinálni nem lehet". Ebből következik, hogy a „kommunizmus nem volt egyéb a destruktív összeesküvésnél a keresztény és nemzeti Magyarország megsemmisítésére".[52] Prohászka és Bangha elemzése a Tanácsköztársaságról a kommunista- és forradalomellenes, szociális demagógiával telített, faji antiszemita propaganda alapjául szolgált. Egyes fajvédő és ÉME-híveik még rajtuk is túltettek a „zsidó bolsevizmus" leleplezésében. Ez a primitív és elvakult demagógia kívánt érveket szolgáltatni a fehérterror rémtetteihez, s tagadva az osztályharc létezését, misztikus faji és vallási alapokra helyezni a társadalom belső küzdelmeit. A vallásos emberek elrémisztésére azt a vádat emelték a Tanácsköztársaság ellen, hogy a kommunisták „igenis be akarták csukatni a templomokat, lehetetlenné tenni a vallási gyakorlatokat és istentiszteleteket, a templomokból mozit, tánctermet, orfeumot akartak csinálni, dáridócsarnokokat az isten házából".[53]

Sokkal veszélyesebb volt az a demagógia, amellyel Haller István állt elő, jól kiaknázva a Tanácsköztársaság agrárpolitikájának hibáit. A nemzetietlen, internacionalista munkásosztállyal, a várossal szembeállította a „keresztény, nemzeti, nemzetmentő" parasztot, a falut. Az ellenforradalmárok földreform- és agrárdemagógiája – mint láttuk – hitelre is találhatott elsősorban a gazdagparasztság között, sőt a megmozdulások egyik kiváltó okává is vált.

Igaz, hogy a proletárdiktatúra a nagyüzemi gazdaságot erőltette, a nagybirtokokat nem osztotta fel, illetve a kisparasztság felé is a nagyüzemi szocialista gazdálkodást propagálta, de azt is leszögezte, hogy a „kisgazdáktól nem akarjuk elvenni birtokukat. Tudva tudjuk, hogy nekik is jobb lenne, ha apróbb birtokaikból nagy termelőszövetkezetet alakítanának, és azután kommunista termelést folytatnának. De amíg ők ezt maguktól be nem látják, ám folytassák a régi termelési módot."[54] Az igazság teljes meghamisítására, a gazdagparasztságnak az ellenforradalom mellé állítására tipikus példa Haller fejtegetése. A „szocialista-kommunisták (akik közé Haller mindig egyenlőségjelet tesz) mihelyt a föld népét megtébolyították a földért való izgatással, mihelyt a fennálló rendet megdöntötték, azonnal megtagadták a földosztást . . ., s többé már nem akartak annak is földet juttatni, akinek nem volt, hanem elvették attól is, akinek 101 holdja volt, vagy még több . . ." És a gondolat folytatásaként felteszi a kérdést: „Fog-e a kisgazda-társadalom ezek után őrizkedni a szociáldemokratáktól, másképpen: a kommunistáktól? Fogja-e tudni, hogy csak úgy mirnix, dirnix, se szó, se beszéd, el lehet venni az ezer holdat, éppúgy el lehet venni a százat és félszázat és a kevesebbet is, mert mindegyiket ugyanaz a törvény, ugyanaz a magántulajdon védi." De Haller nem elégszik meg az ezerholdas nagybirtokos és a birtokos paraszt magántulajdont védő érdekazonosságának hirdetésével, hanem az ipari proletariátussal a földműves szegénységet is szembe akarja állítani. Ezért megkockáztatja azt a tényekkel cáfolható állítást, hogy a Tanácsköztársaság az agrárproletárok fizetését és természetbeni járandóságait leszállította volna. Haller a falusi proletárságnak azt jósolta, hogy a munkások „erős karhatalommal és aratószázadokkal vonultak volna a földművesproletár-testvérek ellen, ha lett volna még idejük, és a falu önként be nem adta volna a derekát. Ezt várhatták a földműves elvtársak akiknek dúskálásáról mindig irigységgel beszéltek leginkább azok, akik Pesten a lábukat lógatták, és legkényelmesebb életpályának a munkanélküli segélyt választották."[55]

A Tanácsköztársaság leverését követő napokban a keresztény-szocialista demagógia még nem nélkülözhette a szocializmus valamilyen formájának igenlését; nem hagyhatta ki teljesen jelszavai közül a szocialista követeléseket. Éppen ezért Haller is kijelentet-

te, hogy „kell nekünk, kell nektek, igenis kell mindenkinek a szocializmus. De nem... a mindent óriás kalapáccsal szétzúzó, elvadult, dühében elvakult vörös ember a mi eszményképünk, ... hanem ehelyett... nem választjuk még élesebben külön az ellentéteket, nem mélyítjük még jobban a szakadékokat, nem égetjük fel az összekötő hidakat az egyes társadalmi osztályok, néprétegek és érdekcsoportok között."[56] 1919. augusztus első napjaiban Haller István a megelégedett és boldog keresztény hazáért, a jog, igazság, szeretet nevében, a piros-fehér-zöld zászló és a világot megváltó kereszt jegyében, a kereszténységszocializmus szellemében folytatott harcot hirdeti. A keresztény nemzeti ellenforradalomnak Haller által fellengzősen, de aktuálisan megfogalmazott programját azonban kellőképpen a helyére teszi a szeretet és békesség hirdetésével szemben a fehérterror nyílt igenlése, a kommunisták és szociáldemokraták iránti határtalan bosszúvágyuk.

A polgári demokratikus forradalomról és a proletárforradalomról az ellenforradalomban talpra ugrott katolikus sajtó a következő sommás, de nagyon is jellemző értékelést adta: „A tatárjárás, a mohácsi vész jut eszünkbe hazánk vergődését látva immár közel egy év óta. Mert e két katasztrófához hasonló hazánk összeomlása, amelynek lavináját a múlt évi október hó 31-iki forradalom nyitotta meg, amelynek legrettenetesebb részletét a proletárdiktatúra négy hónapi gyászos uralma alatt éltük, illetve szenvedtük át."[57] A Tanácsköztársaság vereségével, az intervenciós csapatok segítségével felülkerekedett ellenforradalom ebből az aspektusból szemlélte a forradalmakat. Ezek az ítéletek a Horthy-rendszer keresztény nemzeti politikájának és ideológiájának szerves alkotórészeivé lettek.

V. KURZUS-KERESZTÉNYSZOCIALIZMUS

Az 1919 augusztusában felülkerekedő magyar ellenforradalom ideológiai felépítménye nem tekinthető valamiféle idegen importnak, a társadalmi fejlődéstől mereven elválasztható, a társadalomra oktrojált ideológiának. Kézzelfoghatóvá válik ez a tény, ha megvizsgáljuk azokat az alkotóelemeket, amelyekből a keresztény nemzeti ideológia összeállt. Köztük tekintélyes helyet foglalt el a magyarországi kereszténységszocializmus eszmei hagyománya. Sőt, véleményünk szerint, mivel a kereszténységszocialista ideológia és mozgalom – az ébredő-fajvédő és egyéb nemzeti irányzatoktól eltérően – nagy nemzetközi múlttal rendelkezett, a római katolikus és a reformált egyházak jelentős tényezőinek támogatását élvezte, s hazai viszonylatban is már másfél évtizede tevékenykedett, a szocialista eszmék és mozgalom elleni harc tapasztalataival gazdagítva fegyvertárát – kiemelkedő szerepet kapott az ellenforradalmi rendszer ideológiai megalapozásában, az élő forradalmi gondolat elleni harcban. Az ellenforradalomban nemcsak a forradalmat kellett volna megsemmisíteni, hanem pótolnia kellett volna a forradalmi eszméket, a tudományos szocializmust is a társadalom minden rétegéhez szóló új ideológiával.

AZ ORTODOX KERESZTÉNYSZOCIALIZMUS

A kereszténységszocialista ideológia kiindulási pontja az emberi életre, a társadalomra vonatkozó „örök igazságok" elismerése volt, valamiféle, az emberiség történelmi fejlődésén végigvonuló, isteni akaraton nyugvó erkölcsi törvény elfogadása. Ebből következik, hogy a társadalmi viszonyok újjáalakítását mindenekelőtt a szelle-

mi és erkölcsi élet alakításától várja. Azt hirdeti, hogy az individualizmus (liberalizmus és kapitalizmus) és a kollektivizmus (szocializmus-kommunizmus) mint két szélsőség között egy harmadikutas társadalomelméletet képvisel, ígérve, hogy helyes viszonyt teremt az egyén és a közösség között.

A korai kereszténységszocialista mozgalom és ideológia nálunk Giesswein Sándor és Prohászka Ottokár nevéhez fűződik. Ők ugyanazt óhajtották jelenteni a katolikus mozgalmakban és azok ideológiájában, mint a progresszió táborában a *Huszadik Század* köré tömörülők. A mozgalom kezdettől fogva keresztény és nemzeti alapra helyezkedett, elvetve a közjogi alapot. Ideológiai kútfőként az evangélium mellett természetesen a *Rerum novarum*ot említik, de kiegészítették ezt a reformkonzervativizmus politikai ideológiájával, egy meghamisított Széchenyi-ideál kreálásával. Ez az ortodox kereszténységszocializmus fáziskésésben volt a katolikus szociális doktrínához képest: reakciósabb és következetlenebb a *Rerum novarum*nál, s elmaradt az európai kereszténységszocializmus mögött is. Ideológiai tartalmát tekintve három dologban merült ki: antiliberalizmusban, nagytőke-ellenességben és antiszocializmusban. Ez a három negáció nem jelenthetett konstruktív programot, mégis megvolt a társadalmi létjogosultsága az eklektikus és retrospektív konzervativizmus szempontjából: a fiatal magyar kapitalizmus által teremtett éles szociális ellentétek, a magyar liberalizmus (következetlensége ellenére), valamint az erejét egyre félelmetesebben megmutató fiatal szocialista mozgalom a szemükben egyaránt a régi társadalmi viszonyok rombolója volt. A kereszténységszocializmus azonban kevés hatással volt a magyar társadalomra mindaddig, míg annak erjedéséhez a végső lökést a háború és annak nyomán kibontakozó forradalmak meg nem adták. Ekkor Giesswein és Prohászka megpróbált ideológiai síkon is továbblépni. Prohászka a hungarizmushoz (lényegében a fajvédelemmel kiegészített krisztianizmus ez), Giesswein pedig a konzervatív-katolikus keresztény szociális ideológiától a liberális és szociális elemeket felszívó, néha a forradalmi szocializmusból is merítő kereszténydemokráciához.

Ugyanakkor jelentkezik egy harmadik, ezeknél hatékonyabb eszközöket, harsogóbb érveket, s ami a lényeg: rafináltan leplezett, de következetesebb osztályszempontokat érvényesítő irányzat is az

„újjászervezett keresztényszocialista" frakció képében, amelynek szellemi atyja Bangha Béla volt. A Bangha által inspirált ideológia már közvetlenül a kurzus-keresztényszocializmus előzménye. Talán túlzás is lenne ezt a platformot ideológiainak nevezni, hisz taktikailag állandóan változó, zavaros, mondhatni elvek nélküli. A keresztényszocializmustól addig sem teljesen idegen ismérvei a következők: a vallási türelmetlenség, a pogrom-antiszemitizmus és a faji szemlélet s az ezzel szorosan összekapcsolt antikommunizmus. Vulgáris, útszéli hang, Giessweinékéhez képest szembetűnően alacsony eszmei színvonal, de nagyfokú rugalmasság, gyors és határozott reagálás jellemzi. Éppen ezért lesz majd a Horthy-korszakban sikeresebb, s nem véletlen, hogy Prohászka félrehúzódik, Giessweint félreállítják, és helyettük Bangha lép elő, olyan kiskaliberű kereszténységszocialista ideológusokkal karöltve, mint Haller István vagy Huszár Károly. Ebben az ideológiában a *Katholikus Néppárt*hoz hasonló demagógia, a szociális frazeológia csak arra való volt, hogy csalóka fényben állítsa a tömegek elé a lényegét jelentő antikommunizmust, a kapitalista rendszer apológiáját. Mindez párosult az antiszemitizmussal összefonódó nagytőke-ellenességgel, az irredentával és esetenként a legitimizmussal is.

„ÚJ SZOCIALIZMUS"

A kereszténységszocialisták készenlétét, alkalmasságát és az ellenforradalom első hónapjaiban játszott megváltozott szerepét az a tény is igazolni látszik, hogy a kereszténységszocialista párt – nem beszélve az 1919. július 12-i szegedi programnyilatkozatról – már augusztus elején egyértelmű határozott programmal lépett fel a tömegek előtt, agitációját kivitte az utcára, és nagyarányú, eredményes szervező munkába kezdett. Az ellenforradalom „szociális" tartalmának legelső megnyilvánulásaként 1919. augusztus 8-án közzétették a *Keresztény Szocialista Párt* Szervező Bizottsága „keresztény nemzeti szocialista" programját. Tulajdonképpen az ellenforradalom keresztény nemzeti egységfrontjának megfogalmazásáról volt szó.[1]

1919. augusztus 14-én a *Keresztény Szocialista Párt* Szervező Bizottsága ismét új szocializmust ígér a munkásoknak. „Jönni fog tehát egy új szocializmus a kimúlt helyébe, hogy orvosolja azt, ami-

re a szocializmus hivatott: az emberiség ezernyi baját, nyomorát. Keresztények! A mi szocializmusunk legyen ez! ... Demokratikus keresztény Magyarországot akarunk. Szocialisták vagyunk, de Istenünket és hazánkat meg nem tagadjuk ... Nem az ellentétek kiélesítése, hanem a jogos osztályérdekek összeegyeztetése a mi célunk ... Ezt az új szocializmust, mely nemzeti és keresztény alapon áll, írtuk mi zászlónkra ..." Míg a kereszténységszocialista propaganda az alig legyőzött szocializmus helyett „új szocializmust" ígért a munkásosztálynak, a polgári osztályok felé azt bizonygatja, hogy a munkásosztály éppúgy félrevezetett áldozata volt a proletárdiktatúrának, mint a polgárság egy része. Éppen ezért a polgárságnak azt kell megértetnie a munkássággal, hogy „milyen erkölcstelen minden osztályuralom, és hogy jólét, szabad jövő csak az egész dolgozó társadalom harmonikus együttműködéséből születhetik".[2]

A keresztény nemzeti ideológia szociális tartalmát hozó kereszténységszocializmus hivatalos politikai platformját 1919. szeptember 24-én fogalmazták meg a *Keresztény Szociális Gazdasági Párt* programjaként. A program elvi bevezetője leszögezi, hogy mivel „első királyunk magyar és keresztény országot alapított, magyarrá és kereszténnyé kell tehát tenni újból, mert csak így támadhat fel és maradhat meg. A közgazdasági, politikai és kulturális életben azok kezébe kell letenni a hatalmat, akik veleszületett magyar és keresztény érzéssel csak a nemzet magyarságát és a nép boldogulását szolgálják."[3] Ezzel a kereszténységszocialista mozgalom hivatalosan is a Szent István-i államalkotásból levezetett történeti kontinuitás alapjára helyezkedett, és a „velükszületett magyar és keresztény" történelmi uralkodó osztályok hatalmának jogfolytonosságát, illetve ennek helyreállítását állította politikai programjának előterébe.

A KERESZTÉNY ESZME

Mit jelentett az ellenforradalom keresztény jelszava? Elsősorban a múltba fordulást, az ezeréves Szent István-i birodalmi gondolat feleleventését és propagálását, az előjogok és a feudális egyház dicsőítését. Jelentette a hit pozícióinak erősítését a felvilágosult gondolkodással, a fennálló társadalmi rend igazságosságában való kételkedéssel szemben. A keresztény kurzus elsősorban a progresszió, a tár-

sadalmi haladás ellen irányult, s fő eszmei feladatának tekintette az ezt szolgáló ideológiák elleni harcot. De éppúgy harcot hirdetett a szabadgondolkodás, a szabadkőművesség és a liberalizmus ellen is. Ideáljául Szent István mellett a saját igényeik szerint átformált Széchenyi-eszményképet választotta, megtagadva Rákóczit, Kossuthot, de még Deákot és Eötvöst is; Tisza Istvánhoz nyúlt vissza mint a magyar konzervativizmus nagy alakjához.

A kereszténységet, helyesebben a katolikus vallást mint eszmét, mint ideológiát összekötötték a politikával, gyakran mint szociológiát értelmezték, s elsősorban szociális és konzervatív elemeit ragadták ki. Eszerint a keresztény politika nem reakció az imperializmusra és a forradalmakra, hanem „egyike a kezdettől fogva létező, bár nemrég felfedezett élet- és kultúrigazságoknak".[4] És a keresztény vallásban meglevő „életigazságokat" a kereszténységszocializmus közvetítette a politikai és gazdasági szféra felé. A kereszténységszocialisták azt is látták, hogy a kapitalista „társadalmi rend, jogintézményeink, törvényeink nem tökéletesek, s hogy helyettük teremteni kell egy új, szebb, boldogabb világot, amelyben nagyobb legyen a jólét és több az igazság".[5] Bangha Béla, nyilvánvalóan demagóg céllal, azt állítja, hogy a kereszténységszocializmus mindazt akarja, amit a szocializmus, csakhogy „nem akar minden kapitalizmust egyszerűen lebunkózni".[6]

Az igazi keresztény politika, a forradalmi mozgalmakkal ellentétben, a kapitalizmus kinövéseinek okát elsősorban az „emberek lelki kultúrájának fogyatékosságaiban" fedezte fel, a társadalmi berendezkedést meghatározó gazdasági viszonyok helyett. Ezzel az állásponttal tulajdonképpen a tőkés társadalmi viszonyok teljes érintetlenül hagyását képviselték, mert így „a tökéletesítés munkáját... az emberi lelkekben" kell elvégezni.[7] S itt lép közbe a kereszténységszocializmus, az egyház és az állami kultúrpolitika. A léleknemesítés ugyanis nem lehetséges másként, mint a hit, a vallásosság intenzív kiterjesztésével. A hit, a keresztény jelző alatt azonban nem türelmet és szeretetet értettek, hanem a szocialista eszmékkel szemben álló harcos ideológiát. Ez a kereszténység (hogy egy tipikus, képzavarral terhelt frázist idézzünk) „diadalmas, erőtől duzzadó világgondolat, amelynek fénye olykor kemény, acélos kezekben ragyogó meztelen kardok fényében kell hogy visszatükröződjék".[8]

De nagy teret kapott a kereszténység másik, belenyugvást, türelmet, lemondást követelő értelmezése is a dolgozó tömegek felé irányuló propagandában. A Haller-féle propaganda kereszténysége szerint Krisztus nem hirdetett sem szabadságot, sem egyenlőséget, és nálunk nem több szabadságra van szükség, hanem több szeretetre, az egyes társadalmi osztályok közötti béke érdekében. Míg ellenségeivel szemben kemény harcot hirdetett ez a kereszténység, addig az elnyomottaknak béketűrést, belenyugvást, felebaráti szeretetet prédikált. Az ellenforradalom keresztény jelszava mögött az a lényegét kitevő felfogás húzódott meg – Haller közérthető fejtegetése szerint –, hogy „sem faj, sem felekezet tartósan meg nem maradhat, ... ha nincs meg benne a természetes rétegződés, amely minden egészséges fejlődésnek alapja; tudniillik a szélesebb, vagyonban és intelligenciában alacsonyabb réteg fölött a vékonyabb, de vagyonban és intelligenciában erősebb és ennek tetejében az átlagon felüli vagyonnal és intelligenciával bíró vezető réteg áll".[9] Haller István természetesnek, örök érvényűnek, isten által és a törvények által szankcionáltnak tekintette a kapitalizmus társadalmi berendezkedését, a legfelül álló nagytőkével és nagybirtokkal az élen, a kizsákmányolásban részt vevő, de az előbbieknek alárendelt középrétegekkel, s a kizsákmányolt helyzetükbe az eleve elrendelés miatt és a törvények szigora következtében beletörődő széles dolgozó rétegekkel. Egyben vagyont és intelligenciát együtt emlegetve súlykolta azt az osztályuralmi ideológiát, hogy a szegények a maguk képességhiányukkal jogosan vannak a társadalmi építmény alján.

A kereszténységszocializmusnak az osztályok békéjéről és harmonikus együttműködéséről szóló tanai szervesen illeszkedtek be ebbe a koncepcióba. Az ellenforradalom konszolidálásával egyetértő katolikusok Vass József vezette szárnya már 1919 végén olyan keresztény politikát követelt, amely „a gyalázatba és kétségbeesésbe hajszolt munkásság érdekeit a szervezett erő hatalmával és a modern szociálpolitikai törvényhozással akarja megoldani, ... de sohasem fogja tűrni, hogy az ipari, akár más gazdasági részérdekeltség előnyomulása megkárosíthassa ... a sokkal fontosabb nemzeti erőtényezőinket ... S lesz rá gondunk, hogy harmónia érvényesüljön a különböző, sőt ellentétes gazdasági érdekeltségek között."[10]

Az uralkodó osztályoknak volt rá gondjuk, hogy elsősorban az ő érdekeik érvényesüljenek, ha másként nem, az osztályok harmóniájáról terjesztett demagógia leple alatt.

A KERESZTÉNYSZOCIALISTA MUNKÁSMOZGALOM IDEOLÓGIÁJA

A kereszténységocialista mozgalom és ideológia legfontosabb harci területe az ellenforradalom első éveiben a munkásmozgalom volt. A kereszténységocialista szakszervezeteknek kellett volna kiszorítaniuk a szocialista mozgalmat, a kereszténységocialista ideológiának legyőznie és megcáfolnia a tudományos szocializmust, s keresztény nemzeti alapra vinni a magyar munkásosztályt.

Mik voltak azok az alapelvek, amelyek szerint 1919 őszén a kereszténységocializmus felvette a harcot a szocialista munkásmozgalommal? A kereszténységocialista munkásvezérek előtt világos volt, hogy a szembenállás csak úgy lehet eredményes, ha az ellenfél követeléseinek a társadalmi struktúrát közvetlenül nem fenyegető, forradalmi jellegétől megfosztott részét magukévá teszik. „Csak egészen rövidlátó ember hiheti el – mondta Haller István –, hogy emberek, akikben él minden örömnek és reménynek a csírája, belenyugodhatnak abba, hogy nekik az emberi sorsból csak a munka, a szenvedés és a tűrés jutott. Ilyen emberek nincsenek."[11] Tehát olyan keresztény és nemzeti alapon álló szervezetek kellettek, amelyek a munkások lelki, testi, anyagi érdekeit egyaránt előmozdítják, és ugyanakkor visszatartják őket az osztályharctól. Az 1919. szeptemberi program tömören összefoglalta a kereszténységocialista munkásmozgalom politikai vezérelveit. E párt és szakszervezetek az egyéni tulajdon alapján állnak. „A gazdasági szocializálódás elvét vallva, a szociális igazság érvényesülése érdekében oly törvényhozási intézkedéseket kívánunk – olvashatjuk a programban –, amelyek megvédik a dolgozó társadalmat a nagytőke minden visszaélésével szemben. A társadalmi béke és az osztályok harmóniája érdekében a nemzeti jövedelmekből mindenki igazságos részt kapjon, mely célból mindenki számára követeljük a munkára való jogot és annak megvédését... Követeljük a sztrájkjog elismerését és törvényes szabályozását. Az összes üzemek álla-

mi iparfelügyelet és ellenőrzés alá helyezendők... Követeljük a nagyüzemek, természeti erők, nagyobb erdőbirtokok, bányák, közlekedési vállalatok megváltás útján köztulajdonba átvételét."[12]

Ez a program magán viseli azt az 1919 őszén kialakult sajátos politikai szituációt, amelyben a magántulajdont védő, osztályegyüttműködést hirdető keresztényszocialista mozgalom nem elégedett meg a nagytőkeellenes szólamokkal, de még a sztrájkjog elismerésével sem, hanem – a munkástömegek megnyerésére irányuló taktikája érdekében – magáévá tette a forradalmi szocializmus egyik kardinális követelését: a nagyüzemek köztulajdonba vételét. Ez a politikai-gazdasági program azonban nem épült be szervesen a kereszténységszocialista ideológiába. Még leginkább demokratikus és szociális irányzata, Giessweinék is tagadták a kollektivizmust, bár tudjuk, a kapitalista viszonyokat egy ilyen típusú, megváltásos és államkapitalista lépés sem veszélyeztette volna. A keresztény politikai taktika rugalmassága révén az ideológiában – megint csak jelentős fáziskéséssel – éppen ennek az ellenkezője került előtérbe. A demagóg programnyilatkozatok mellett azonban közvetlen vitában is igyekeztek szembeszállni a tudományos szocializmussal.

KERESZTÉNYSZOCIALIZMUS – TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUS

A kereszténységszocialisták a forradalmi szocializmus és a kereszténységszocializmus között az alapvető különbséget a forradalomhoz, az osztályharchoz és a magántulajdonhoz való viszonyukban látták. A kereszténységszocializmus szerint nem forradalom kell, hanem békés munka, mert csak ez biztosítja a jólétet, a forradalom csak rombolni tud, építeni nem. Álláspontjukban a revolúció tagadása és az evolúció konzervatív értelmezése érhető tetten. „Az anyagi jólétért folytatott harcot csak törvényes eszközökkel szabad vívni. Nem szabad tehát úgy harcolni, hogy sárba tiporjuk a tekintély elvét, hogy megtagadunk minden isteni és emberi hatalmat, ... s az egész állami, társadalmi rend felforgatásával akarjuk megvalósítani céljainkat"[13] – olvashatjuk a kereszténységszocialistáknak a szociáldemokraták ellen írt brosúrájában. A kereszténységszocialista munkásideológia tehát a polgári társadalom és a tőkés termelési mód megvédése érdekében követelte a proletariátustól a szocialista for-

radalomról való lemondást, de ezt minden forradalom tagadásában oldotta fel. A felforgatást, a revolúciót a kereszténységszocializmus nem a burzsoá osztályérdekek előtérbe állításával veti el, hanem valláserkölcsi alapról: magát a kapitalista társadalmi és államrendet isteni eredetű törvények által szankcionáltnak tünteti fel, hogy a tömegek vallásosságára apellálhasson, általában a rend, a békés munka jelszavával.

A proletariátus osztályöntudatát és forradalmi harcát a kereszténységszocializmus általában károsnak tartja. De a munkások megnyerése rugalmas állásfoglalást kívánt meg a szakszervezeti vezetőktől. Az osztályharcot nem tartják jogosnak, sőt egyes szélsőséges kereszténységszocialisták egyenesen olyan bűnnek nyilvánítják, amit a zsidók és a marxisták találtak ki. A realitásokkal jobban számolók viszont nem kívánják a munkásoktól, hogy lemondjanak az osztályharcról, hanem csak azt, hogy „ennek az osztályöntudatnak bele kell illeszkednie a nemzeti egységbe ... Ez az osztályharc nem jelent harcot a nemzeti érdekek és ideálok ellen, ez az osztályharc nem hadüzenet, hanem építés"[14] – hangzott Vass Józsefre hivatkozva a kereszténységszocialista propaganda. Elismerik, hogy a munkásosztálynak érdekei megvédéséhez önálló gazdasági szervezetekre van szüksége, nem kívánják az osztályöntudat és az osztályharc nyílt tagadását, de az a tartalom, amivel ezt a harcot megtöltik, a munkásság osztályharcának teljes likvidálását jelenti.

Az osztályharc fő fegyverét, a sztrájkot a kereszténységszocialisták elvben nemkívánatos, kétélű, veszélyes fegyvernek tartják, és csak végső eszközként élnek vele. A fővárosi közüzemi mozgalomban azonban gyakran fordultak ehhez az eszközhöz. Giesswein Sándornak, a kereszténységszocialisták zömével szemben, elvileg is meszszemenően pozitív álláspontja volt ebben a kérdésben. Szerinte a sztrájk néha elkerülhetetlen és megengedhető fegyver a gazdasági harcban. „Én tudom – mondta –, hogy a munkás azért sztrájkol, hogy általa a társadalmi igazságot helyreállítsa, hogy munkája után kellő bért kapjon, hogy megélhessen ... Nem szabad akaratról van itt szó – vitatkozik a szocialista vezéreket kárhoztató barátaival –, hanem a munkás helyzetének teljesen különböző voltáról a munkaadóétól, hogy míg a munkaadó nem szorul úgy rá a munkásra, addig a munkás rászorul arra a munkára ..."[15] Egy másik munkájában írja Giesswein, hogy „mindaddig, míg a munkát a

tőke alárendeltségi helyzetbe hozza, a munka jogos követelményeit csak a sztrájknak forradalmi mozzanatával tudja érvényesíteni".[16] Giesswein itt éppen a munkás–tőkés ellentét antagonisztikus voltának alapjaira: a munkás megfosztottsága a termelési eszközöktől és annak tőkés tulajdonjogára mutat rá, ami lehetetlenné teszi magát a kereszténységet is. Ennek pedig Giesswein által is vallott alaptétele éppen az, hogy „nem az osztályoknak kizárólagos uralmára van szükség, hanem a társadalmi ellentétek teljes kiküszöbölésére. A tőkés rendszernek vannak hibái, visszaélései és túlzásai, de viszont a munka tőke nélkül el nem lehet. A megoldás tehát: meg kell szüntetni a munka és a tőke harcát, ki kell őket egymással békíteni, ki kell küszöbölni a kárhozatos osztályharcot . . ."[17]

A munkásosztály felé irányuló kereszténységi ideológia a marxizmus legradikálisabb kérdései: az osztályharc és a hatalom körül összpontosul. Alapálláspontjuk az, hogy elismerik a szocializmus kapitalizmuskritikáját, tehát a tőkés társadalom hibáit, a kizsákmányolás tényét. De ebből nem azt a következtetést vonják le, hogy a kapitalista társadalmi rendet meg kell dönteni, s helyébe a munkásosztály szocialista hatalmát megteremteni, tehát a kizsákmányolást megszüntetni, hanem azt, hogy magát a tőkés társadalmat kell megreformálni, jobbá, emberségessé tenni, visszaéléseit lenyesegetni. S hogy keresztény erkölcsi alapról tagadhassák a munkásosztály osztályuralmának szükségességét, általában elvetik az osztályok kizárólagos uralmát, s helyébe a keresztény szereteten alapuló osztályegyüttműködést állítják, ami – tegyük hozzá – éppen a magántulajdonon alapuló tőkés osztálytársadalom objektív törvényszerűségei következtében, kizárólag a tulajdonos osztályok osztályuralmát jelentheti.

Még egyértelműbbé válik a kereszténységi mozgalom kapitalizmust védő jellege, tulajdonképpeni lényege, ha megvizsgáljuk a tőkével, a magántulajdonnal kapcsolatos álláspontját. Mivel a kizsákmányolásnak és az osztályuralomnak kapitalista formája éppen a termelési eszközök magántulajdonában gyökerezik, ezt szentesítve a kereszténységi a tőkés kizsákmányolás, a burzsoá uralom védelmezője. S itt siet segítségükre a katolikus szociális doktrína. Szerintük „a tulajdon természeti és isteni törvényeken alapszik, mert a magánvagyont természeti és isteni törvények védelmezik".[18] Tehát aki a tulajdon, a magánvagyon eltörlését akarja,

beleütközik a természetjogba, megtámadja az isteni törvényt, tagadja a keresztény vallás tanítását. Mivel a magántulajdont, a kizsákmányolást védő hatalom, akár egyházi, akár állami, közvetlenül vagy közvetve istentől származik, a hatalomnak, éppen azért, mert isten a forrása, engedelmességgel tartozunk. A kereszténynyszocializmus tehát, az emberek vallásos hitére hivatkozva, a kibékíthetetlenül ellentétes érdekű osztályok békés együttműködését, valójában a kizsákmányolás zavartalanságát, nem a nyomor megszüntetését, hanem az abba való beletörődést hirdette.

KERESZTÉNYSZOCIALISTA IRÁNYZATOK

A kereszténynyszocializmust nem tekinthetjük egységes ideológiai irányzatnak. Az ortodox kereszténynyszocializmust valló konzervatív katolikusok a társadalmi bajok forrását a szeretet hiányában látták. Erkölcsi alapelveik: a felebaráti szeretet, a testvériség, a gyengék támogatása. Ebből következően módszerük is az uralkodó osztályokhoz való könyörgés és intelmek váltogatása volt.

Giesswein elítéli az antiszemitizmust, a katolicizmust nem tartja összeegyeztethetőnek a fajelmélettel, a sovinizmussal. Az irredenta helyett a világ népeinek békés, harmonikus együttműködéséért való munkálkodás életének egyik fő célja, gondolatainak középponti problémája. Ezért már 1919 előtt együtt küzd a békéért a galileistákkal, a zimmerwaldi baloldallal, s 1919 után a keresztény táborból eljut a liberális–demokrata–szociáldemokrata blokkba. Nemcsak a Bangha-féle kurzus-ideológusok üldözik ki, hanem saját mozgalma, tanítványai is megtagadják.

A kurzus-kereszténynyszocializmus szélsőjobboldali irányzata, az ébredőkhöz húzó, a fajgyűlöletet a keresztény szeretet helyébe állító *Magyarországi Radikális Kereszténynyszocialista Párt* Bangha ideológiai útmutatásai szerint erkölcsi tartalmát elvetette, s ezzel egyidejűleg ajtót tárt a szélsőséges és a realitás határán messze túlmutató követeléseknek. Ebben a gyakorlati antiszemitizmust és antikommunizmust pogromszinten művelő kereszténynyszocialista irányzatban már nyomát sem találjuk az említett erkölcsi és szociális alapelveknek.[19]

A kurzusban a kereszténynyszocialista szakszervezeti vezető politi-

kusok nem tudtak elméleti síkon újat adni, vagy ideológiai szinten közeledni a politikai valósághoz. A gyakorlati mozgalom ilyen jellegű állásfoglalásai enyhén szólva taktikai jellegűek. Tévedésnek tartják a konzervatív irányzatot, de szerintük tévedés az is, ha a keresztényszocializmus csak céltalan zsidózásban és túlfűtött sovinizmusban merül ki. A mozgalom kudarcai arra késztetik őket, hogy sok tekintetben visszatérjenek Giesswein Sándor tisztább, demokratikusabb és szociálisabb elveihez. Kiderült, hogy a keresztényszocializmus csak úgy lehet hatékony, ha a társadalmi nyomorúság forrását a tőkében, pontosabban a tőke uralmi helyzetében mutatja meg. S mi a megoldás? Kelemen Géza közüzemi keresztényszocialista titkár szerint el kell érni, hogy a tőke megszűnjék uralkodó tényező lenni, hogy a tőkét alá kell rendelni a társadalom érdekeinek. „Az a valódi keresztényszocializmus – vallja –, amely nem az uralkodó osztályoktól való koldulásban vagy a túltengő nacionalizmusban látja a célját, hanem amely munkaprogrammal a társadalmat akarja újjászervezni, következetes haladással és világos célkitűzéssel magáévá teszi a szocializmust."[20]

A keresztényszocialista eszmék nem tudtak gyökeret verni a proletariátus öntudatos zömében. A keresztényszocialista propaganda pedig mindent megtett annak érdekében, hogy elsősorban a katolikus, vallásos rétegekre tartós befolyást szerezzen. A gyűlések, értekezletek tömkelegéhez jól képzett szónokokra volt szükség. Ezért 1920 márciusában felmerült egy ún. agitátorképző iskola gondolata. A keresztényszocialista szakszervezetek Vezérlő Bizottságának 1920. április 27-i ülésén Gosztonyi Jenő ismertette az agitátorképző kurzus tervét, amelyre a szakszervezetek 50 hallgatót jelölhettek, akik a felvételi vizsga sikeres letétele után az 56 előadásból, 6 vitából, elméleti és gyakorlati kiképzésből álló tanfolyam tartama alatt munkájukból kiemelve, kellő kártérítés mellett tanulnak majd.[21]

NUMERUS CLAUSUS ÉS A KULTÚRA MINT OSZTÁLYMONOPÓLIUM

Nem véletlen, hogy az első ellenforradalmi kormányokban az ideológiai és kultúrpolitikai kérdésekkel foglalkozó tárcákat a keresztényszocialisták kapták. A keresztényszocialista Haller István

kultuszminiszterségéhez fűződött az első antiszemita indoklású numerus clausus. A különítmények pogromjai a konszolidációra törekvő uralkodó osztályoknak kényelmetlenné kezdtek válni. „A keresztény Magyarország nem zsidóüldözést jelent. Éppen ezért elsősorban nagyarányú keresztény kultúrpolitikára van szükség" – írta a *Katholikus Szemle*.[22] A keresztény kultúrpolitika a haladó szellemű tanárok eltávolítása után fontos kultúrmissziójának tekintette az antiszemitizmus törvényesítésére és a forradalmi eszméknek, a haladó egyéneknek az oktatás területéről való kiszorítására is szolgáló numerus clausus megalkotását. Az 1920: XXV. tc. körül zajló vitában derült ki a rendszer hivatalossá lett antiszemita demagógiájának valódi tartalma. A törvénytervezet előterjesztésekor Haller a budapesti egyetemeken történt antiszemita, az ébredők és a keresztényszocialisták által vezetett zavargásokat hozta fel érvként a törvény létjogosultságának indoklásaként. Haller utalt arra, hogy 1919 őszén az egyetemi ifjúság azt követelte, hogy zsidót egyáltalán ne vegyenek fel az egyetemre. Az ő tervezete ennél enyhébb, mert nem mondja ki a kitiltást. Az értelmiségi és tisztviselői-alkalmazotti középrétegek számára most ismét „megkezdődött a harc a munkáért, az állásért, az egzisztenciáért, a régi életszínvonalért".[23] Ezek között az elkeseredett rétegek között könnyű volt a „teret elfoglalva tartó" zsidó értelmiség ellen felszítani az ellenszenvet, annál is inkább, mert valóban nagyszámú zsidó származású értelmiségi működött olyan szabad pályákon, amelyeket a keresztény intelligencia eddig lenézett és elkerült, de amelyeket most, jobb híján, el akartak foglalni (pl. az orvosi, művészeti, irodalmi pályákon).

A numerus clausus előkészítésében Haller mellett részt vett Vass József, sőt a bethleni korszak kultúrpolitikai eminenciása, gróf Klebelsberg is. A kurzus szellemi atyja, Prohászka egyenesen a faji önvédelem jogos és hatásos fegyvereként szorgalmazta a numerus clausust. A tervezetet azért támogatta, mert ezzel „a magyar középosztály leszorulása ellen" védekeztek. „Nem antiszemitizmusról van itt szó – mondja –, hanem ez faji önvédelem."[24] Giesswein Sándor a numerus clausus vitájában bátran leleplezte a törvény reakciós céljait. Nem az a baj, hogy a zsidók egyetemre járnak – mondotta –, hanem „a baj ott van, hogy ... népünknek tehetséges gyermekei nem tudnak eljutni oda, hogy tovább képezték

volna magukat". Giesswein szerint a magyar faj megmentésére „először is magát a népnevelést kell intenzívebbé tenni", az iskolák fejlesztése a legjobb módszer a „zsidó uralom" ellen. Visszautasítja az elemi emberi szabadságjogok ellen irányuló numerus clausust, és kijelenti, hogy „én a szabadság nevében nem fogadom el ezt a törvényjavaslatot".[25]

Haller eredeti tervezetében minden különös megkötés nélkül kívánta a numerus clausust érvényesíteni. A javaslatot azonban a nemzetgyűlési vita eredményeként úgy módosították, hogy országos számarányuknak megfelelően, de legalább annak kilenctized részét kitevő arányban lehet felvenni az egyetemre „nem magyar népfajú" hallgatókat. A nemzetgyűlés tehát mérsékelte Haller javaslatát, amely eredeti formájában azt célozta, hogy teljesen ki lehessen zárni az egyetemről a „nem magyar népfajokat". Haller a nemzetgyűlésben elszenvedett vereséget a törvény végrehajtását szabályozó miniszteri rendeletben hozta helyre: a rendelet megszabta, hogy legfeljebb 6% zsidó származású hallgató vehető fel az egyetemekre. Az antiszemita szólamok közepette azonban Haller szándékán kívül feltárta a javaslat lényegét is. „Nekünk nem lehet a köznevelés terére bocsátani embereket – mondta –, akik előtt nem szent sem a nemzeti, sem az erkölcsi szempont."[26] Végül is a törvény azzal, hogy a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság kritériumát állította fel a jelöltek elbírálásában, tág teret engedett az osztályszempontok érvényesítésének.

Annak ellenére, hogy a magyar ellenforradalom ideológiáját soha nem foglalták zárt rendszerbe, Prohászka és Bangha, a keresztényszocialisták és a fajvédők tételei voltak az alappillérei az eklektikus, reakciós-feudális, soviniszta, antiszemita és antikommunista keresztény nemzeti ideológiának. A keresztény nemzeti eszme gondolatköre erősen pragmatikus és vulgáris. Önkéntelenül is felmerül a kérdés: ha a keresztény nemzeti mozgalmak nem tudtak tömegmozgalommá lenni, nem vertek gyökeret a tömegekben, hogyan lehetséges az, hogy a nép egyes széles rétegeit is hatalmába kerítette a keresztény nemzeti eszme, amelynek maradványai még ma is fellelhetők. Ennek a jelenségnek objektív okait, az ellenforradalom hatalomra kerülését, politikai berendezkedését és a magyar társadalmi struktúra retrográd elemeit a marxista történetírás – elsősorban Andics Erzsébet és Nemes Dezső ilyen irányú

úttörő jelentőségű munkásságához kapcsolódva – nagyrészt megnyugtatóan tisztázta.[27] Az alapvetően helyes megállapításokhoz kapcsolódva, az általunk tárgyalt regresszív jelenség oldaláról szeretnénk adalékokkal szolgálni az ún. keresztény nemzeti ideológia tartalmát illetően.

A keresztény eszme ereje a tömegek vallásosságában, az egyház nagy erkölcsi tekintélyében, hatalmas anyagi eszközeiben és társadalomszervező képességében rejlett. A kereszténységnek tömegeket manipuláló politikai ideológiává transzponálását Közép-Európában az osztrák keresztény szociális mozgalom valósította meg. A magyar történeti fejlődésre Szekfű Gyula „Három nemzedék" című munkájában alkalmazta ezt az osztrák keresztény szociálisoktól kölcsönzött konzervatív szellemtörténeti koncepciót. Szekfű és Funder között, aki a *Reichpost* szerkesztőjeként az osztrák katolicizmusban kulcsszerepet játszott, már 1919 előtt baráti kapcsolatok alakultak ki.[28] A Szekfű által közvetített történelemszemlélet igényesebb formában, a keresztény szociális propaganda által átvett brosúrairodalom pedig vulgárisan terjesztette Magyarországon ezt a keresztény politikai ideológiát. Ennek a világnézeti alapállásnak a többféle politikai értelmezése mellett is volt egy közös vonása: a nem keresztényekkel szembeni elhatárolódás. A konzervatív interpretáció megelégedett a védekezés szükségességének hangsúlyozásával, míg a radikális reakciós felfogás a támadást szorgalmazta.

A keresztény jelszó mögött végső soron szinte minden esetben megtalálhatjuk az antiszemitizmus valamilyen jelentkezési formáját. A keresztény kurzus pregnáns antiszemitizmusa egyben részét képezte a felemás magyar fasiszta fajelméletnek is. Az antiszemitizmus és antikommunizmus összekapcsolásának objektív forrása a magyar nagy- és középburzsoázia egy részének és a szocialista munkásmozgalom nem egy vezetőjének zsidó származása volt. Az ellenforradalom látványosan összekapcsolta – éppen a szóban forgó ideológiában és mozgalmakban – antikommunizmusát a szociális demagógiával. A tömegek felfokozott kapitalizmusellenes indulatait is a kapitalizmus megmentésére akarták felhasználni.[29] Az antiszemitizmus és a zsidók kapitalista tevékenysége nyilvánvalóan összefügg, ezért a kérdés gyökereit a magyar történeti fejlődésben kell keresni. „Amikor Magyarország a XIX. század végén a nagyipari fejlődés korszakába lépett, a gyárvállalatokat jórészt a zsidó bank-

kapitalisták alapították vagy finanszírozták, vagy zsidó mérnökök létesítették őket zsidókézből eredő tőke felhasználásával."[30]

Molnár Erik a zsidókérdésről írt tanulmányában elemezte ennek a jelenségnek a történeti és gazdasági fejlődésben rejlő okait: a tradicionális magyar társadalmi osztályok távolmaradását a tőkés termelés formáitól. Az antiszemitizmus talaja „nálunk a félfeudális tőkés rend volt, amely nagybirtokrendszerével elnyomorította a falusi tömegeket, a tőkehatalom korlátlanságával elkeserítette a városi dolgozókat, válságidőkben kenyértelenséggel sújtotta a dolgozókat. Célja az innen fakadó gyűlölet áthárítása volt. Ez a propaganda a zsidók szerepét a magyar kapitalizmusban a zsidó tőke uralmává torzítja ... és a zsidó értelmiség súlyát a haladó mozgalomban, amely társadalmi örökségéből ... ered, a fajta uralmi törekvésének bizonyítékává hamisítja át."[31] Az általunk érintett ideológiai konstrukció a gyakorlatban bázisává válhatott az antiszemita hecckampányoknak és pogromoknak is, amelyek nemigen mondtak többet, mint hogy „üsd a zsidót, mert az kapitalista". De ha csak ezt látnánk az antiszemitizmusban, akkor nem ismernénk fel ennek a mélyebb hatásait, amelyek a magyar társadalom szélesebb rétegeit is bizonyos időszakokban befolyásolták. „Az antiszemita propaganda csak azért tud oly veszedelmes erőt kifejteni – írta Molnár Erik –, mert az előbbi tények adva vannak. Eltorzított tényekkel dolgozik, de *tények* eltorzításával dolgozik. Mesterséges gyűlöletet szít, de *eleven érzelmek* kohójából szítja a gyűlöletet."[32]

A keresztény nemzeti ideológiának a másik fő eredője a nemzeti jellegét reprezentáló nacionalizmus. A nacionalizmus, sovinizmus és revizionizmus okát Trianonban, a vélt vagy valós nemzeti sérelmekben, a tömegek megsértett hazafias érzésének és elkeseredésének kihasználásában találjuk meg. Az uralkodó osztályok könnyen kihasználhatták a tömegek jogos nemzeti sérelmeit a szomszéd népek elleni izgatásra, a belső szociális problémák megoldásának elodázására, a tényleges társadalmi ellentétek elhomályosítására. A keresztény nemzeti ideológia nagyarányú térhódítását szubjektív okok is elősegítették. Ezek részletes elemzése nélkül megemlíthetjük többek között a magyar nép többségének politikai iskolázatlanságát, felkészületlenségét, ami szintén csak az uralkodó osztályok érdekében állt, hogy távol tartsák a tömegeket a

politikától. A magyar falu politikai szeparáltsága, a munkásosztály forradalmi mozgalmának mély illegalitásba szorítása, legális szervezeteinek szélsőséges reformizmusa, végül az értelmiség többségének világnézeti labilitása és nagyarányú befolyásolhatósága is tág teret hagyott a hatalom birtokosai számára az ideológiai manipulálásra.

Ezeket az objektív lehetőségeket, a demokratikus hagyományok gyengeségét vagy egyenesen hiányát, a szubjektív adottságokat és körülményeket, valamint a rendszer álliberalizmusa iránt táplált illúziókat messzemenően kihasználhatta az ismertetett módszerekkel dolgozó propagandagépezet. Az uralkodó osztályok tanultak a forradalmakból: a terror mellett a keresztény nemzeti mozgalmaktól, az egyházak felhasználásán át, egészen a rafinált tömegpropagandáig mindent igénybe vettek uralmuk megszilárdítása és megvédése érdekében.

VI. KATOLIKUS ÁRAMLATOK AZ 1930-AS ÉVEKBEN

A bethleni konszolidáció időszakában a magyarországi politikai katolicizmust az állam – a hierarchia közreműködésével – a legitimista jellegű konzervatív *Keresztény Gazdasági és Szociális Párt*ra korlátozta. Ez a párt 1925-ben alakult meg, amikor az ellenzéki keresztényszocialista képviselők visszatértek a kormánytámogató, de a kormánypárton kívül maradó keresztény politikusok táborába. A nagybirtokos katolikus arisztokrácia által uralt KGSZP vezetője gróf Zichy János volt. A párt és a hierarchia között a kapcsolatot Ernszt Sándor prelátus-kanonok tartotta kézben. A párt végső soron a katolikus egyház érdekeit is képviselte, de tulajdonképpen nem tekinthető katolikus politikai alakulatnak. Ez a párt a Horthy-korszakban végig a „kormánytámogató ellenzékiség" fából vaskarika álláspontját képviselte. Szervezetileg és összetételét tekintve is kevés változást mutatott, amelyek közül megemlítendő, hogy különféle, hol ellenzéki, hol kormánytámogató keresztény politikusok fúziójaként 1935-ben a párt újjáalakult, ettől kezdve magát *Egyesült Kereszténypárt*nak nevezte, és szorosan együttműködött a kormánypárttal.

A parlamentre korlátozódó konzervatív politikai párt mellett a konszolidáció időszakában nemcsak a keresztényszocialista mozgalom szorult defenzívába, hanem általában a hierarchián kívüli katolikus társadalmi szervezkedés egésze is. Az 1920-as években csupán a kimondottan hitbuzgalmi jellegű szervezetek élvezték maradéktalanul a püspökök bizalmát és a hatóságok támogatását. Nálunk is érvényesült a világegyház új irányvonala, ami XI. Pius 1922. december 23-i „Ubi arcano Dei" enciklikájában fogalmazódott meg: a katolicizmus ne avatkozzék a politikába és a társadalmi-gazdasági élet alapkérdéseibe, hanem maradjon meg a valláser-

kölcsi, nevelési, kulturális és karitatív tevékenységnél. Így sikerült biztosítani nálunk is az állam és az egyház zavartalan együttműködését a kapitalizmus átmeneti, ideiglenes és részleges stabilizációja időszakában.

Az 1929–1933-as világgazdasági válság nemcsak köztörténeti szakaszhatár, hanem cezúra volt a politikai katolicizmusban, mind a világegyház, mind annak hazai történetében. A társadalmi, gazdasági és ideológiai változások tekintetében a fokozott veszélybe került egyháznak sürgősen állást kellett foglalni. Ezt tette meg XI. Pius legtöbb enciklikájában az 1930-as évek elején, de különösen a „Rerum novarum" 40. évfordulójára kiadott „Quadragesimo anno" (1931) kezdetű körlevelében.

XI. Pius pápasága egyet jelentett a különböző „istentelen" törekvések elleni permanens küzdelemmel, amelyek az egyházat válságba sodorták és komolyan veszélyeztették tömegbefolyását. Ezek közül ki lehet emelni a szekularizáció, a laicizmus, az ateizmus, a szabadkőművesség, s mindenekelőtt a fő ellenségnek tekintett világforradalom, a „vörös rém" elleni világméretű küzdelmet. Ennek a harcnak látványos megnyilvánulásai nemcsak a fasiszta országokkal kötött konkordátumok (különösen a lateráni egyezmények) voltak, hanem a francia és spanyol népfronttal szembeni állásfoglalások, a mexikói demokratikus forradalom elítélése, az ausztriai kleriko-fasiszta törekvések bátorítása és minden alkalom felhasználása a Szovjetunió, a Kommunista Internacionálé és a nemzetközi kommunista mozgalom elleni fellépésre.[1]

Mindez abból a helyzetelemzésből fakadt, hogy „egy általános és hosszúlejáratú világforradalom tüzes olvasztókemencéjébe került az emberiség", tehát korszakváltás következett be.[2] A világméretű forradalmi veszély alapja az egyház szerint a néptömegek elkereszténytelenedése, eltávolodásuk az egyháztól, aminek következtében a materialista áramlatok hatása alá kerültek. A társadalmi, gazdasági és erkölcsi összeomlás veszélye határozott cselekvésre ösztönözte az egyházat. A fentiek azonban csak a veszély egyik, nagyobb oldalát jelentették.

Az 1930-as évek elején az egyház befolyását és hatalmát nemcsak az osztályharcos szervezetek erősödése tette kétségessé, hanem a mind veszélyesebb versenytárssá vált, előretörő európai fasizmus is. Ennek legszembetűnőbb állomásai voltak Itáliában a népi töme-

geket tömörítő Partito Popolare Italiano megsemmisülése, 1925-ben az olasz keresztény szakszervezetek feloszlatása, s Európaszerte a keresztény munkásmozgalmak és politikai szervezkedések általános hanyatlása. A Vatikán és az egyes országok hierarchiája előtt kétségtelen volt, hogy az olaszhoz hasonló sors vár mindenütt a katolikus mozgalmakra, ahol a fasizmus hatalomra kerül. Az olasz, majd 1933-ban a német keresztény szakszervezetek, 1934-ben az osztrák szervezetek kiesése végzetes csapás volt a keresztény szakszervezeti mozgalomra, amit nem tudott kiheverni. (A háború alatt megsemmisültek a belga, holland, francia keresztény szakszervezetek is.) A politika terén komoly veszteség volt a Centrum Párt önfeloszlatása, majd az Osztrák Keresztényszociális Párt felszámolása. Ha ebből a szempontból nézték a dolgokat, ismét csak arra a következtetésre juthattak, hogy új, életképes, a fasizmushoz is alkalmazkodni tudó ideológiára és szervezeti keretekre volt szükség. Megjegyeznénk még azt is, hogy az új utak és lehetőségek keresésében nemcsak a kereszténységszocialista szervezkedés kudarca esett latba. Szerintünk a kereszténységszocialista szervezkedés és az autonóm keresztény pártok elejtésében az is közrejátszott, hogy ezek helyenként és esetenként közeledtek az osztályharcos mozgalmakhoz, szembefordultak a totális fasiszta törekvésekkel, a fajelmélettel, s nem egy esetben a népfrontpolitika irányába is tájékozódtak. Ezt pedig a Vatikán határozottan ellenezte és meg akarta akadályozni, ha másként nem ment, akkor akár e szervezetek feláldozása árán is.

A HIVATÁSRENDISÉG MEGHIRDETÉSE

A fentiek tanulságait XI. Pius pápa a leghatározottabban a „Quadragesimo anno" kezdetű körlevelében vonta le.[3] A szociális enciklikában XI. Pius a „Rerum novarum" egyes alapgondolatait megerősítette vagy továbbfejlesztette, másokat viszont figyelmen kívül hagyott. Így csak részben igaz az, hogy a „Quadragesimo" kiegészítése és magyarázata a „Rerum novarum"-nak. Inkább arról volt szó, hogy a megváltozott körülményekhez igazította a katolikus szociális és politikai doktrínát, mégpedig a monopolkapitalista imperializmus kiélezett válságának időszakában, a valósággá vált kom-

munizmus elhárítása és a fasiszta áramlatokhoz való igazodás érdekében. Mindezek olyan új jelenségek voltak, amelyek a „Rerum novarum" idején (1891) még nem léteztek. Míg a „Rerum novarum"-mal XIII. Leó a kereszténységszocializmus és a kereszténydemokrácia előtt nyitott utat, a „Quadragesimo" azt deklarálta, hogy a kereszténység és a szocializmus bármely formában összeegyeztethetetlen. A demokrácia helyett, amely a népfrontok programja lett, inkább az autoritív államokkal rokonszenvezett. Megerősítette a „Rerum novarum"-ot abban, hogy az osztályharcot a tőkés társadalom káros jelenségének tekintette, amelynek kiküszöbölésében az egyháznak kell közreműködni, mégpedig a szembenálló felek természetes érdekközösségének tudatosítása alapján. Tehát az osztályharcot, a bajokat megfelelő szervezetekkel ki lehet küszöbölni. De míg ezt a „Rerum novarum" a munkásság és más dolgozó rétegek autonóm érdekvédelmi szervezkedésével látta megoldhatónak (keresztény szakszervezetek), addig a „Quadragesimo" egyetemes, az egész társadalmi és gazdasági életet átfogó „rendszerváltozást" javasolt: a rendiséghez való visszatérést. Bár a korporatív gondolat korábban sem volt idegen a katolikus szociális tanítástól, ennek az egyház irányítása alatt álló gazdasági rendszerként való interpretálása merőben új vonása a „Quadragesimó"-nak. Ha a XI. Pius által képviselt felfogást az általunk tárgyalt politikai katolicizmus szervezkedései szempontjából vizsgáljuk, akkor annak lényege „kézbe venni a fasizmus által felszínre emelt formákat, és a »korszerű« módszerekkel elérni, amit az eddig hagyományos keresztényszocialista módszerekkel nem sikerült".[4]

A katolikus ideológia vonatkozásában vizsgálva a „Quadragesimó"-t és az annak nyomán kibontakozó katolikus szociális irodalom új vonásait, a leginkább szembetűnő változás a következő: a neotomista filozófián alapuló katolikus politikai és szociális tan a személyiség, az intellektuális előtérbe állítását képviselte, s a személyiség jogainak védelmében lépett fel, többek között éppen a „kollektivista" baloldali törekvésekkel szemben. Most az új szituációnak a következményeit e tekintetben is érvényesítette a pápa. Úgy értékelte, hogy a háború után fordulat történt a tömegek szemléletében az individualizmustól a kollektivizmus felé. Az egyéniség pusztulóban van, az egyének feloldódnak a tömegben, tömegemberek lesznek. Így a koreszme a kollektivizmus, s a kor embere már

nem mint egyén, hanem mint egy nagy tömeg, egy nagyobb (nemzeti, foglalkozási, hivatási) közösség tagja jelenik meg az egyház előtt.[5] XI. Pius ezt ismerte fel a „Quadragesimó"-ban és ennek megfelelő *konkrét tervet* dolgozott ki az egyház és az irányítása alatt álló mozgalmak számára. Természetesen továbbra is a leghatározottabban elítélte az „ateista kollektivizmust", a Szovjetuniót és a kommunista mozgalmat. A számára tolerálható „kollektív gondolatot" a *korporatív fasiszta rezsimek* jelentették.

Az autoritív egyház természetszerűleg vonzódott a nem demokratikus államokhoz. A korporatív fasiszta rezsimekkel azonban szervesebb kapcsolatban is volt. Ha összevetjük például ezek alkotmányának szövegét a „Quadragesimo anno" egyes részleteivel, meglepő hasonlóságokat tapasztalunk. Ugyanezt az elemzést már 1937-ben elvégezte egy osztrák katolikus szerző, aki arra az eredményre jutott, hogy az autokratikus felépítésű és szervezetű katolikus egyház természetének jobban megfelelnek az autoritív államok, mint a demokráciák. Szerinte a korporatív rendszerek és a katolikus politikai és szociális tanítás kölcsönösen hatottak egymásra. Az 1927. április 21-én kiadott „Carta del Lavoro" szövegének összevetése a „Rerum novarum"-mal és a „Quadragesimo annó"-val nemcsak az eszmei rokonságról tanúskodik, hanem esetenként szinte szó szerinti egyezéseket is mutat. Ilyen részletek pl. a munkakötelezettség, a közjó és az állam érdekeinek kapcsolata, a munkások és munkaadók viszonya, a munkaalkotmány, a hivatási szervezkedés és így tovább. A „Quadragesimo annó"-t alig két évvel követő, 1933. március 19-én kihirdetett portugál alkotmány a katolikus univerzalizmus alapján áll. A szövegelemzés itt is sok hasonlóságot vagy éppen azonosságot tár fel az enciklikával. Végül az 1934. május 1-én deklarált Dollfuss-féle osztrák alkotmány megfogalmazásánál egyáltalán nem csináltak titkot abból, hogy példaképül XI. Pius említett enciklikáját tekintették, s még a részletkérdések szabályozásában is a pápai útmutatásokat követték.[6]

A katolicizmus társadalmi szervezkedései tekintetében a pápa azt tartotta természetesnek, hogy akik egy szomszédságban laknak, területi szervezetet *(municípiumot)* alkossanak, akik pedig ugyanazon szakmában vagy hivatásban dolgoznak, egyesületekbe vagy *testületekbe* szervezkedjenek. E szervezeteket közvetlenül ne a külső (értelmiségi, papi) vezetők irányítsák, hanem a saját soraikból

kitermelt vezető gárda. Mindezek a szervezetek találkoznak az *Actio Catholica*ban. A pápa hasonlóképpen részletesen és konkrétan kifejtette a rendiségen alapuló gazdasági struktúráról vallott elképzeléseit, amelynek lényege a dolgozó osztályok önálló osztályszervezeteinek, így mindenekelőtt a szakszervezeteknek a megsemmisítése, vagy legalábbis alárendelése a korporatív szerveknek. A keresztény rendi társadalom és gazdaság megteremtésében az egyház vezető szerepet vindikált magának. A pápa azonban felismerte az állam megnövekedett szerepét is a kapitalista rend adott válságszituációjában. XI. Pius elődjeit messze meghaladó mértékben, a rendiség keretei között, a korporatív társadalomban megvalósítandó közjó (bonum commune) előmozdítása érdekében, elismerte a laikus állam politikai és gazdasági funkcióit, a beavatkozás erkölcsi alapjait. (Odáig, hogy végső esetben lehetségesnek nyilvánította a magántulajdon integritásának a megsértését is az állam közbejöttével a „kollektív célok" érdekében.

A HIVATÁSRENDISÉG MAGYARORSZÁGI PROPAGÁLÁSA

A kapitalizmus általános válságából látszólag kézzelfogható, csupán jó szervezésen múló, a forradalmi szocialista megoldással szembenálló és azt elhárító, a totális fasizmust sem igenlő „keresztény kiutat" kínáló „Quadragesimo anno" érthetően nagy feltűnést keltett világszerte, így nálunk is. Az enciklika egyes kitételeinek „kollektív" jellege, a magántulajdont érintő korlátozásai a magyar püspöki kart arra ösztönözték, hogy közös pásztorlevélben oszlassa el a hívekben az enciklika nyomán támadt félreértéseket.[7]

A „Quadragesimo annó"-ban foglaltak alapján a katolikus szervezkedések hazai megújításában a jezsuiták jártak az élen. (Nem véletlen ez, hisz a „Quadragesimo anno" enciklikát XI. Pius felkérésére Oswald von Nell-Breuning német jezsuita szociológus dolgozta ki.) Az enciklika magyarázásában, eszméinek részletesebb és közérthető kifejtésében, a hazai körülményekre való adaptálásában Varga László S. J. jeleskedett. Varga páter művei a hivatásrendiség alapján kibontakozó hazai katolikus szervezkedések kézikönyvei lettek.[8] Maga a páter pedig nem hiányzott az 1930-as évek derekától egészen 1946-ig egyetlen hivatásrendi szervezkedésből, egyetlen ezt népszerűsítő gyűlésről vagy folyóirat hasábjairól

sem. A „Quadragesimo anno" eszméinek propagálásában nagy szerepet játszott a szélsőjobboldali katolicizmus egyik vezéralakja, Közi-Horváth József győri katolikus világi pap, aki 1939-től Győr város parlamenti képviselője volt.[9] A hivatásrendiséget a világiak közül a *Magyar Kultúra* egyes munkatársai és az AC vezetői népszerűsítették.[10] A katolikus sajtóban a legfőbb tanítói hivatal intenciói szerint előtérbe került a hivatásrendiség gondolata. Ezt igényesen és a Vatikán irányvonalának megfelelően a *Magyar Kultúra* folytatta. Egyes újságok és folyóiratok pedig azzal a céllal indultak, hogy a hivatásrendi szervezkedés gondolatát propagálják.

Végül megemlíthető az ún. *Enciklika-mozgalom* is, amely azt tűzte maga elé, hogy a „Rerum novarum" és a „Quadragesimo anno" célkitűzéseit népszerűsítse különböző gyűléseken és ankétokon. A mozgalom fővédnöke gróf Zichy Gyula kalocsai érsek volt. Az elképzelés a keresztényszocialista szakszervezetek vezetői és a *Jövőnk* című lap írói gárdájától indult ki. A nyíltan vallott cél mögött azonban az a törekvés húzódott meg, hogy a kereszténysz-ocialista vezetők a Kereszténypárt és a klérus velük rokonszenvező tagjaira támaszkodva – a hivatásrendiséget a „Quadragesimo" alapján abszolutizálókkal szemben – hangsúlyozzák a „Rerum novarum" jelentőségét és további érvényét, a kontinuitást. Így pl. az első országos tanácskozásukon, 1934. április 10–12. között Budapesten Tobler János, a keresztény szakszervezetek elnöke mellett előadók voltak Karl Lugmayer bécsi kereszténysz-ocialista politikus és Ernszt Sándor, a Kereszténypárt vezetője is. 1935. januárban Szegeden, 1936. március 18-án Kalocsán, május 10-én ismét Szegeden, majd Kecskeméten, Salgótarjánban és Keszthelyen tartottak előadásokat. 1937-ben Békéscsabán, Szentesen, Mezőkövesden, Zircen, 1938-ban Baján, Kalocsán, Csornán, Jászberényben, Debrecenben, Egerben, Pápán, Veszprémben rendeztek kurzusokat. Fenti megállapításunkat igazolja Dsida Elemér győri ügyvéd, az *Enciklika-mozgalom* főtitkára is a „Rerum novarum emlékkönyv"-ben: „Ilyen módon az egész országot bejárva hirdettük mindenütt az igazságot: hogy a társadalmi újjászületés csak a »Rerum novarum« szellemében lehetséges."[11] A kereszténysz-ocializmus védelme érdekében a „Rerum novarum" gondolataihoz ragaszkodtak, az enciklika megjelenése 40. évfordulójának megünneplését pedig felhasználták ennek demonstrálására.

A hazai közéleti katolicizmuson belüli erjedés az 1930-as évek elején már nyíltan is jelentkezett. Ez nemcsak a hivatásrendiség eszméjét képviselő *Actio Catholica*, majd pedig a hozzákapcsolódó új típusú rétegszervezetek létrehozásában nyilvánult meg, hanem politikai-ideológiai síkon is. A Kereszténypárttal és a konzervatív katolicizmussal elégedetlen elemek a Bethlen-korszakban a liberalizmusnak tett engedmények, a keresztény nemzeti megújhodás elsekélyesedése, a prohászkai örökség elfelejtése kapcsán a katolikus középosztály önálló törekvéseit juttatták kifejezésre. Első jelentkezésük az 1931 elején kiadott „Fiatal Magyarország" című kis füzettel történt, amelyben a „harmincéves" katolikus generáció 15 tagja kért szót, köztük olyan katolikus írók és publicisták is, mint Oláh György és Sík Sándor.[12] A fiatal katolikus írók 1931-ben gróf Széchényi György köré csoportosulva, az ő szerkesztésében megjelenő *Korunk Szava* című, „aktív katolikus orgánum" köré tömörültek. A folyóirat munkatársai közül kiemelkedett Aradi Zsolt, Balla Borisz, majd Katona Jenő. A fiatal katolikus írók és újságírók jelentkezése mögött a katolikus közvélemény egy része csak generációs problémát látott. Valójában azonban Széchényi és köre az egyház konzervatív-reakciós sajtójával szemben haladó katolikus álláspontot igyekezett kialakítani. Ilyen szellemben foglalkozott a kor aktuális társadalmi és politikai kérdéseivel.

E fiatalok közül többen a konzervatív katolikus *Magyar Kultúra* körül nőttek fel, más részük viszont, mint világi újságíró, Milotay István publicisztikáján nevelkedett. A „Fiatal Magyarország" köre a *francia katolicizmus*, a francia katolikus irodalom eszmei-ideológiai hatása alatt állt. A *Korunk Szavá*ból 1935-ben kivált Aradi Zsolt, Balla Borisz és Possonyi László. *Új Kor* címen saját lapot alapítottak, s a francia avantgarde irányvonalát képviselték. Ugyanebből a körből kimondottan irodalmi jelleggel indult a *Vigilia* című lap is, amely még határozottabban a francia katolicizmus felé fordult, s tartózkodott a fasiszta ideológiai hatásoktól, egyik bázisává vált a baloldali katolikus törekvéseknek.[13]

A *Magyar Kultúrá*ban Bangha Béla támadta meg az *Új Kort* és Balla Boriszékat. Liberalizálódással és a protestantizmus iránti túlzott lojalitással vádolta őket. Elismerte a fiatalemberek jószán-

dékát, mélységes hitüket, miszticizmus iránti rajongásukat, de erősen kritizálta szembehelyezkedésüket a „közéleti katolicizmussal", a katolikus politikával. Sérelmezte Bangha azt is, hogy esetenként túllőnek a célon, és nem tisztelik kellően a hierarchiát, az idősebb nemzedéket, a tapasztalatot, hanem kioktatnak és túl magabiztosak. A támadás lényege azonban az, hogy – a Milotay hatásának tulajdonított – liberalizmussal és interkonfesszionalizmussal gyanúsította őket. Ugyanakkor hallgatott a fiatalok jó irányba is terelhető szociális érzékenységéről, a nép felé fordulásuk újszerűségéről.[14]

Az 1930-as években a fiatal katolikus nemzedékre is nagy hatással volt a Gömbös-féle „reformpolitika". Nem csodálkozhatunk ezen, hisz Gömbös demagógiája náluk a néphez közelebb álló népi írókat is átmenetileg megtévesztette. Ha politikai felfogás szerint nézzük ezt a különben nem egységes csoportot mint a politikai katolicizmus „reformnemzedékét", akkor valóban szemben álltak az Ernszt-féle kereszténypárti politikával és a *Magyar Kultúra* konzervatív irányával is. Túl sommás lenne azonban egyszerűen csak a politikai katolicizmus szélsőjobboldali szárnyának, a totális fasizmust elfogadó „keresztény fasisztáknak" nevezni őket.[15] Valóban, megkísérelték a „Quadragesimo" hivatásrendi elképzeléseit összeegyeztetni a Gömbös-féle szociális demagógiával. Tanulmányozták Prohászka nézeteit is, és az ő örökösének vallották magukat. Körükből Mihelics Vid könyvet is írt a fasiszta Portugáliáról mint az ideálisnak tartott államrezonról. De a társadalom hivatásrendi átszervezésével, az antikapitalista demagógiával nemcsak ők foglalkoztak, hanem többé-kevésbé magáévá tette ezt a hivatalos katolicizmus. A „reformkatolikus" nemzedék azonban szerintük nem azonosult a totális fasiszta diktatúrával. Gömbös demagógiájából ők is viszonylag gyorsan kiábrándultak, és a *Korunk Szavá*ból történt kiválások 1935-ben már a „reformkatolicizmus" felbomlását jelezték.

Gömbös halála után a reformkatolikusok egy része ismét a konzervatív katolikus *Magyar Kultúrá*hoz csatlakozott. A Széchényi–Katona által szerkesztett *Korunk Szava* azonban az 1930-as évek második felében a baloldal felé közeledett. Az ismert katolikus szociográfus, Szabó Zoltán itt jelentette meg a „Cifra nyomorúság" című munkájának egyes részeit, amelyben nem kímélte a katolikus

felsőklérust sem, antiszociális és népellenes magatartása miatt.[16] A fiatal katolikus nemzedék közötti differenciációt jelezte, hogy a *Márciusi Front* által 1938-ban Kecskemétre szervezett találkozó előkészületeibe bekapcsolódott a *Korunk Szava* és az *Emericana* nevű katolikus ifjúsági szervezet is. (A találkozó egyébként nem jött létre.) A kormánnyal és rendszerrel megalkuvó Kereszténypárttal és közéleti katolicizmussal szemben „az új katolicizmus olyan demokratizmust képvisel – írta Révai József –, amelynek kiindulópontja az a kiábrándulás, amit az ellenforradalmi Magyarország »keresztény« és »népies« ígéretei és a valóság közötti ellentmondás hívott életre".[17]

A POLITIKAI KATOLICIZMUS HÁROM IRÁNYZATA

A keresztény táboron belül az ellentétek kiéleződését az 1930-as évektől kezdve az egyre nyilvánvalóbbá váló totális fasiszta törekvések, a nácizmus és a nyilaskeresztes mozgalom jelentkezése okozta. Hogyan viszonyult a harmincas évek végén a Kommunisták Magyarországi Pártja a keresztény politikai mozgalomhoz?

A kommunista párt állásfoglalása a népfrontpolitika hazai kimunkálásának periódusában alakult ki. Éppen ezért magán viselte az aktuálpolitikai megítélés jeleit. A párt részéről Révai József foglalta össze a marxista álláspontot a hazai keresztény politikai irányzatokkal kapcsolatban.[18] A kommunista párt számot vetett azzal, hogy a katolicizmus Magyarországon gazdasági, politikai és ideológiai nagyhatalom. A katolikus politikai párt, a Kereszténypárt, erős befolyással rendelkezett a városi keresztény kispolgárság és a Dunántúl katolikus parasztsága körében. Az egyház százezrek gondolkodására gyakorolt tényleges befolyást. A harmincas évek második felében a fasizmus és a demokrácia erői között kibontakozó küzdelem differenciálta a katolikus politikai mozgalmat is. Révai három alapvető irányzat kialakulását látta: a konzervatív, a fasiszta, valamint a szociális intézkedéseket követelő demokratikus irányzatot. A megkülönböztető kérdés ezek között az irányzatok között a Magyarországon létesítendő fasiszta diktatúrával, illetve a hitleri Németországnak a Duna-medencére vonatkozó imperialista követeléseivel kapcsolatos állásfoglalás volt.

A *konzervatív* szárny (Ernszt, Zichy és a *Magyar Kultúra)* szembefordult a totális fasizmussal, a nyilasokkal és nemzetiszocialistákkal. Ragaszkodott az „ezeréves szentistváni" Magyarországhoz és annak alkotmányához. Élesen elítélte a fasizmus vallásellenességét, Németország imperialista törekvéseit, amelyek Magyarországot is veszélyeztették. Tiltakozott a náci párt külföldön való – többek között a hazai svábok közötti – szervezése ellen. Ideológiailag fellépett a nemzetiszocializmus, a fajelmélet ellen. Belpolitikai programja a legitimizmus, a nagybirtokrendszer fenntartása, külpolitikában pedig a Szent István-i birodalom visszaállítása.

A magyar katolikus felsőklérus által reprezentált „hivatalos katolicizmus" is ezt a konzervatív irányzatot vitte. Érvényesítésére a Kereszténypárt apparátusánál sokkal komolyabb erőt jelentett a hierarchiával szorosan összefonódó *Actio Catholica,* illetve maga a hierarchia. A második világháború előtt Magyarországon 2270 katolikus plébánia működött. Két központi, több vidéki katolikus napilap, 18 hetilap, 25 havonta, illetve időközönként megjelenő folyóirat állt a magyar katolicizmus rendelkezésére. Ezt a sajtóapparátust 20 egyházi nyomda szolgálta ki.[19] Az is figyelemre méltó, hogy a püspöki kar által támogatott és elismert Kereszténypárt, illetve annak Ernszt–Zichy által képviselt konzervatív irányzata hagyományosan több katolikus társadalmi szervezeten alapult. Ezek közül továbbra is elsősorban a *Katolikus Népszövetség* jöhetett számba mint a politikai tevékenység előiskolája.

A püspöki kar is több ízben foglalkozott a nemzetiszocializmussal, a nyilasokkal, a szélsőséges fasiszta mozgalmak egyházellenes megnyilvánulásaival, és éppen ez utóbbi miatt igyekezett elhatárolódni tőlük. Ünnepélyes és nyilvános megbélyegzésben azonban csak a kommunizmust részesítették. Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás 1937. január 29-i, nagyböjti körlevelében az esztergomi főegyházmegye katolikus hívei előtt deklarálta „a kommunizmus által terjesztett hitetlenség és erkölcstelenség mételyével szembeni" állásfoglalását. A kommunizmus elleni fellépés alapja az, hogy a kommunisták a nyílt istentagadás alapján állnak, filozófiai alapjuk a történelmi materializmus. Hazugságnak minősíti, hogy a kommunisták a vallást magánügynek tekintik. Szerinte csak a tömegek

megtévesztése érdekében terjesztik, ugyanis ha hatalomra kerülnek, az istenhit és minden vallás kiirtására törekednek. A támadás, az antikommunizmus így valláserkölcsi megokolást nyert. A körlevél további részeiből azonban kitűnik, hogy erősen politikumról van szó: a kommunizmus elleni fellépést az váltotta ki, hogy „az istentelenek, a kommunizmus révén, igen nagy hatalomra jutottak a világon, és olyan országokban is, ahol nem tudták magukhoz ragadni a hatalmat, nagy tömegek bízták magukat vezetésükre".[20] Nyilvánvaló tehát, hogy Serédi körlevele a francia és spanyol népfrontok győzelmére történt reakció volt, ahol a népfrontok fő ereje a kommunista párt. E két, kimondottan katolikus országban a kommunisták a katolikus hívők tömegeit is maguk mögé tudták állítani. A népfrontpolitika hazai megindulásának napjaiban ez a pásztorlevél azt a célt szolgálta, hogy a katolikus hívőket és vezetőket a felsőbb tanítói hivatal erkölcsi tekintélyével tartsa vissza a népfront baloldali erőihez való közeledéstől.

A kommunizmust illető vádak Serédi körlevelében éppúgy semmi újat nem mondanak az 1919 utáni keresztény kurzushoz képest, mint ahogy a prímás általában is tartózkodott az önálló politikai-ideológiai jellegű kezdeményezésektől, a saját iniciatívából kiinduló ítélkezéstől. Megnyilatkozásának idézett részei is a világegyház politikai irányvonalát, nevezetesen a „Quadragesimo anno" kitételeit követik. A körlevél mégis figyelemre méltó, hisz meglehetősen szokatlan a megfontolt és óvatos egyházjogász-prímás megnyilatkozásai között, másrészt pedig még XI. Pius pápa „Divini redemptoris" enciklikáját megelőzve tette erkölcsileg kötelezővé a katolikusok számára az antikommunizmust.[21]

A konzervatív katolicizmus természetrajzához mindenekelőtt ez a hivatalos antikommunizmus tartozott hozzá. Erről a kommunistaellenes alapról határolták el magukat – bár közelről sem ilyen következetesen – a nemzetiszocialista szélsőségektől. Odáig azonban nem jutottak el, mint XI. Pius, aki a „Mit brennender Sorge"-ban nyilvánosan és ünnepélyesen is elítélte a nemzetiszocialista pogányságot, a fasiszták egyház- és vallásellenes lépéseit, de nem magát a fasizmust mint olyant.[22]

Az 1937. évi tavaszi püspökkari konferencián Serédi közölte, hogy az 1938-as eucharisztikus kongresszus megrendezését Magyarország kapta. A kongresszus megszervezését, előkészítését és le-

bonyolítását a püspöki kar az *Actio Catholicára* bízta. Az előkészületek és maga a kongresszus is a demonstrált antikommunista programadás jegyében folyt le. Az egyetemes katolicizmust nemcsak az „egyetemes antikommunizmussal" kapcsolták össze, hanem a magyar soviniszta nagyhatalmi törekvésekkel is. A kongresszus évében ünnepelték ugyanis Szent István király halálának 900 éves jubileumát.[23]

Az 1938-as budapesti eucharisztikus világkongresszus alaphangját és irányvonalát Eugenio Pacelli bíboros államtitkár pápai legátusként szabta meg. Milyen szituációban is került sor erre a demonstrációra? Hitler már megkezdte a nyugati imperialista hatalmak egyetértő hallgatása mellett a Drang nach Osten gyakorlati realizálását. Az Anschluss (1938. március 12.) a náci Németországba olvasztotta a katolikus, korporatív klerikofasiszta Ausztriát. München szelleme volt uralkodó a katolikus Európában, s úgy tűnhetett Rómából és Budapestről, hogy egy új világméretű antibolsevista egységfront van kialakulóban. A budapesti kongresszuson Pacelli megnyilvánulásaiban az antibolsevizmus, a szovjetellenesség dominált, és nem a náciellenesség. A nácikat esetleg azért érte közvetett szemrehányás, hogy egyes intézkedéseikkel akadályozzák a „Kelet elleni keresztes háború" egységfrontjának mielőbbi kialakítását. Akkor történt mindez, amikor a Szovjetunió ismételten baráti gesztusokat tett a Horthy-Magyarország felé, és a hitleri Németország megtiltotta katolikusainak, hogy Budapestre jöjjenek. Az Anschluss után a nácik az osztrák keresztény szociálisok egyik vezérét, Johann Staudot, valamint a tekintélyes katolikus napilap, a *Reichspost* főszerkesztőjét, dr. Fundert Dachauba hurcolták.[24]

A „hivatalos" magyar katolicizmus úgy látta, hogy Pacelli antibolsevista zászlóbontása neki kínál eddig nem várt történelmi szerepet ebben a harcban: Budapest és a keresztény nemzeti Magyarország lehet az antikommunista hadjárat új – persze főleg szellemi – központja: miután a nácik intézkedései következtében a német és az osztrák katolicizmus korábbi ellenálló ereje a „keleti pogánysággal" és ortodoxiával szemben megszűnt, az új gát a magyar katolicizmus, a restaurált katolikus Szent István-i birodalom lehet! A kommunizmus elleni harc új távlatai lebegtek a szemük előtt, s ehhez kaptak Pacellitől indíttatást.[25] Kevesen akadtak csak

a magyar katolikus vezetők és publicisták közül, akik másként vélekedtek. A történelmi igazsághoz tartozik azonban, hogy ilyenek is voltak. A baloldali katolikusok úgy látták, hogy a „Mit brennender Sorge" és az Anschluss után a nemzetiszocializmus és a katolicizmus között minden híd összeomlott, s a hídépítés helyett gátakat kell építeni a katolikusoknak a nemzetiszocialista pogánysággal szemben.[26] A hivatalos egyház azonban továbbra is a hídépítést folytatta, amelyen keresztül megnyílhatott a lehetőség a bolsevizmus elleni összefogásra. Ez nyilvánvalóan tovább bátorította a politikai katolicizmus fasiszta beállítottságú csoportjait.

A FASIZÁLÓDÓ KATOLICIZMUS

A Kereszténypártban a Wolff-féle „hitlerizált" keresztény irányzat szélsőséges politikai vezetője Csilléry András képviselő, akinek meglehetősen nagy befolyása volt a Kereszténypárt budapesti vezetésében és a fővárosi kispolgárság köreiben. „Ennek az irányzatnak abban rejlik az ereje – írta róluk Révai József –, hogy bizonyos »álszociális«, világi, harcos, politikai mázzal vonja be azt a régi katolicizmust, amely csak a túlvilággal, a hívek lelki üdvösségével és az egyházi birtok sérthetetlenségével törődött... A katolicizmusnak ez a politikai szárnya nemcsak a pápai enciklikákra hivatkozik... »szociális« színezete végső soron antiszemita demagógiában nyilvánul meg, kihasználva azt a tényt, hogy a magyar kapitalizmus elleni támadásokkal tesz szert befolyásra a nagyváros elnyomorodott kispolgárai és állástalan értelmisége körében."

A Wolf–Csilléry-féle irányzat fiatalabb, szociális szárnya a konzervatív és liberális katolicizmus *fasizmussal rokonszenvező* ellenzékeként jelentkezett. Ez az irányzat „részint együtt akar működni a nyilaskeresztesekkel és a hitleri Németországgal, részint úgy akarja kifogni a szelet a Hitler zsoldjában álló magyar nemzetiszocialisták vitorlájából, hogy katolikus vezetésű fasizmust akar megvalósítani, a rendi állam programjával. A klérus ifjabb nemzedékének és a katolikus vezető gárdának egy része áll a mozgalom élén."[27] Egy fiatal győri pap, Közi-Horváth József az *Actio Catholica* keretében próbált szélsőséges programmal egy entellektüel mozgalmat, a *Kékkereszt*es mozgalmat létrehozni. „Nem sza-

bad megengednünk – mondta Közi-Horváth –, hogy a nyilaskeresztesek kisajátítsák a mi programunkat, a Kereszténypárt programját."[28] Szerinte a katolikus egyház, a katolikus politika nem harcolhat együtt a liberálisokkal, a radikálisokkal és a marxistákkal a nyilasok ellen. A hivatalos egyházi körök részben nem értettek egyet a mozgalom erős szociális demagógiájával, részben pedig a szélsőjobboldallal való együttműködéssel. Ezért Csilléryt és Közi-Horváthot felszólították a katolikus diszciplína megtartására, a nyilaskeresztesekkel való egységfront feladására.

A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK

A fenti irányzatokkal szemben a haladó katolikusok csoportja képezte a *demokratikus* oppozíciót. Ennek vezetői gróf Széchényi György, Almássy József, Apor Vilmos győri püspök, Szekfű Gyula, Mihelics Vid Béla, Barankovics István és mások voltak.[29] „Ez az irányzat élesen szembefordult a német fasizmussal és magyar szövetségeseivel, harcol a katolicizmuson belül a fasizmushoz szító tendenciák ellen. Demokráciát követel, általános választójogot, demokratikus parlamentarizmust a magyar belpolitikában. Ez az irányzat politikailag is, világnézetileg is kialakulatlan még, de kifejezésre jut benne azoknak az őszinte, katolikus entellektüeleknek a becsületes útkeresése, akik együttéreznek ugyan a szenvedő tömegekkel, de világnézetük antimarxista korlátaitól nem tudtak még megszabadulni."[30] Ennek a körnek az orgánuma a *Korunk Szava* című folyóirat, élén Széchényi György gróffal, aki mint képviselő a Kereszténypárt demokratikus balszárnyához tartozott.

Két fontos támogatója volt a magyar katolicizmus demokratikus irányzatának. Az egyik a keresztényszocialista szakszervezetek, a másik az *Emericana* nevű katolikus diákszövetség.

Hitler győzelme után a keresztényszocialista szakszervezetekben is változás volt észlelhető. A keresztény szakszervezeti mozgalom megítélésében a KMP álláspontja messzemenően pozitívabb volt, mint a hazai legális munkásmozgalomé, az MSZDP-é és a Szakszervezeti Tanácsé. Ezek elzárkózó álláspontja joggal váltotta ki a kommunista párt bírálatát, amely a népfrontpolitikában a munkás-

egység megteremtéséhez lehetségesnek tartotta a keresztény szakszervezeti mozgalom demokratikus irányával való egységet is.

A KMP nem helyeselte a szociáldemokrata és a kereszténységi szocialista szakszervezetek harcát. A kommunisták felismerték a keresztény szakszervezetekkel való összefogás lehetőségét is, míg a szociáldemokraták – a tradicionális antiklerikalizmus és több évtizedes engesztelhetetlen harc következtében, de bizonyos szűk szindikalista nézetek miatt is – ezt elutasították. A szakszervezeteket fenyegető fasiszta támadás visszaverésére és a közös munkásérdekek megvédése terén a KMP – személy szerint Friss István – 1938 nyarán javasolta a kommunista, szociáldemokrata és kereszténységi szocialista munkások összefogását.[31] Imrédy támadásának kivédése érdekében a KMP másik vezetője, Révai József is sürgette, hogy az SZDP hagyjon fel a keresztény szakszervezetek elleni harccal és inkább azt helyezze előtérbe, ami összeköt, és ne azt, ami elválaszt. Mindez azon a felismerésen alapult, hogy a kereszténységi szocialisták is ragaszkodnak szervezeteik önállóságához, és nem helyeslik az állami szakszervezeteket, a korporációs rendszert.[32]

A kommunisták nem tekintették egységesen osztályárulónak, sztrájktörőnek a keresztény szakszervezeteket. „A magyarországi kereszténységi szocialista szakszervezetekben két tendencia küzd egymással – írta Révai József. – Az egyik szeretné kihasználni a fasiszta hullámot, az antimarxista »konjunktúrát«, s nem bánná, ha a fasizmus és a reakció segédcsapataként felhasználnák az osztálytudatos munkásság szervezeteivel szemben. A másik irány egységfrontra törekszik a munkásszervezetekkel, sőt magával a szociáldemokráciával is, a fasizmus ellen. Sajnos, a Szociáldemokrata Párt semmit sem tesz avégett, hogy a keresztény szakszervezetekben megkönnyítse a demokratikus irányzat győzelmét. A harc még nem dőlt el... Vannak a keresztény szakszervezeteknek olyan vezetőik, akik a fasisztákkal együttműködve a »jobboldali munkásfront« létrehozásának szószólói. Másrészt azonban a kereszténységi szocialista szakszervezetek még tisztán szakszervezeti kérdésekben is gyakran lépnek fel a Nemzeti Munkaközpont ellen... A kereszténységi szocialista szakszervezetek egyik vezetője, Tobler János képviselő kijelentette, hogy a kereszténységi szocialisták hajlandók a szociáldemokrata szakszervezetekkel együtt harcolni a horogkereszt ellen és a nagyobb darab kenyérért."[33] A demokratikus

orientálódást illetően a keresztényszocialista szakszervezetek fő problémája tehát a munkásság osztályharcos szervezeteivel való együttműködés volt.

1942. januárban a kormány rendelettervezetet készített a szakszervezetek munkaközvetítési jogának megvonásáról és ennek államosításáról. Az államosítást elutasították a keresztény szakszervezetek is. A KMP ismét helyesen ismerte fel a helyzetet, amikor 1942 elején újra a munkásegység megteremtését szorgalmazta többek között a kereszténységszocialistákkal is.[34] A kedvező momentumok ellenére, a keresztény szakszervezeti mozgalom belső harca nem vezetett a demokratikus irányzat győzelméhez. A kereszténységszocialista mozgalom is egyértelműen elhatárolta magát a nyilasoktól és a nemzetiszocializmustól, szembefordult a német imperializmussal. Arra azonban már nem volt képes, hogy a rendszer melletti húszévi kiállás után demokratikusan megújuljon és a népfront tagjává váljon. A kereszténységszocialista szakszervezetek 1943. szeptemberi választmányi ülésén a szövetség elnöke, Tobler János kijelentette, hogy a magyar kereszténységszocialisták „az ezeréves alkotmányos keresztény népi gondolat és a keresztény demokrácia" alapján állnak.[35] Programjuk: egy független, szabad, önálló Magyarország. Ez a mozgalom ekkor már négy évtizede „szilárd pillére" volt a keresztény magyar állameszmének, de utolsó szakaszában egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy felőrlődött a „szélsőségek" között. A kereszténységszocializmus – a kommunista párt várakozásával ellentétben – nem vált a demokratikus katolicizmus tömegbázisává, hanem a konzervatív katolikus politikai szárny képviselője maradt. A mozgalom 1943 szeptemberében elfogadott „Magna Chartája" nem jelentett alternatívát sem a szélsőjobboldal, sem a demokratikus erők felé; bár frazeológiájában új elemek is felmerültek, mint pl. a kereszténydemokrácia. Ahhoz túl általános volt, hogy a mozgalmat elhatárolta volna a hivatalos politikától.

Milyen bázisra számíthatott a demokratikus oppozíció a katolikus tömegszervezetekben? A katolikus *intelligencia* szervezeteiben a demokratizmus alapvető kérdése: a parasztság felé fordulás volt. Különösen a népi írók hatása figyelemre méltó a katolikus értelmiségre és az *Emericana*ra. A magyar katolicizmus demokratikus irányzata az ő segítségükkel jutott el a parasztkérdéshez. Ennek az új orientációnak volt azután egyik terméke a feltörekvő parasztge-

nerációnak demokratikus irányú nevelést is adó tömegmozgalom, a KALOT.

A kommunista mozgalom előrelépést látott abban, hogy a katolikus ifjúság *új tartalmat* akart adni az ellenforradalom jelszavainak. Ez az új tartalom pedig demokratikus jelleggel is bírt. Például a Márciusi Front szegedi gyűlésén felszólalt az *Americana* szónoka és a demokratikus földreformot követelte.[36] Az *Americana*ba tömörülő fiatal katolikus értelmiségiek és diákok kapcsolatokat kerestek a katolicizmus új nemzetközi áramlataival is. A francia katolicizmus eszméi rájuk is nagy vonzerőt gyakoroltak. Útkeresésük morális tartalma nem egy vonatkozásban közelebb vitte őket a demokratikus áramlatokhoz, a demokratikus átalakulás szükségességének a felismeréséhez. Ezt a bal felé nyitást is a korabeli kultuszkormányzat érthetően aggodalommal, majd rosszallással kísérte, s a szervezkedés útjába – annak legitimizmusát kifogásolva – igyekezett akadályokat gördíteni.

A katolicizmuson belüli demokratikus tendenciák erősödése ellenére kérdéses volt, hogy a demokratikus katolicizmus vagy a legitimizmus eljut-e az antifasiszta népfrontpolitikához. A demokratikus katolicizmus további fejlődését – Révai szerint – legjobban az veszélyeztette, hogy a Habsburg-restauráció híve volt. Az Anschluss után a legitimizmus azonban külpolitikailag nácizmusellenes politikai színezetet kapott. Így a legitimizmushoz való ragaszkodás vagy annak elvetése bonyolultabb problémává vált. Ezt jelezte a Kereszténypárt körmendi gyűlésén a katolikus fiatalok fellépése is, akik a legitimizmust hazafiatlannak, nemzetietlennek nyilvánították – de kétséges volt, hogy a legitimizmus elvetése a baloldal felé közelíti-e őket vagy éppen fordítva, jobbra, a fasiszta táborba.

A népfrontpolitika kibontakozásának időszakában a Szekfű Gyula és Barankovics István, valamint a *Vigilia* köré tömörülő haladó katolikusok szembefordultak a keresztény politika 1920-as évekből eredő interpretációjával és helyette a természetjogon alapuló „valódi" keresztény politika érvényesülését kívánták. A neotomizmus eszmei-filozófiai hatása alatt álló Barankovics szerint a keresztény politika tartalma „semmiképpen sem antiliberalizmus, antimarxizmus vagy antiszemitizmus, nem puszta negáció, hanem mindenekelőtt akció; a természetjogi törvények tisztelete, illetve ezek ér-

vényesítésének biztosítása".[37] Barankovicsék 1943-ban eljutottak a munkás–paraszt–polgár fasizmus elleni összefogásának gondolatáig.

A KONZERVATÍV KATOLICIZMUS KIÚTKERESÉSE

Bizonyos változások a konzervatív katolikus irányzatban és a hivatalos katolicizmuson belül is észlelhetők a háború menetében bekövetkezett döntő fordulat után. A háború második szakaszában – 1942–1943-tól – egyre sürgetőbb szükséggé vált egy hatékony, tömegeket toborzó katolikus politikai nevelő szervezet létrehozása. Az 1942. március 11-i püspökkari konferencián Bubnics püspök kifejtette, hogy korábban a *Katolikus Népszövetség* végezte ezt sikeresen. Az elmúlt években azonban – éppen az AC következtében – elvesztette erejét. Javasolta, hogy a püspöki kar küldjön ki egy püspököt a *Népszövetség*gel és a Kereszténypárttal való tárgyalások megkezdésére, és a mai igényeknek megfelelően fogjanak hozzá a *Katolikus Népszövetség* átszervezéséhez. „Ha nem is alakulna ki egy kifejezett katolikus politikai párt, a Népszövetség szervezete fogja össze politikusainkat katolikus kérdésekben" – mondta Bubnics. Serédi hercegprímás viszont a katolikus politikai párt alakításának nehézségeire mutatott rá. Nem sikerült a Kereszténypárt megújítása; a különféle pártokban működő katolikus politikusok megegyezését sem sikerült nekik létrehozni. A politikai kérdések iránt érzékeny báró Apor Vilmos győri püspök szerint „a vidék nyugtalan, hogy az AC nem foglalkozik a közélet ügyeivel. Ha elvi okból szükséges, síkra kell szállnia és megszerveznie a teendőket. . . . A Népszövetség ezért volna fontos, bekapcsolódhatnék az AC munkájába". Serédi a vatikáni útmutatásokhoz ragaszkodva azt válaszolta, hogy az AC megszervezésekor éppen azért hagyták ki a *Népszövetség*et, mert az politikai jellegű volt. A prímás az AC munkáját jónak és fontosnak tartotta. Végül is a szokásos kompromisszumos megoldás született: Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt megbízták a *Katolikus Népszövetség* ügyeinek megvizsgálásával és az intézkedések előkészítésével.[38]

A *Katolikus Népszövetség* társadalmi-politikai jellegű munkájának újraindítását a püspöki karon belül továbbra is a nyilasokkal

közismerten szemben álló, az adott helyzettel elégedetlen Apor püspök szorgalmazta. Kapacitálására több ordinarius is hozzálátott a népszövetségi szervezetek reorganizálásához. Serédi hercegprímás az esztergomi főegyházmegye papjait 1944. február 12-i körlevelében szólította fel a *Katolikus Népszövetség* újjáalakítására.[39]

A püspöki kar háború előtti utolsó konferenciáján állást foglalt a *Népszövetség* és az *Actio Catholica* között folyó vitában. „A mai nehéz viszonyok közt valóban szükség van olyan szervezetre, amely a katolikus elveket és érdekeket társadalmi és politikai síkon is képviseli. Az elmúlt világháború után bekövetkezett események világosan mutatták, hogy mit jelent a szervezett fellépés, azért Őeminenciája egyházmegyéje papjait fölhívta arra, hogy a meglevő katolikus népszövetségi szervezeteket fölvirágoztassák, a megszűnteket felélesszék, és ahol nincs, új helyi csoportokat létesítsenek – mondta Apor püspök. – A *Katolikus Népszövetség* szervezetei, illetve azok munkássága nem érinti az AC szervezetét és munkásságát, mert amíg *ez teljesen vallási és kulturális vonatkozású, a Katolikus Népszövetség a közéleti munkát tekinti feladatának.* Kéri, hogy a püspöki kar tagjai hasonló intézkedéseket tegyenek, a Népszövetség központja pedig segítse az egyházmegyéket a szervezésben . . ."[40] (Kiemelés tőlem – *G. J.*)

A *Katolikus Népszövetség* új elnöke Apor püspök lett, akinek megbízatását a konferencia további egy évre meghosszabbította. A közéleti-politikai jellegű szervezkedés azonban már elkésett. Mégis figyelmet érdemel, mert végső soron az AC csődjének beismerése volt. Kitűnt, hogy a társadalmi válság időszakában vissza kell térni a 20 év előtt beváltnak mondott módszerhez és szervezethez. A győri püspök törekvése a *Népszövetség* felújítására és a katolikusok közéleti-politikai irányítására véleményünk szerint az AC defenzív befelé fordulásához képest mégis előrelépés volt: ugyanis az AC politikailag teljesen kiszolgáltatta ezeket a rétegeket a nyilasoknak, és nem adott irányt a cselekvésre. A *Katolikus Népszövetség* viszont világosan elhatárolta magát a nyilasoktól és a nemzetiszocializmustól.

A német megszállás és a totális fasizmus kiépítésének megkezdésekor a politikai katolicizmus képtelen volt konstruktív lépésekre. Ennek legfőbb oka továbbra is merev antikommunizmusa. Az 1944. évi tavaszi püspökkari konferencián a *Népszövetség* reorga-

nizálása mellett felmerült egy *új katolikus politikai párt alakításának a kérdése* is, amelybe a Kereszténypárt egyes elemei bekapcsolódnának. Az új párt katolikus tömegszervezetre támaszkodna: a KALOT-mozgalomra falun, a Hivatásszervezetekre és keresztényszocialistákra városon. Az volt az elképzelés, hogy az agrárifjúságot szervező KALOT kiépített pozícióiból kiindulva, a falusi felnőtt lakosságot, a parasztságot is megszervezik katolikus politikai alapon, míg a Hivatásszervezet a városi dolgozók között tenné ugyanezt. Az új katolikus párt – ez a helyzetből adódott – a katolikus tömegeket ki akarta vonni a nyilasok és Imrédyék befolyása alól. De a konferencia jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy éle nem a szélsőjobboldal, hanem a baloldal ellen irányult. „Most elsősorban nem az ifjúságot, mint inkább a már férfikorban levő agrárréteget fenyegeti talán még súlyosabb veszedelem a *szélsőbaloldali radikalizmus* részéről. Nem kisebb célt tűzött maga elé ez a csoport, mint azt, hogy először társadalmilag, utána politikailag mozgósítja a magyar földműves tömegeket. A fent említett csoportnak három legismertebb képviselője: Veres Péter, Erdei Ferenc és Kovács Imre – olvashatjuk a jegyzőkönyvben. – Az azóta hírhedt szárszói konferencián mindhárman nyílt hitvallást tettek az ateista történelmi materializmus mellett. A 2000 éves kereszténységről egy vallásos protestáns csoport által rendezett együttesen csak gúnyos szavak akadtak. Ezt az irányzatot természetesen jó szemmel nézi a magyar szociáldemokrácia, hisz a nevezettek közül például Veres Péter írásaiban nyíltan is táborukhoz tartozónak vallja magát. Az ipari nagytőke is rokonszenvvel kíséri ezt a megmozdulást, mert így a közvélemény előtt az ipari kapitalizmus kérdéseiről az agrárproblémákra terelheti a figyelmet. Ennek a mozgalomnak az agrártömegek esetleges aposztáziája szempontjából igen súlyos jelentősége van. Ugyanis a tömegek lelkében a baloldali radikalizmus számára erős támpontokat hoztak létre nemcsak a világháborús körülmények, hanem a szovjet-orosz közelség és az ügyes agitáció is. Arra pedig számítanak az illetők, hogy egy esetleges angolszász befolyás hathatósan segítené tevékenységüket."[41]

Azért idéztük szó szerint a püspöki kar álláspontját, hogy eloszlassuk azokat a félreértéseket, amelyek a katolikus felsőklérus fasizmus- és nyilasellenes állásfoglalásaiból adódhatnak. Anélkül, hogy ezek értékét kétségbe vonnánk, tény, hogy *a püspöki kar egy-*

értelműen a népfront ellen foglalt állást, a vallási és felekezeti kérdéseket a népi-nemzeti érdekek elé helyezte. Ezzel lehetetlenné tette, hogy a *szervezett* katolikus erők – akár a politikai pártban, akár a társadalmi szervezetekben vagy hitbuzgalmi keretekben tömörülők – részesei legyenek az antifasiszta népfrontnak és ellenállásnak. Csak nagyon kevés volt azoknak a száma, akik a fenti intenciók ellenére vállalták a közreműködést. Ennek a passzív rezisztenciára berendezkedő, de bal felé továbbra is militáns álláspontnak a tehertételét a katolikus egyháznak és politikának 1945 után vállalnia kellett.

Természetesen motiválják ezt az alaphelyzetet azok a kísérletek, amiket részben a felsőklérus, részben egyes katolikus szervezetek vagy egyének tettek a német megszállás, majd a nyilas terror idején az üldözöttek segítésére. Legtöbbet emlegetett dokumentuma ennek az 1944. június 29-én kelt pásztorlevél, amelyet Serédi hercegprímás a magyar püspöki kar nevében írt alá. A körlevél a konzervatív alkotmányos katolikus álláspontról, a keresztény humanizmus nevében tiltakozott a zsidók deportálása miatt, s adott ennek súlyt most a hívekhez nyílt appellálással. A körlevél továbbra is tartózkodott a tömegméretű tiltakozásra történő mozgósítástól. A prímás először úgy rendelkezett, hogy a plébánosok és lelkészek kötelesek azt a megérkezést követő vasárnap a híveknek a templomi szószékről felolvasni. Erre sok helyen sor is került. De hogy ez a tiltakozás is milyen felemás módon sikerült, mutatja, hogy a körlevél szétküldése után – távirati úton – leállította annak felolvasását.[42]

Serédi bíboros személyében a magyar katolikus egyház a válságos időkben olyan vezetővel rendelkezett, akinek minden egyházkormányzati vagy politikai tette – a forrásokat jól ismerő katolikus szerző szerint is – egyházjogászi szemléletéből és gondolkodásmódjából fakadt.[43] Közismert, hogy Serédi Jusztiniánnak elévülhetetlen érdemei voltak a „Corpus iuris canonici" összeállításában. Nemzetközileg is elismert, tekintélyes egyházjogi szakértőnek számított. Míg elődje, Csernoch János az ügyes kezű és pragmatikus politikus-prímás, s utóda, Mindszenty József a türelmet nem ismerő, dogmatikus és szűk látókörű politikus főpap, addig Serédi érsek a jogi formákhoz és alkotmányossághoz mereven ragaszkodó egyházfő volt, aki éberen őrizte az egyház jogait, de tartózkodott a

közvetlen politikai állásfoglalásoktól. E magatartás előnyei és hátrányai egyaránt kiütköztek a válságos helyzetekben. Serédi csak erről az alapállásról tartotta lehetségesnek a jogot és alkotmányosságot félredobó nyílt fasizmussal szembeni védekezést. Mint az újabban publikált 1944. október végi–november eleji feljegyzéseiből kitűnik, a nyilas hatalomátvétel idején volt erkölcsi bátorsága is hangot adni jogilag kétségbevonhatatlan igazának. A fáradt és beteg bíboros érsek azonban november 6-a után nem mozdult ki Esztergomból, hanem egy letűnő korral együtt készült a halálra.

VII. ACTIO CATHOLICA

AZ OPERA DEI CONGRESSI

A jelenlegi *Actio Catholica* bölcsője Itália volt. Előzményeit szervezeti vonalon az 1860-as évekig vihetjük vissza. Az 1868-ban alakított *Societa della Gioventu Cattolica Italiana* (Olasz Katolikus Ifjúsági Szövetség) célja az egyház és a pápaság érdekeinek védelme volt a vallási és közéletben. A Gioventu Cattolica „consiglio Superiore"-jából fejlődött ki az *Actio Catholica* közvetlen elődje, az *Opera dei Congressi.* Az 1875 szeptemberében Firenzében tartott katolikus kongresszuson alakították meg az *Opera dei Congressi e dei comitati cattolici Italianit*, azzal a céllal, hogy az összes olasz katolikus egyesület munkájában biztosítsák a Szentszék jogainak és az olasz katolikusok vallási és szociális érdekeinek védelmét. Az *Operák* struktúrája megfelelt az egyházi hierarchia felépítésének.[1] A szervezetben XIII. Leó uralkodása alatt sajátos erjedési folyamat ment végbe. Miután Leó pápa lehetővé tette a katolikus társadalmi szervezetek fokozottabb *öntevékenységét*, az *Operák*on belül kialakult egy modernebb, polgárosodni akaró irányzat, amely nem a hierarchiának alárendelten, hanem a hierarchiától függetlenedve kívánta követni sajátos célkitűzését. Úgy vélték ugyanis, hogy az egyházzal párhuzamosan mint független kereszténydemokrata mozgalom a hivők között nagyobb sikerrel szerepelhetnének, mint egy, az egyháznak alávetett mozgalom.

Hamarosan kitűnt azonban, hogy a hierarchiának alá nem vetett szervezkedés veszélyes lehet az egyházra. Az olasz kereszténydemokrata mozgalom politizálódott és népi tömegeket mozgatott meg. A problémát XIII. Leó az 1901. január 18-án kiadott „Graves de communi" kezdetű enciklikájában a kereszténydemokrácia korlá-

tozásával, a politikai térről való visszaszorításával akarta megoldani. 1902. január 27-én a rendkívüli ügyek kongregációjának adott instrukcióiban már egyenesen a politika teljes mellőzését kívánta, illetve a tisztán szociális, gazdasági és erkölcsi térre szorította vissza a kereszténydemokráciát.[2]

KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA HELYETT KATOLIKUS AKCIÓ

Az *Operá*kból kinövő kereszténydemokrácia felszámolására X. Pius pápaságának első éveiben került sor. X. Pius az 1903. december 18-án kelt motu propriójában tizenkilenc pontban foglalta össze azokat az utasításokat, amelyek a kereszténydemokrácia halálát jelentették.[3] A pápa elrendelte, hogy a kereszténydemokrata szervezetek vezetését az *Opera dei Congressi*re kell bízni. Ezzel azonban a kérdés nem oldódott meg, hanem tovább folyt a harc most már az *Operán* belül a demokratikus beállítottságú fiatalok, illetve a konzervatív-reakciós idősebb nemzedék között. A fiatalok nem akartak megelégedni a karitásszal, hanem a „Non expedit!" elv felfüggesztését, a politikai tevékenységet követelték. A harcban a pápa egyértelműen a konzervatívok mellett foglalt állást. Nem volt váratlan, hogy a bíboros államtitkár 1904. július 28-án feloszlatta az *Opera dei Congressi* állandó főbizottságát és annak legtöbb csoportját. Csupán az *Azione popolare cristiana* maradhatott fenn.

Az 1900-as évek derekán a Vatikánnak mégis tudomásul kellett venni, hogy szándékai ellenére az olasz katolikusok közéleti aktivitása növekszik. A változtatás az 1905. június 11-én kelt „Il fermo proposito" kezdetű, pünkösdi enciklikával történt meg. Az „Il fermo" megtiltotta a katolikusoknak, hogy olyan szervezetben, mozgalomban részt vegyenek, amely nem áll tisztán katolikus alapon. A körlevél egyben megfogalmazta a *katolikus akció* alapelveit is. Eszerint valamennyi társadalmi osztály katolikusait, de különösen a népi tömegeket, egyetlen szervezetben, az *Actio Catholicá*ban kell összefogni. A szervezetben közös az elv, egységes a propaganda és centralizált a vezetés, a hierarchia közvetlen irányítása mellett. (Ezt az alapelvet vitte tovább az 1906-ban kiadott „Vehementer nos" enciklika, amely szerint a nép, mint nyáj, vezetésre szorul, ezért az egyháznak, mint jó pásztornak, mindenütt jelen kell lennie,

hogy a nép el ne tévelyedjen.) Az *Actio Catholica* alapelveiben a pápa a morális és vallási aspektust húzta alá. A kereszténydemokrácia felszámolása tehát összekapcsolódott az egyház szigorú ellenőrzése alatt álló *Actio Catholica* megszervezésével. A szervezet alapszabályait az 1906. februárban tartott firenzei katolikus kongresszus fogadta el.[4]

XI. PIUS ÉS AZ ACTIO CATHOLICA

Az *Actio Catholica* egyetemes gondolatát XI. Pius 1922. december 23-án kelt, „Ubi arcano Dei" kezdetű, trónra lépési enciklikájában fogalmazta meg.[5] Az enciklika határkő volt a legújabb kori „közéleti katolicizmus" történetében: XI. Pius visszatérve X. Pius irányvonalához, szakított a katolikus vagy keresztény politikai pártok, a kereszténydemokrácia, keresztényszocializmus támogatásával. Ismét hangoztatta, hogy a politika az állam hatókörébe tartozik, s az egyház csak olyan szervezeteket támogat, amelyek a hit és erkölcs, valamint a szociális kérdés területén mozognak. Így az „Ubi arcano Dei" az autonóm katolikus pártok helyébe a hierarchiának alávetett katolikus akciót állította. Ezzel a lépéssel a fasiszta törekvések elől visszavonult, az autonóm katolikus politikát feladta.

Már az „Ubi arcanó"-ból is kiderül, hogy az AC szükségességének megokolásakor a pápa olyan tényekre hivatkozik, amelyek nem csupán vallási téren mozognak. Kiindulópontja az volt, hogy a racionalizmus uralomra jutásával a XIX. század folyamán teljessé vált a keresztény hagyományoktól való elfordulás, a kapitalista társadalom „egészen kivetkőzött a keresztény szellemből", a tömegekben alig-alig pislogott a hit fénye, halódott a vallásos érzés. Az egyház befolyását és hatalmát nemcsak a liberalizmus és radikalizmus tette kétségessé, hanem még inkább a kibontakozó osztályharcos munkásmozgalom. A veszélyek sorát növelte az ateista kommunista mozgalom megjelenése s az első szocialista állam létrejötte. Végül nem egy európai katolikus országban az 1920-as évek elején újabb veszélyt jelentett az egyház befolyására az előretörő fasizmus is. A fenti törekvésekkel való harc eddigi eszközei általában véve kudarcot vallottak. A katolicizmus állami támogatása a legtöbb országban megcsappant, vagy végleg megszűnt, sőt esetenként az egy-

házzal szemben barátságtalan magatartást tanúsítottak. Az egyház pozícióinak megtartására vagy azok növelésére új eszközök után kutatott. Így alakult ki *az állami támogatás helyébe a katolikus egyház társadalmi támogatása.* A hit és egyház számára elveszett néptömegek visszahódítása, az egyház ellenállásának megszervezése az osztályharcos mozgalmakkal szemben nagy és nehéz feladatnak bizonyult. Gondolni kellett arra is, hogy egyes társadalmi rétegek eleve elzárkóznak a papság közeledése elől, s csak a közülük valókon át lehet hozzájuk férkőzni. „Ezért látta XI. Pius elkerülhetetlenül szükségesnek azt, hogy a világi hívek ... álljanak az Egyház hivatalos tényezőinek segítségére, hogy velük egyet alkotva, munkájukat kiegészítve munkálkodjanak."[6]

Az *Actio Catholica ezért különleges tömegszervezete a világi katolikusoknak.* Nem minden katolikus cselekvés „katolikus akció", hanem csak az, amelyik a hierarchia vezetése mellett szervezetten működik. Az AC lényegéről olvasható definíciók visszatérő momentuma, hogy az szerves munkaközösség a világi katolikusok és a hierarchia között az apostoli tevékenységben. Nyilvánvaló, hogy az egyik fő mozzanat a hierarchiának való abszolút alárendeltség. Homályosabb megfogalmazás az apostoli tevékenység. Mit is értettek ezen? XI. Pius 1923. május 23-i allokúciójában az AC-t a világi hívők részvételeként jellemezte a lelkipásztori munkában.[7] Az *Osservatore Romano* abból indult ki az AC meghatározásánál, hogy míg korábban az állam volt az egyház „meghosszabbított karja" a társadalomban, most az AC „a társadalomban működő Egyház".[8] XI. Pius 1927. január 24-i, Gasparri bíboros államtitkárhoz írt levelében megismételte: „Első enciklikánkban az AC-t úgy definiáltuk, mint a világiak közreműködését a hierarchia apostolkodásában, és kijelentettük, hogy a papság úgy tekintse, mint hivatása lényeges részét, a hívők pedig életük kötelességét lássák benne."[9] A kownói püspökhöz írt 1928. június 26-i levelében az AC-ből azt húzta alá, hogy az nem politikai organizáció, hanem lényegében vallási mozgalom. XI. Pius az „Ubi arcano" után részletesebben Bertram boroszlói bíboros hercegérsekhez intézett, 1928. november 23-i levelében nyilatkozott. Bár az alapelveket megismételte, hangoztatta a bíboros előtt, hogy az AC egyes országokban különféle formákban valósulhat meg, s a konkrét szervezési kérdésekben szabad kezet ad a püspököknek. A pápa hasonlóan informálta a bel-

ga, a litván, a mexikói, az osztrák, a spanyol, a svájci és az olasz katolikus hierarchiát is az AC-t illetően.[10]

Hiába gyűjtenénk azonban az idézetek tömegét, a legfőbb tanítói hivatal és személy szerint XI. Pius sem adott konkrét utasításokat az AC szervezetéről. A pápa tehát nem kodifikálta a laikusok beillesztését a hierarchia tevékenységébe, ezért azután az AC konkrét megvalósítása körül világszerte nehézségek támadtak.

Az *Actio Catholica* gondolatának felújításakor XI. Pius az olasz viszonyokat tartotta szem előtt. Első lépésként 1922-ben feloszlatta az *Unione Popolarét*, amely szorosan kapcsolódott a *Partito Popolaréhoz*. Helyette új központot szervezett, *Azione Cattolica Italiana* néven, amelynek alapszabályait 1923. október 2-án hagyta jóvá. Az olasz AC négy országos szövetségből állt: 1. *Federazione Italiana Uomini* (Katolikus Férfiak Szövetsége). 2. *Sociétá della Gioventu Cattolica Italiana* (Katolikus Ifjúság Szövetsége). 3. *Federazione Universitaria Cattolica Italiana* (Katolikus Egyetemi Hallgatók Szövetsége). 4. *Unione Femminile Cattolica Italiana* (Katolikus Nők Szövetsége). E szövetségek önkormányzattal rendelkeztek, de egységes szervezetet képeztek a *Giunta Centrale* koordinálása alatt.

Az AC helyi csoportjait minden egyes plébánia területén a helyi vezető személyiségekből alakított *Consiglio Parochiale* (plébániai tanács) irányítja. A plébániai tanácsokat a *Giunta Diocesana* (egyházmegyei tanács) vezeti. A szövetségek országos elnökségei felett a Rómában székelő *Giunta Centrale* (központi igazgatói választmány) áll. Ennek akkor 10 tagja volt: az AC pápa által kinevezett országos elnöke, a 4 országos szövetség elnökei, a nőszövetség helyettes elnöke és a pápa által kinevezett további 4 fő. Az országos szövetségek elnökei és a *Giunta Diocesana* tagjai mind világiak voltak, akik mellett egy-egy külön jogokkal felruházott egyházi tanácsadó működött. Az egyházmegyei bizottságok és a plébániai tanácsok tagjainak túlnyomó részét a különféle katolikus egyesületek képviselői tették ki.[11] A korábbi itáliai AC-hez képest a XI. Pius által megvalósított szervezet központosítottabb és egységesebb, s közvetlen függésben volt az egyházi hierarchiától. Megerősítették apolitikus jellegét, egyházi és vallásos aspektusát. A *Néppárt* félreállítása során, 1924-ben Gasparri bíboros államtitkár kötelezte a papokat, hogy lépjenek ki a PPI-ből, s az AC-ben tevékenykedjenek.

XI. Piusnak az olasz fasizmussal való megbékélése az *Actio Catholica* keretében ment végbe. A totálissá váló olasz fasiszta diktatúrában 1926 után egyedül az *Actio Catholica* és szervezetei folytathatták legális működésüket. 1926. április 19-én a *Giunta Centrale* döntést hozott a fasisztákkal való együttműködésről. Ennek értelmében feloszlatták a „fehér szakszervezeteket"; az AC tagjai beléphettek a fasiszta szervezetekbe; a *Néppárt* volt vezetőit eltávolították az AC-ból. 1927 elején a katolikus szövetkezetek is beolvadtak a fasiszta szervezetekbe. Az AC tehát visszavonult a gazdasági-szociális tevékenység teréről is, és átengedte a terepet az 1927-től megindult korporációs szervezkedésnek.

A totális fasiszta diktatúra az egyházat és az AC-t azonban kizárólag a vallási területre akarta visszaszorítani. Így már az 1920-as évek végén konfliktushoz vezetett az ifjúság nevelésének kérdése. 1926-ban felállították a Balillákat, a fasiszta ifjúsági szervezeteket. Ezzel szemben az egyház létrehozta az AC 5. országos szövetségét, a *Fanciulli Cattolici Italianit*, a gyermekek szövetségét. 1926 után megindult a harc a fasiszta állam és az egyház között a fiatalok nevelése feletti monopóliumért. Már folytak a lateráni tárgyalások, amikor 1928-ban Mussolini kötelezővé tette a Balillákba való belépést. Az egyház engedett, s a megegyezés érdekében egyes AC-szervezeteket feloszlatott. Az 1929. február 11-én létrejött *lateráni szerződés*hez kapcsolódó Olaszország és a Vatikán közötti konkordátum 43. cikkelyében rendelkezett az *Azione Cattolica Italiana*ról. Eszerint az olasz állam biztosította, hogy az AC és szervezetei, amennyiben a Szentszék rendeletei értelmében „működésüket minden politikai párton kívül és közvetlenül függésben az Egyház hierarchiájától fejtik ki, a katolikus elvek terjesztése és megvalósítása céljából" működhetnek. A Vatikán ugyanekkor „fölhasználja a jelen konkordátum megkötésének alkalmát, hogy újólag eltiltsa Olaszország minden egyházi és szerzetes személyét bármilyen politikai pártba való belépéstől és abban való közreműködéstől".[12]

Hamarosan kitűnt azonban, hogy a fasiszták újabb engedményeket követelnek. A szélsőséges fasiszták az AC teljes felszámolását követelték, arra hivatkozva, hogy annak egyes szervezeteiben antifasiszta elemek bújnak még. Első célpontjaik a dolgozókat tömö-

rítő AC-szervezetek és az ifjúsági szervezetek voltak. 1931 májusában a fasiszták elfoglalták az AC egyetemi ifjúsági szervezetének (Federazione Universitaria Cattolica Italiana – FUCI) a helyiségeit. A provokáció érzékenyen érintette az egész AC-t, hisz a FUCI a szervezet szíve, motorja volt. A FUCI valóban kritikus volt a fasizmus iránt, de nem volt antifasiszta. Még érzékenyebben érintette az egyházat, hogy a fasiszta kormány feloszlatta a katolikus ifjúsági szervezetek egy részét. Az olasz püspökök tiltakozására a koronát XI. Pius pápa 1931. június 29-i, „Non abbiamo bisogno" kezdetű enciklikája tette fel. Az enciklika két kérdés körül mozog: egyrészt bizonyítja, hogy az AC nem politikai szervezet, nem politizál, sőt, ezt a leghatározottabban megtiltotta tagjainak; másrészt nem ismeri el a fasiszta állam nevelési monopóliumát, hanem abban részt kér az egyház és az AC számára is. Az enciklikában XI. Pius határozottan elhatárolja magát a *Partito Popolare* örökségétől, és láthatóan az újabb kompromisszum a célja. Ezért hangoztatja azt a készségét, hogy szigorúan körülhatárolják ismét az AC tevékenységi körét, határozottabban alárendelik a hierarchiának. Az incidensekért sem általában a fasiszta államot és pártot vádolja, hanem a túlzókat. Az enciklika végén a felfogások nyugodt és békés összeegyeztetésének szükségességét hangoztatta.[13] 1931. szeptember 2-án már létre is jött a megállapodás a kormánnyal, XI. Pius újabb garanciákat adott, hogy az AC nem folytat politikai tevékenységet: úgy rendelkezett, hogy az AC az egyházi hierarchiával való legszorosabb egységben működjék. A pápa ekkor az egyes püspököknek közvetlenül alárendelte az AC részegyesületeinek a működését is. A konfliktus eredménye tehát Mussoliniék számára volt kedvező: az AC még inkább a Vatikán ellenőrzése alá került, s így hallgatólagos fenntartásaival sem irritálta a totális fasiszta törekvéseket.

Az ismertetett olasz szisztémától nagyfokú eltérést mutatott az ún. boroszlói rendszer. Ennek az a lényege, hogy nem hoztak létre az AC számára új szervezeteket, hanem az AC intéző tanácsába a katolikus egyesületek vezetőit fogta össze. Ragaszkodtak a már kialakult szervezeti keretekhez, s ezeket koordináló központként állították fel az akciót. Ez azt a veszélyt hordta magában, hogy az AC esetleg nem volt egyéb papírszervezetnél. Más országokban meg az ellenkező végletbe estek: az AC a meglevő és addig is jól

bevált katolikus szervezeteket félreállította, egyetemes szervezetként próbált működni, ezzel azonban az egyesületeket maga ellen fordította.

VITÁK AZ ACTIO CATHOLICA HAZAI MEGSZERVEZÉSE KÖRÜL

Az *Actio Catholica* megszervezése körül Magyarországon a katolikus közélet és egyházi hierarchia minden szintjén éles viták folytak. A magyar katolikus püspöki kar 1929. október 25-i ülésén került szóba először a Katolikus Akció kérdése. Ugyanis több oldalról felterjesztés érkezett a püspöki karhoz az AC megszervezése érdekében. Mint a későbbiekből kitűnik, a javaslattevők egyik csoportja gróf Széchényi György és környezete volt, akik mögött a jezsuiták, Bangha Béla, Csávossy Elemér és mások szorgalmazták az AC megszervezését. Javaslatuk szerint „megalkotandónak tartják a magyar katolikus társadalom egyetemes szervezetét. Az egyetemes szervezet öt keretorganizációból állna: 1. Katolikus Férfi Liga (18 éven felüli férfiak); 2. Katolikus Ifjak Ligája (10–18 év közötti ifjúság); 3. Katolikus Nőliga (18 éven felüli nők); 4. Katolikus Leányliga (a 10–18 év közötti leányok); 5. Katolikus Gyermekgárda (az elemi iskolások). Az egyes szerveknek országos, egyházmegyei és plébániai ágazatai volnának. A keretorganizációk együttesen alkotnák az egyetemes szervezetet, amely Katolikus Szövetségnek neveztetnék"[14]. Ez az elképzelés, olasz mintára, az AC-t nem a már meglevő egyesületekre akarta építeni, hanem teljesen új organizációval, nemek és korok szerinti csoportosításban.

Ezzel egyidőben a Kereszténypárt vezetője, Ernszt Sándor is benyújtott egy memorandumot az AC szervezésének ügyében. Nézete szerint „az Actio Catholica legyen egy fórum, amely mindent tud, mindent irányít, a katolikusokat képviseli, de semmit sem sért, nem károsít, ami életképes s aminek becsületes célja van. A meglevő szervezetek az AC-ban összekötendők lennének, megmaradván mindenkinek a saját hatásköre, jellege és célja."[15] Ernszt az olasz szisztémát követő javaslattal szemben a „boroszlói rendszert" javasolta: a meglevő egyesületek autonómiáját meghagyó, csak felső szintű koordinációs központ felállítását tartotta reálisnak, azt is

csak az *Országos Katolikus Szövetség* bizonyos átszervezésével. A püspöki kar nem hozott döntést, hanem a székesfehérvári püspököt és a tábori püspököt megbízta, hogy a kérdéssel foglalkozzanak és megfelelő javaslatokat tegyenek.

Ugyanezen a püspökkari konferencián határozatot hoztak arról, hogy minden megyéspüspök köteles elrendelni a *katolikus egyházközségek* megszervezését. Az autonóm jellegű egyházközségek szervezése még 1918–1919 folyamán indult meg, s a Horthy-korszak elején is folytatódott, de nem vált általánossá, ezért volt szükség a rendelkezésre. Az autonóm egyházközségen egy-egy plébánia híveinek szervezett összességét értjük, akik a megyéspüspök joghatósága és a helyi plébános (lelkész) vezetése alatt a püspöktől előírt és jóváhagyott szabályzat szerint választott képviseletük alapján bizonyos egyházi ügyek intézésében részt vesznek.[16] Az egyházközségek igazgatási szabályzata szerint nagyobb városokban központi tanácsot, esperesi kerületekben kerületi tanácsot, az egyházmegyékben pedig egyházmegyei központi tanácsot választanak. Az egyházközségi szervezkedés nem vált országos mozgalommá, és a hierarchikus elvnek megfelelően, nem hozták létre országos központi szervezetét sem.

Az AC megszervezését felvető javaslatok beérkezésekor a püspöki kar a hazai hagyományoknak megfelelő egyházközségek kiépítését szorgalmazta. Így nem véletlen, hogy az 1930. március 3-i püspökkari értekezlet előtt a kiküldött két püspök azt javasolta, hogy „a püspöki kar az Actio Catholica keretéül és szervezetéül a kiépítés alatt levő egyházközségi szervezeteket fogadja el úgy helyi, mint a megszervezendő esperesi kerületi és egyházmegyei tanácsokkal, nemkülönben az ezek fölé állítandó országos központi tanácscsal, amely az Országos Katolikus Szövetség megfelelő átformálása révén könnyen adódnék".[17] Az előterjesztést követő vita mutatja, hogy a püspöki karon belül is nagy különbségek voltak e tekintetben. A szombathelyi püspök az AC-nek a szegénygondozást akarta feladatául tűzni. Az egri érsek röviden úgy foglalt állást, hogy várjanak még az AC megszervezésével. A csanádi és a veszprémi püspök abban látta a nehézséget, hogy az egyházközség közjogi szervezet, míg a csúcsszervként javasolt *Országos Katolikus Szövetség* magánjogi egyesület, így a kettő összeegyeztetése nem lehetséges. A konferencia végül is az AC szervezését elutasító határozatot

hozott: „Egyelőre az egyházközségi szervezeteknek helyi és egyházmegyei életképes, erőteljes kiépítése a fontos."[18]

A püspöki kar elutasító állásfoglalása után Széchényiék a *Korunk Szavá*ban, a jezsuiták a *Magyar Kultúrá*ban sajtóvitát indítottak az *Actio Catholica* megszervezésének módozatairól, nyilván azzal a céllal, hogy a nyílt vitával presszionálják a püspöki kart. Bangha Béla a *Magyar Kultúra* 1931. január 5-i számában „A katolikus akció" címmel vitaindító vezércikket közölt. Az akció jogosultságát az egyház vereségeivel indokolta, s ezért szükséges egy új offenzív szervezet az ateista törekvésekkel szemben. Bangha elképzelésénél az *Azione Cattolica Italianát* vette alapul. Kifejtette, hogy szerinte a „boroszlói rendszer" nem ütőképes, mert az egyesületek széles körű autonómiája akadályozza az egységes cselekvést. Nem akarta azonban az olasz szisztémát sem maradéktalanul átültetni, mert ezt nem fogadná el a hazai közéleti katolicizmus. Végül is kompromisszumos javaslatot tett: az egyházközségek és az *Actio Catholica* párhuzamosan épüljenek ki. Bangha javaslata ellentmondott a püspöki kar álláspontjának, mert a napirendről levett kérdést vita tárgyává tette, illetve mert nem az egyházközségi keretben, hanem azzal párhuzamosan akarta szervezni az AC-t.

A vitában a katolikus közélet neves személyiségei szólaltak fel. Elsőnek gróf Apponyi Albert fejtette ki, hogy az AC-re nálunk kisebb szükség van, mint más országokban, hisz „sehol a világon nincs kedvezőbb helyzete az egyháznak, mint nálunk".[19] Apponyi helytelenítette a nemek és korok szerinti elkülönülést, viszont helyeselné, ha az AC az egyházközségekre és hitbuzgalmi egyesületekre épülne fel. Határozottan ellenezte, hogy új szervezetet létesítsenek, ahogy azt Bangha javasolja. Szerinte van megfelelő koordinációs szervezet is, az *Országos Katolikus Szövetség*, és annak megvan a maga társadalmi „apostolkodó" szervezete, a *Katolikus Népszövetség*. Apponyi álláspontja jelen esetben adekvát volt a püspöki karéval. A következő hozzászóló a kereszténypárti gróf Hunyady Ferenc volt. Elvileg egyetértett az AC gondolatával és szükségességével, annál nagyobb nehézségeket látott a konkrét kivitelezés terén. Ezért javasolta, hogy a megszervezésbe vonják be az *Országos Katolikus Szövetség*et és a *Népszövetség*et.[20]

A *Magyar Kultúra* szívesen adott hangot a konzervatív grófok után az ellenkező véleményeknek. Nógrády Zoltán éles hangú cikk-

ben hangoztatta, hogy itt nincs miről vitatkozni, az AC megszervezése pápai parancs! Nagy hiba volna, ha az AC-t az egyházközségek szűk keretébe szorítanák. Teljesen új szervezet kell, mert a régiek elhaltak, megöregedtek, ezeket nem lehet feltámasztani.[21] Lényegében ugyanezt az álláspontot képviselte, de alaposabban megindokolta gróf Széchényi György, a reformkatolikusok vezére. Szerinte sem építhető az AC az egyházközségekre, mert azok nem differenciáltak. Széchényi némi módosítással megismételte a püspöki karhoz felterjesztett javaslatát. Miután az egyházközségi szervezkedést nem kerülhette meg, most azt javasolta, hogy az egyházközségeket eleve ötös tagozódással szervezzék meg, ami quasi egyenlő lett volna az egyházközségek helyett AC-„alapszervezetek" alakításával. A *Katolikus Népszövetség* bevonását az AC keretébe Széchényi határozottan elutasította.[22]

Az egyre szélesedő sajtóvita közepette ült össze a püspöki kar tavaszi konferenciája. A prímás bejelentette, hogy Széchényiék 1929-es javaslatukat ismételték meg. Rott veszprémi püspök azt indítványozta, hogy a püspöki kar tartsa fenn eredeti álláspontját. A tábori püspök újabb bizottság kiküldése mellett volt. A jegyzőkönyvből kitűnik, hogy nemcsak a sajtóban, hanem a püspöki karon belül is homlokegyenest ellenkező vélemények voltak. Glattfelder csanádi püspök azon a nézeten volt, hogy nem lehet összehangolni az AC-t és az egyházközségeket. A pécsi püspök viszont helyeselte, hogy az AC-t az egyházközségeken belül szervezzék meg. Végül is olyan döntés született, hogy „a püspöki kar megmarad azon határozata mellett, hogy az Actio Catholica az egyházközségi szervezetekkel kapcsolatosan építtessék ki. Az egyházközségi szervezetek mielőbbi megalakítását sürgetni fogja. A módozatok megbeszélésére és javaslattétel céljából bizottságot küld ki."[23] A bizottság tagjai a pécsi, a székesfehérvári és a tábori püspökök lettek. Ugyanakkor „a hercegprímás páter Bangha Bélát, azonkívül az egyes ordinariusok az egyházmegyéjük területén megjelenő katolikus folyóiratok és lapok szerkesztőit figyelmeztetni fogják, hogy fontos katolikus gyakorlati kérdésekben állásfoglalások csak a püspöki kar előzetes tudtával történjenek".[24]

A határozattal a püspöki kar elejét akarta venni a további vitának, és végleg úgy döntött, hogy az AC az egyházközségek keretében valósulhat csak meg, illetve ennek előmunkálataként szorgal-

mazta az egyházközségek megalakítását, azok esperesi kerületi és egyházmegyei összefogását. A püspökök állásfoglalása alapján Mészáros János budapesti általános érseki helynök a *Magyar Kultúrá*ban részletesen ismertette az egyházközségi szervezkedés lényegét és állását, illetve alkalmasságát az *Actio Catholica* megvalósítására. A megintés után Bangha is kénytelen volt a *Magyar Kultúrá*ban a vitát lezárni, és elfogadni a hierarchia álláspontját. Vitazáró cikkében hangsúlyozta, hogy nem az AC alapelveiről és szükségességéről, hanem csak a szervezés módozatairól folyt a polémia.[25]

A MAGYAR ACTIO CATHOLICA MEGSZERVEZÉSE

1931-től kezdve valamennyi püspökkari konferencia napirendjén szerepelt az *Actio Catholica* valamilyen formában. Az 1931. október 14-i püspökkari értekezlet elé a kiküldött hármas bizottság az alábbi javaslatot terjesztette az AC megszervezése ügyében: az egyházközség, amelynek élén a választott egyházközségi tanács áll, vagyonkezelési és adókivetési ügyekkel foglalkozik. Javasolják tehát, hogy mint annak idején az esztergomi érsek a budapesti egyházközségeket kötelezte, most az összes egyházközségek püspöki rendelettel és utasítással legyenek kötelezve, hogy a szabályzat 24. § c. pontja értelmében a plébánia hitbuzgalmi, szociális és kulturális munkájába kapcsolódjanak be. Javasolták továbbá, hogy a több plébániájú városokban haladéktalanul alakítsák meg a szabályzat 88. §. alapján az egyházközségek központi tanácsát, amelyekben az egyesületek is kapjanak megfelelő képviseletet. A szabályzat 89. és 90. §. alapján alakítsák meg minden egyházmegyében az esperesi kerületi és az egyházmegyei tanácsot. E tanácsok létrehozásával nem kell megvárni, míg minden plébánia mellett megalakul az egyházközség. Az AC alapját képező egyházközségi szervezet nem demokratikusan alulról felfelé épült ki, hanem felülről lefelé, hierarchikusan. Központi irányító szervként az ennek megfelelően átszervezett *Országos Katolikus Szövetség*et javasolták. Figyelmet érdemel, hogy a javaslattevők húsz egyesületet akartak bevonni az AC munkájába.[26] Céljuk az volt, hogy elsősorban hitbuzgalmi és karitatív egyesületek kerüljenek a szövetségbe. Az AC alapelveivel

szemben bekerült ebbe a listába a politikai jellegű *Katolikus Népszövetség*, a kimondottan gazdasági KSV is.

Az előterjesztést követő vitában Szmrecsányi egri érsek a központi szervek felállításának elhalasztása mellett volt. A memorandum készítőinek és a püspöktársaknak javasolta, hogy tanulmányozzák a szerinte itt is jobban megfelelő lengyelországi AC-szervezkedést. A püspöki kar végül is úgy döntött, hogy egyelőre a központi szerv felállítását elhalasztják, míg az egyházmegyei központok felállítását elrendelik.[27] Ezután a csendes szervező munka ideje következett. A csendet az biztosította, hogy Serédi prímás „ismételten és a legkomolyabban figyelmeztette" a sajtópolémiában részt vevő P. Banghát, P. Csávossyt, Szúnyogh Xavért, gróf Széchényi Györgyöt, a *Korunk Szava* és a *Magyar Kultúra* szerkesztőségét.[28]

Az elhatározó lépésre az 1932. október 19-i püspökkari értekezleten került sor. Határozat született az AC központi szervezetének felállításáról. Eszerint az igazgató tanácsba az egyesületek öt küldöttjét nevezik ki: a férfi egyesületek képviseletére P. Bangha Béla S. J., a nőkére gróf Zichy Rafelné, az ifjakéra dr. Tiefenthaler József, a leányokéra Stadler Frida, a gyermekekére Blaskó Mária. Az AC országos elnöke Serédi hercegprímás lett. Az ügyvezető elnök mindig a püspöki kar egy tagja, jelen esetben Glattfelder Gyula, csanádi püspök. A püspök elnök mellé világi társelnököt állítanak: a püspöki kar kívánsága szerint gróf Apponyi Albertet. Alelnökké a létesítendő öt szakosztály (hitbuzgalmi, szervezési, kulturális, szociális-karitatív és sajtó szakosztály) vezetőit nevezik ki. Az AC országos igazgatójául a püspöki kar egyházi férfiú kinevezéséhez ragaszkodik, jelen esetben Mihálovics Zsigmond plébános személyéhez. A többi tisztség betöltését a prímásra bízták.[29]

Az *Actio Catholica* melletti végleges döntéssel egyidőben ugyanez a konferencia foglalkozott az egyház és a *Keresztény Gazdasági és Szociális Párt* kapcsolatával is. A pártnak szüksége volt rá, hogy a püspöki kar helyeselje az ekkor elfogadott „szociálisabb" új programját, illetve deklarálja a politikai párt létjogosultságát is. A püspöki kar helytelenítette Tobler János és a keresztény szakszervezetek egy keresztényszocialista párt létrehozására irányuló törekvéseit. Határozatilag leszögezték, hogy „a püspöki kar a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programját és működését rokonszenv-

vel kíséri, és további munkálkodását támogatásban részesíti. Felkéri és megbízza a hercegprímást, hogy ezt... közölje a párt vezetőségével."[30] A politikai párt azért volt szükséges a klérus számára az AC létrehozása után is, mert a katolikus egyház érdekeit a politika síkján, jelen esetben a törvényhozás fórumán is kellő támogatásban és védelemben akarták részesíteni.

1932. november 12-én alakult meg Serédi bíboros hercegprímás elnökletével az *Actio Catholica* Országos Elnöksége, s ezt a dátumot tekintik a magyar szervezet megalakulása időpontjának. Még ebben a hónapban elfogadták az AC ideiglenes ügyrendjét, felállították a központi irodát, amely működését az *Országos Katolikus Szövetség* e célra átvett helyiségeiben és apparátusával kezdte meg. Az *Országos Katolikus Szövetség* megszűnt. 1933 januárjában elkészült az egyes szakosztályok keretprogramja, továbbá az egyházmegyei AC-k ügyrendje.[31] Az egyes püspökök körleveleikben ismertették az AC feladatait és szervezetét.

Az 1933. tavaszi püspökkari konferenciának adott tájékoztatás szerint az AC központjának költségvetése előreláthatólag évi 40 000 pengőt tesz ki. Várható volt, hogy az anyagi alap előteremtésénél ismét nehézségek támadnak. Glattfelder javaslatában egyik biztos pont a megszűnt *Országos Katolikus Szövetség*nek a vallásalaptól eddig kapott évi 10 000 pengős segélye volt, amelynek legalább felére, 5000 pengőre igényt tartott. További forrás lehet a vallásalap, illetve az egyházközségek ilyen célú megadóztatása. Az egyházközségek anyagi megterhelését az egri érsek, a veszprémi és a pécsi püspök nem helyeselte, mert a hívek, újabb adóterhektől félve, így is vonakodtak az egyházközség megalakításától. Végül Glattfelder javaslata a következő volt: hassanak oda, hogy a vallásalapból az említett 5000 pengő mellett további évi 12 000 pengőt kapjanak. A budapesti egyházközségek központi tanácsától évi 12 000 pengő segély kieszközlését javasolta, mivel az *Actio Catholica* legfőbb tere a főváros. Végül a fennmaradó 12 000 pengőt az egyes egyházmegyék bocsátanák rendelkezésre, megfelelő kvóta szerint. Hogy azután ezt az összeget egyes püspökök hogyan teremtik elő, ez a saját hatáskörükbe tartozik.[32]

Az értekezleten kitűnt, hogy az AC megszervezésétől továbbra is idegenkedett az egri érsek, a szombathelyi, a győri, a váci és a hajdúdorogi püspök. Szmrecsányi érsek ismét kifogásolta, hogy az AC

sérti az egyházmegyék főpásztorainak jogait, mert megkerülésükkel juttat anyagokat a központ az egyházmegyékbe, s a szakosztályok tanácsosainak kinevezésekor a püspököket nem hallgatták meg. Az AC gondolatával szemben a püspöki kar legkonzervatívabb elemei továbbra is fenntartással éltek. Ehhez a csendes oppozícióhoz – azaz a szervezkedés elszabotálásához – csatlakozott a korábban jelentős katolikus szervezetek féltékenysége és ellenérzése az új mozgalom iránt. Feltűnő volt a Kereszténypárt sértődött hallgatása, illetve a párthoz közel álló *Katolikus Népszövetség* nyílt roszszallása, hisz az AC megszervezésével létjogosultságát elveszti.

Az AC szervezését nem nézte jó szemmel Gömbös Gyula kormánya sem. Az ellentétek odáig fejlődtek, hogy az AC szervezése ügyében levélváltásra került sor Serédi és Gömbös között. Gömbös szerint az AC politizáló szervezet akar lenni, és ezért megtiltotta a közalkalmazottak szereplését az AC-ben. Serédi viszont azt bizonygatta, hogy az AC természeténél fogva távol tart magától mindenféle politikát, s így nem lehet akadálya az állami és közalkalmazottak részvételének.[33]

Az AC megszervezése körüli vita lezárása 1933 folyamán felgyorsult, és általánossá vált az AC megalakítása. Emögött nem utolsósorban az általános politikai fejlemények álltak. A konkrét, gyakorlati lépéseket sürgőssé tette, hogy a Gömbös-kormány törvényjavaslatot nyújtott be az általa szorgalmazott fasiszta jellegű érdekképviseleti elképzelések realizálására. Ezzel szemben bizonyos ellensúlyt képezett az AC-n belül folyó, illetve a katolikus szociális doktrínán alapuló „új rendi társadalom" meghirdetése.

AZ ACTIO CATHOLICA PROPAGANDAGÉPEZETE

1933-ban gróf Apponyi Albert elhalálozásával megüresedett az *Actio Catholica* világi társelnöki tisztsége. Helyébe az 1933. október 11-i püspökkari konferencia gróf Zichy Jánost, a Kereszténypárt elnökét választotta meg. Ezzel nemcsak a katolikus arisztokrácia és a hierarchia összefonódását demonstrálták, hanem a katolikus politikai párt és az *Actio Catholica* szoros együttműködését is. Ugyanekkor az AC sajtóosztályának élére a visszavonuló Túri Béla helyére Bangha Bélát állították.[34]

A püspöki kar számos határozata és állásfoglalása után végül is az 1933. évi októberi XXIV. Országos Katolikus Nagygyűlés keretében az *Actio Catholica* a nyilvánosság elé lépett.[35] Az AC tényleges tevékenységét 1933 folyamán kezdte meg. Az AC-központ egy-egy munkaévre részletes programot dolgozott ki. Az évi munkaprogram egy-egy vezérgondolat körül állt össze, s ezt részletezték az öt szakosztály profiljának megfelelően. A munkaprogramtervezetet jóváhagyás végett fel kellett terjeszteni a püspöki karhoz. A program végrehajtásáért az AC központi irodája, egyházmegyénként az igazgató volt felelős. A munkatervhez szakosztályonként végrehajtási utasítást csatoltak. Az ún. vezérgondolatot 10–12 témakörre bontották le, amelyhez részletes anyagot küldtek valamennyi egyházközségi szervezethez, amit azok kötelesek voltak megvásárolni. A program ünnepélyes meghirdetésére az évi (őszi) katolikus nagygyűléseken került sor, amelyeket most már az AC rendezett.[36]

Már az első munkaévben, 1933–1934-ben 7 programfüzetet adott ki az AC Országos Elnöksége, általában 8 oldal terjedelemben. Az elnökség által kiadott beszédvázlatok közül évente később már 10–12 füzet jelent meg, Budapest felszabadulásáig összesen 121 füzet! Az AC Országos Elnöksége 1934–1936 között 12 hivatalos kiadványt is közzétett, amelyek a szervezeti kérdésekben adtak útmutatást a helyi vezetőknek. A szervezeti élet kérdéseit ismertető brosúrák mellett nagy gondot fordítottak részletesebb propagandaanyagok százezres példányszámú előállítására is. Az AC Országos Elnöksége ún. ébresztő írásai közül 1934–1935 folyamán 7 kötet jelent meg. A tájékoztatás a szervezés javítását szolgálta, így 1935 márciusában *Katolikus Akció* címmel megjelent az Országos Elnökség időszaki hivatalos körirata.[37]

A jezsuita alapossággal megszervezett *Actio Catholica* kibontakozása a figyelemre méltó erőfeszítések ellenére lassan haladt. Nem ment egyik napról a másikra az sem, hogy az alsópapsággal megértessék a szervezet lényegét, helyét és szerepét. A papság egy része eleve ellenkezéssel fogadott minden újat, szokatlant, ami számára többletmunkát jelentett. Fenntartásaikat növelte a sok korábbi sikertelen egyletalapítás. Ezen az akció vezetői úgy próbáltak változtatni, hogy 1933-tól kezdve minden évben ún. lelkipásztori konferenciákat tartottak, ahol szakemberek ismertették az *Actio*

Catholicával kapcsolatos tudnivalókat. Az AC-központ még az 1935. évi célok között is első helyen az egyházközségek egész ország területén való szervezésének befejezését jelölte meg.[38] Mindez mutatja, hogy a sorozatos határozatokkal sem sikerült keresztülvinni, hogy minden egyházmegyében azonos fontosságot tulajdonítsanak a szervezkedésnek.

Ezen a helyzeten kívánt változtatni a magyar katolikus püspöki kar 1935. március 20-i értekezletéből kibocsátott közös körlevele a papsághoz az *Actio Catholicá*ról. A körlevél abból indult ki, hogy az *Actio Catholica* a laikusok mozgalma, mégis hierarchikus szervezettségű lévén, a hierarchia vezetése alatt áll. Mi tehát a papság teendője? A megfelelő szervezettség biztosítása. A központi útmutatások szerint minden plébánián kötelesek megalakítani az egyházközséget, s ezt az esperesek ellenőrizzék. Törekedjenek arra, hogy az egyházközséget hassa át az *Actio Catholica* szelleme. Az egyházközségi képviselő-testületet kell bevonni az *Actió*ba, bár jogilag annak minden megkeresztelt katolikus tagja. Az egyházközségen belül az ötös tagozódásnak megfelelően hozzák létre a csoportokat, vagy ha különféle egyesületek vannak, akkor ezek egyesítéséből alkossák meg a férfi, női, ifjúsági, leány- és gyermekszervezeteket. A körlevél kiemelte, hogy a lelkészek különösen az ifjúsági szervezetekre fordítsanak gondot. Karolják fel a családgondozók (utcamegbízottak) intézményét, amely már 1918–1919-ben a fővárosban jól bevált, hogy azok segítségével a hozzájuk tartozó összes hivőt ellenőrizhessék. Minden plébánián meg kell szervezni az egyházközség hitbuzgalmi, kulturális és szociális szakosztályát. A plébánia működését ugyanis nem meríti ki a templom és az iskola, hanem arra kell törekednie, hogy „a hitből való élet elérje községe minden pontját és hivőjét, hogy a katolikus élet a karitász cselekedeteiben nyilvánuljon".[39] (A körlevél itt a lényegre tapintott: a katolikus tevékenység nem léphet túl a hitélet felélénkítésén és a karitászon.) A végzett munkáról a központ által rendelkezésre bocsátott egységes kérdőíveken minden év július 15-ig el kell számolni az espereseknek. A munkaév az év július 1-től a következő év június 30-ig tart. Fokozottabb működést kívánnak az esperesi tanácsoktól, amelyek az öt szakosztálynak megfelelő, lehetőleg öt világi szaktanácsadót vonjanak be a munkájukba.

Az 1936. március 18-i püspökkari értekezlet megtárgyalta a magyar *Actio Catholica* végleges ügyrendjét és szervezeti felépítését. Az ügyrendet Serédi hercegprímás, az itt hozott határozat alapján, 1936. október 19-i kelettel hagyta jóvá.[40] Ezzel lezárult az AC megalakításának időszaka, és megszilárdultak a szervezet keretei is. Az ügyrend részletesen körülírta a szervezet feladatait, az egyházmegyei és az egyházközségi szervezetek felépítését, illetve azok feladatait is. Az AC szervezetében az egyházi hatóság abszolút főhatalommal rendelkezett. A tisztségviselőket öt évre választották. Az alapszabályok az egyházközségi szervezési elvet erősítették meg, tehát az AC alapszervei tulajdonképpen külön nem léteztek.

Míg országosan és egyházmegyénként megszervezték mind az öt említett szakosztályt, addig az egyházközségekben csak három szakosztály: a hitbuzgalmi, a kulturális és a szociális szakosztály alakítását rendelték el. (Egy szakosztály az elnökből és legalább két tagból állt, minden szakosztály egyházi elnöke a plébános volt.) A nemek és korok szerinti tagozódás a legalsó fokon, az egyházközségben is csak formálisan létezett. (A férfiak, nők, ifjak, lányok és gyermekek csoportjai.)[41]

Az AC szociális szakosztályának hatáskörébe tartoztak a később tárgyalásra kerülő szociális mozgalmak. A szociális és karitatív szakosztály feladata volt a szociális kérdés tanulmányozása, tervezetek kidolgozása az enciklikák szellemében, a szociális reformpolitika katolikus szellemű kezdeményezése és irányítása, a szegénygondozás, az ellenséges mozgalmak szemmel tartása. A programot az egyházközségi szintre lebontva már úgy értelmezték, hogy az itteni szociális szakosztály feladata a szegénygondozás, a karitatív tevékenység, a szociális bajok figyelése és jelentése, végül az egyházközséghez tartozó híveket nemük és koruk szerint bekapcsolni a katolikus munkásmozgalomba.[42]

Az AC országos struktúrájában kivételes helyet kapott Budapest, amely egyházkormányzatilag az esztergomi főegyházmegyéhez tartozik. Az *Actio Catholica* budapesti szervezetét és ügyrendjét Serédi külön hagyta jóvá.[43] Eszerint az AC szempontjából a fővárost külön körzetnek jelölte ki. Az eltérés abban van, hogy a budapesti egyházközségek egy budapesti központi szervezetet hoztak lét-

re, az egyházmegyeihez hasonló vezetőséggel (elnökség, igazgatóság), amely azonban nincs az esztergomi egyházmegyei AC-nek alárendelve, hanem közvetlenül az AC Országos Elnökségének. A másik eltérés, hogy a fővárosban a plébániákon mind az öt szakosztályt létre kellett hozni.

Az AC működési szisztémájának megértéséhez el kell mondani, hogy a fent vázolt szervezet kiegészült a „tágabb" értelemben vett *Actio Catholicával*, az ún. együttműködő szervezetekkel. Ezek két nagy csoportra oszthatók: a szerzetesrendekre, illetve az egyesületekre. A számunkra itt érdekes egyesületek kétféleképpen kapcsolódtak az akcióba: vagy a szakterületüknek megfelelő szakosztályba, vagy pedig korok és nemek szerinti profiljuknak megfelelően. Hogyan kapcsolódtak pl. az ifjúsági szervezetek az AC-hez? A férfiifjúság katolikus akcióját képezték: az iskolát végzett ifjak a KIOE (Katolikus Ifjúmunkások Országos Egyesülete), a Katolikus Legényegyletek, a KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek), a DIKA (katolikus diákok). A leányifjúság katolikus akciójához tartozott: a KLOSZ (iskolát végzett leányok), a DL (Dolgozó Leányok), az ILKA (iskolás leányok) és a falusi leánykörök, később KALÁSZ. A férfiifjúság és a leányok katolikus akcióját együttesen MIKA-nak, Magyar Ifjúság Katolikus Akciójának nevezték.[44]

AZ ACTIO CATHOLICA MŰKÖDÉSE AZ 1930-AS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

Az *Actio Catholica* tízéves (1935–1945) működésének bemutatása meghaladná ennek a fejezetnek a kereteit. Érdemes azonban végigtekinteni azokon az évi „vezérgondolatokon", amelyeket az AC 1935–1945 között felállított. Az 1934–1935-ös munkaév vezérgondolata a „Krisztus és család" volt, amely XI. Pius „Casti connubii" kezdetű körlevele szellemében hirdette meg a katolikus család eszméjének helyreállítását és védelmét. Az 1935–1936-os év programja ennek folytatásaként a „Krisztus és a gyermek" címet kapta, s az ifjúsági szervezkedés felkarolását jelentette. (Ekkor kezdődött a KALOT, KALÁSZ, KIOE megszervezése.) 1936–1937-ben „Krisztus és falu" jelszóval folyt tovább a KALOT–KALÁSZ szervezkedése, s a falu felé fordulás egyben reakció volt a faluku-

tatók, a népi írók jelentkezésére is. A program középpontjában a katolikum és a népiség újraegyesítése állt. (Ugyanezekben az években vetik magukat a szélsőjobboldali, fasiszta mozgalmak is a falu népére.) A falu felé fordulás egyben azt is mutatta, hogy az AC egyelőre nem is tett komoly kísérletet a városi munkásrétegek meghódítására.[45]

Mint korábban említettük, a püspöki kar az 1938-as budapesti eucharisztikus kongresszus megrendezését az *Actio Catholicára* bízta. Az 1937–1938-as „kettős szentév" munkaprogramjának jelszava így a „Vinculum caritas" lett. A kongresszus ideológiai és adminisztratív előkészítése, majd gyakorlati lebonyolítása teljes egészében lefoglalta az AC energiáit, így mellette másra nem is terjedhetett ki figyelme. Az eucharisztikus kongresszus környékén az AC programjai is politizálódtak: visszatükröződött bennük a területi gyarapodás következtében mindent elöntő nacionalizmus, a Szent István-i birodalmi gondolat. Pontosabban, éppen az AC volt az, amely a Szent Korona tant és a Szent István-i birodalmi gondolatot a széles katolikus közvéleményben is népszerűsítette és terjesztette. Így lett az AC 1938–1939. évi vezérgondolata „Szent István országa", amely az előző év valláserkölcsi megmozdulásait a gyakorlati társadalmi és állami életbe kívánta átültetni.

Az *Actio Catholica* 1938-tól újabb területi terjeszkedés előtt állt. Az első bécsi döntést követően visszacsatolt felvidéki területeken 1939 tavaszáig összeírták az egyházközségi választásra jogosultakat, majd megalakították az egyházközségeket. Ezt követte az AC megszervezése. Ahol ezt nem sikerült keresztülvinni, ott az AC alapjai a Caritas-egyesületek, a főiskolai hallgatók Prohászka-körei, a katolikus legényegyletek és végül a *Szlovenszkói Katolikus Ifjúsági Egyesület* lettek.[46]

1938-ban lejárt az 1933-ban öt évre megbízott AC-vezetőség mandátuma. Az 1938. október 5-i püspöki konferencia határozata szerint az Országos Elnökség összetétele változatlan maradt. Az AC vezetőségének megújítására a háború alatt nem is került sor. Változást csupán az időközben elhalálozottak pótlása jelentett. (1940-ben Bangha Béla helyett Czapik Gyula, ekkor már veszprémi püspök lett a sajtóosztály vezetője; 1942-ben elhunyt Huszár Károly, s az ő utóda Wünscher Frigyes Hangya-igazgató lett. 1943-ban Glattfelder Gyula halálával megüresedett az AC országos ügyve-

zető elnöki posztja. Helyére az 1943. őszi püspöki konferencia a meredek karriert befutó Czapik Gyula egri érseket állította. Végül 1944. január 6-án meghalt Zichy János, akit az AC világi társelnöki tisztében Esterházy Pál herceg követett.)

Az 1930-as évek végére az AC központja kinőtte az eredetileg megállapított 40 000 pengős költségvetési keretet. Mihálovics Zsigmond központi igazgató az 1938. október 4-i püspökkari konferenciának előadta, hogy az AC-központ bővítése a költségvetésben évi 20 000 pengő többletkiadást eredményez. A püspökök a kért 20 000 pengő helyett 12 000 pengő folyósítását ígérték meg. Így 1939, 1940 és 1941 folyamán az AC központja 52 000 pengővel rendelkezett. Az 1940-es évek elején a további területgyarapodással megnövekedett ügyvitelre még több pénz kellett. Ezért a püspöki kar 1942. március 11-i határozata szerint az általa adott alapösszeget 75%-kal felemelte.[47] Megemlíthetjük, hogy ebből az összegből a központi igazgató, Mihálovics Zsigmond havi fizetése 200 pengő volt. A kiadások mértékét azzal is csökkenteni kívánták, hogy a *Katolikus Akció* című közlönyt megszüntették, és a püspöki kar 1940. október 16-i határozata szerint az AC hivatalos lapja az *Egyházi Lapok* lett. Az erőfeszítések ellenére az AC elnökségének 1943. október 6-i püspöki kar elé terjesztett jelentése szerint az AC-nak 1943-ban 30 000 pengő deficitje volt.

AZ ACTIO CATHOLICA VISSZASZORULÁSA A VALLÁSI ÉS KULTURÁLIS TERÜLETRE

Az 1939–1940-es év munkaprogramjának jelszava „Világiak Krisztus Országáért" volt. Emögött tulajdonképpen az AC belső megerősítésének célkitűzése állt. Az elnökség felszólította a helyi vezetőket, hogy egyházközségenként 10–14 tagú „elitcsoportot" alakítsanak ki. Itt tehát nyilvánvalóan megsértették a hazai AC alapelvét, azt ti., hogy az AC-nek az egyházközségen keresztül minden megkeresztelt katolikus automatikusan tagja. Ezzel az intézkedéssel elismerték, hogy ez nem így van, s szükség volt egy tényleges akcióképes elit kiemelésére. Az elit feladata az egyházközségekhez csatlakozó egyesületek irányítása és szervezése s a rendszeres világi munkatársi gárda biztosítása volt.[48]

A világháború kitörése és a belső helyzet romlása arra ösztökélte az AC vezetőit, hogy meglevő pozícióik megszilárdításán munkálkodjanak. Így az 1940–1941-es munkaév programja változatlanul a „Világiak Krisztus Országáért" címet kapta. Most kimondottan az egyházat állították a tevékenység középpontjába: az egyház lényegének, szervezetének, küldetésének, magyarországi szerepének kifejtése állt a gyűlések napirendjén.

Magyarországnak a háborúba lépés idején az AC – nyilván a belső „egységfront" biztosítása végett – semmitmondó programot állított fel: ezt a munkaévet *a káromkodás elleni akciónak* szentelték. A háborús nehézségek fokozódásakor, a lassan érlelődő társadalmi válság jeleinek sokasodása láttán, az AC a háborús körülményekhez igazodó munkaprogramokat állított össze: az 1942–1943-as év fő gondolata és jelszava: „Családmentés – nemzetmentés" volt, azaz a katolikus családok összetartása és egzisztenciális biztosítása az alapja a nemzet háború alatti összetartásának is.

Az 1943. október 1–6. között Budapesten tartott XXXI. Katolikus Nagygyűlés keretében zajlott le az AC Igazgató Tanácsának és Országos Tanácsának együttes ülése. Mihálovics beszámolója szerint az AC az 1942–1943-as évben – a rendkívüli körülmények közepette is – *zavartalanul* munkálkodhatott. Sikerült az összes katolikus egyesületeket beállítani az AC elgondolásaiba. Az Országos Elnökség a munkaévben a családról 10 füzetet jelentetett meg, 6000–6000 példányban.[49] Az AC 1943–1944. évi programja folytatása volt az előző évinek: „Katolikusok egyházért, hazáért, családért." A már nyilvánvalóan elvesztett háború utolsó szakaszában a katolikus szervezkedés célja az egyház érdekeinek biztosítása a válságos időkben.

A jelentésekben és a nyilvánosságnak szánt nyilatkozatokban úgy tűnt, hogy az AC a háborús körülmények közepette is a korábbi energiával és sikerrel tevékenykedik. A valóságban azonban ez nem így volt. Az AC az 1940-es évekre vesztett korábbi lendületéből. A megtorpanás oka főleg a kedvezőtlen külső körülményekben volt. A kudarcok arra késztették az AC vezetőségét, hogy felülvizsgálja helyzetét. Mihálovics kifejtette, hogy az AC-t tulajdonképpen egy szükséghelyzet, *az egyházat ért nagy veresége*k hozták létre. A világnézeti harc folytatására tehát nem mindenki alkalmas, hanem csak az, aki erre eszmeileg, erkölcsileg felkészült. Hosszan sorolta

azokat a hibákat, amelyek az AC-t gyengítik: a papság még mindig nem ismerte fel az AC jelentőségét, a lelkészkedő papság amúgy is túlterhelt; a világiaknak nem adtak hatáskört, nem sikerült kiképezni az elitet, a világiak egy része is elzárkózik az AC elől. A sikertelenségben az egyesületek is hibásak, mert hasonló célú egyesületek párhuzamosan működnek; túlzásba viszik autonómiájukat és ezt féltékenyen őrzik, többségük elaggott. Végül megállapította, hogy a szerzetesrendek a társadalmi tevékenység szempontjából meddőek.[50]

Az 1942. március 11-i püspökkari konferencia is foglalkozott az AC-n belül mutatkozó válsággal. Czapik Gyula megállapította, hogy egyes vélemények szerint az AC kátyúba került. Glattfelder csanádi püspök szerint az AC elöregedett, új, friss, fiatal munkaerők bevonása szükséges. A hercegprímás javasolta, hogy az Országos Elnökséget frissítsék fel. Az elnökségi tagok ritkán értekeztek, pedig a helyzet fokozott éberséget és agilitást követel meg. Kifogásolta továbbá, hogy „az országos szakosztályok nincsenek eléggé foglalkoztatva. Több szakosztály az 1938. évi újjáalakítás óta csak egy vagy két értekezletet tartott." A munkatársak így elkedvetlenedtek és az AC „munkálkodását nem sokra becsülik". Számos feladat elvégezetlenül maradt. Életet kell tehát vinni a szakosztályok központjaiba. Ezt Serédi fiatal, agilis titkárok beállításával látta megoldhatónak. „Nem helyeselhető ugyanis, sőt aggasztó – mondta –, hogy az utolsó tíz évben felserdült és magának nevet szerzett ifjúság semmiféle bekapcsolást nem nyert az Actio Catholicába, öntudatos és készséges katolicizmusa parlagon hever. Mindezek bizalmatlanul és kedvetlenül nézik az Actio Catholica tevékenységét."[51] A püspöki kar a háborús körülményekre való tekintettel nem tartotta lehetségesnek a tisztújítást, hanem „kooptálással" a szakosztályi alelnökök mellé fiatal helyettes alelnököket és titkárokat állított.

Az Actio Catholica tevékenysége az 1944–1945-ös munkaévben már teljes egészében az átmentés és átállás jegyében folyt le. Ez jutott kifejezésre a „Krisztussal maradunk – Krisztussal haladunk!" jelszóban. Mint azt a püspöki kar 1944. márciusi, a háború befejezése előtti utolsó konferenciáján megállapították, az elmúlt években az *Actio Catholica* tevékenységében a hangsúly egyre inkább *a vallási és kulturális munkára* tevődött át, s visszaszorult a társadal-

mi, közéleti fórumokról. A Horthy-rendszer utolsó hónapjaiban a püspöki kar végleg elhatárolta az *Actio Catholicát* nemcsak a politikától, hanem a közéleti-társadalmi jelentőségű tevékenységtől is. Munkáját a hierarchia még szorosabb felügyelete alatt szigorúan a valláserkölcsi és kulturális térre korlátozta. Ennek a defenzívába vonulásnak 1945 után mégis pozitív eredménye lett az egyház számára: az *Actio Catholica* a változott körülmények között, e két területen mozogva, egészen napjainkig legálisan működő katolikus szervezet maradt.

VIII. KATOLIKUS HIVATÁSRENDI SZERVEZETEK

EGYHÁZKÖZSÉGI MUNKÁSSZAKOSZTÁLYOK

A kereszténységocializmus helyébe lépő hivatásrendiség a munkásmozgalom vonatkozásában először az *Actio Catholica* által irányított Egyházközségi Munkásszakosztályok szervezésében jelentkezett. A magát interkonfesszionális szakmai szervezkedésnek valló kereszténységocialista mozgalom kudarca után a konfesszionális, a katolikus egyházközségbe integrálódó, annak egyik szakosztályát képező, kimondottan világnézeti, valláserkölcsi és szociális szervezkedés volt az EMSZO-mozgalom.

A „Rerum novarum" megjelenésétől a kereszténységocializmus képviselte a katolikus egyház elveit és törekvéseit a munkásosztály között. A „Quadragesimo anno" után az „új szociális rend", a hivatásrendi társadalom propagandáját az Actio Catholica, illetve a neki alárendelt hivatásrendi rétegszervezetek folytatták. A magyarországi *Katolikus Akció* megszervezésének első időszakában, 1934–1935 folyamán még a kereszténységocialista vezetők is közreműködtek az egyházközségi munkásszakosztályok kialakításában. Ugyanis azt gondolták, hogy a munkamegosztás révén pozíciókat szerezhetnek az egyházközségekben és ezen túl az *Actio Catholicá*ban is, amelyhez egyébként – szakszervezeti, gazdasági mozgalom lévén – nem csatlakozhattak.

Az AC szociális szakosztályában Bihari Ferenc tanügyi főtanácsos előterjesztésére dr. Mészáros János érseki helynök, egyben az Actio Catholica fővárosi igazgatója, *elrendelte az egyházközségi munkáscsoportok felállítását.* A szervezéssel Biharit bízta meg. Az a körülmény, hogy az egyházközségeknek rendeleti úton kötelezővé lehetett tenni a munkások szervezését, az önkéntességen és az

1930-as évekre már minimálisra csökkent külső presszión alapuló keresztény szakmai szervezkedéshez képest nagy reményekre jogosította Mészárosékat. A keresztény szakszervezeti vezetőkkel egyelőre igyekeztek a *modus vivendi* állapotát fenntartani. Sőt, a kedvező lépések megtételekor a kereszténységszocialisták több évtizedes ilyen irányú tapasztalataikat is az EMSZO rendelkezésére bocsátották: propagandaanyagokat írtak, a szervezkedő gyűléseken szónokoltak.[1]

Az érseki helynök megbízásából Bihari Ferenc, a szervezkedés központi vezetője elkészítette az *Egyházközségi Munkáscsoportoknak* (EMCS) nevezett mozgalom ügyrendjét.[2] Az ügyrendminta leszögezte, hogy az EMCS a „Quadragesimo anno" eszméit akarja valóra váltani. Feladata a katolikus világnézet alapján a munkások valláserkölcsi, szociális nevelése, a karitász megszervezése; kulturális és szórakozási lehetőségek teremtése; karitatív támogatás biztosítása, valamint a munkások előkészítése az érdekképviseleti szervezkedésre. Az EMCS a megfelelő egyházközségi szervezet szociális szakosztályának felügyelete, irányítása és védelme alatt állt. Egy-egy csoport alakításához minimum 20 tagra volt szükség. A munkástagozat mint egyházközségi szervezet nem politizált, politikai kérdéseket nem tárgyalt. Munkaprogramjának általános irányelveit az AC-központ adta meg. A szabálytervezet lényege, hogy az EMCS *fő feladata a munkások világnézeti átnevelése a hivatásrendiség szellemében.* Ez a világnézeti átnevelés alapozná meg a munkásság visszahódítását az egyházba és letérítését az osztályharc útjáról. A szakosztályból a szervezkedés magasabb fokára lépő munkás előtt két alternatíva nyílt: 1. ha megmarad a szakszervezeti forma, akkor az EMCS a kereszténységszocialista szakszervezetek számára nevel tagokat; 2. ha megvalósul az érdekképviseleti rendszer (a korporatív hivatásrendiség), akkor a hivatásszervezetnek ad vezető káderekt.

A kereszténységszocialisták felé azt hangsúlyozták, hogy az EMSZO *nem szakszervezeti mozgalom* és nem is akarja annak hatáskörét kisajátítani. Míg ezek a munkásság anyagi, gazdasági érdekeiért tevékenykednek, az EMSZO-k feladata a munkások vallásos életének fejlesztése, társadalmi felemelése, emberi és polgári jogainak elismertetése. Az EMSZO *világnézeti nevelő* funkcióját „csak úgy érheti el, ha mellette fennállnak a kereszténységszocialista szakszervezetek,

melyek az EMSZO munkáshadseregének erejével vívják meg harcukat a tőke kizsákmányoló, egyoldalú fölénye ellen" – nyilatkozta az EMSZO-központ vezetője.[3] Az EMSZO az „új szociális öntudatra" nevelést a valláserkölcsi, hitbuzgalmi eszközök mellett radikális szociális demagógiával, harsány propagandával, vezetőképző és agitátoriskolával igyekezett elérni. Egyik központi jelszava volt: „Erkölcsi forradalmat!" A szakosztályokban ezt a munkát az egyetemi kongregációk tagjai végezték, az egész mozgalom hátsó mozgatója, P. Varga László S. J. irányításával, aki egyébként az EMSZO agitátorképző iskoláját vezette. Varga fogalmazta meg az új szociális rend elméleti alapjait a „Quadragesimo" nyomán, és több brosúrát írt erről az EMSZO részére.[4]

Mészáros János és Bihari Ferenc az első munkáscsoportot 1935 elején a krisztinavárosi egyházközségben szervezte meg. 1938-ig a mozgalom a fővárosra korlátozódott, és a budapesti AC-központ irányította. 1936-ban 10 csoportban 400 tag, 1937-ben 30 csoportban 4000 tag, 1938-ban már 53 EMSZO-csoportban 8000 tag tevékenykedett.[5] 1936. december végén a Budapesti Egyházközségek Központi Tanácsa egyleti helyiséget bocsátott a mozgalom rendelkezésére. 1937. január 1-én alakult meg hivatalosan az EMSZO-központ, s vették fel az *Egyházközségi Munkásszakosztály* nevet. 1936 decemberében indult útjára a mozgalom lapja, a havonta megjelenő *Katolikus Munkás*, amely 1938. februárban *Új Szociális Rend*re változtatta nevét. Pár hónap múlva a lap címét *Új Rend*re változtatták, s. 1940. december 14-től politikai hetilapként jelent meg 1944-ig.

Mint az várható volt, a kereszténységocialista szakszervezetek és az EMSZO együttműködése nem tartott sokáig. Az EMSZO egyre jobban terjeszkedett, s ennek érdekében határozottabb szociális érdekvédelmi tevékenységbe kezdett. Az EMSZO vezetője, Bihari Ferenc a *Magyar Kultúrá*ban 1937 elején kifejtette: „A francia és német földön életre kelt kereszténységocialista törekvéseknek és szervezeteknek (nálunk – *G. J.*) átütő ereje nem volt." Nem tudták elérni, hogy a társadalom érdeklődjön az egyház szociális törekvései és igazságai iránt. A „Quadragesimó"-ban megnyilvánuló új eszmék új módszereket és új szervezeteket követelnek: ez pedig az *Actio Catholica* és annak munkásszakosztálya, az EMSZO![6] Az EMSZO ennek ellenére sem lett rokonszenvesebb a kereszténységo-

cialistáknál a munkásság előtt. Az EMSZO a jobboldali radikalizmus „forradalmi" jelszavaival igyekezett tért hódítani. Terminológiája, harsánysága a nemzetiszocialistákra és a nyilasokra emlékeztetett. Az EMSZO tagjait félkatonai jelleggel szervezte meg: a nyilasokhoz hasonlóan egyenruhába bújtak: nekik a kék ing volt az egyenruhájuk. Valószínű, hogy az EMSZO elindítói nem a kereszténységszocializmusnak, hanem a nyilasoknak akartak konkurrenciát támasztani. Általában véve az is igaz, hogy a katolikus szervezkedések az 1930-as évek második felében – bár fő céljuk a baloldali mozgalmak visszaszorítása és az ellenük való harc volt –, a szélsőjobboldali, nyilas mozgalmak vitorlájából is megpróbálták kifogni a szelet. Ez esetenként fordítva sült el: a katolikus jelleggel induló szervezkedés csúszott el a nyilasok felé.

Mint minden mesterségesen, felülről létrehozott „munkásmozgalom", így az EMSZO esetében is probléma volt a felmerült kiadások fedezése. A szervezkedést a Budapesti Egyházközségek Központi Tanácsa a hívőktől behajtott egyházi adókból finanszírozta. Mészáros János érseki helynök 1937. december 17-i, Serédihez írt jelentésében beszámolt arról, hogy 1936 őszén az említett tanács „úgy határozott, hogy azt a segélyt, amelyet több éven át a Karitász Központ támogatására nyújtott, a folyó 1937. esztendőben a munkásszervezetekkel, nevezetesen az Egyházközségi Munkás Szakosztályokkal (EMSZO), a katolikus munkástanoncoknak (KIOE), valamint a dolgozó leányok (DL) megszervezésével kapcsolatos kiadások fedezésére fogja fordítani".[7] Mészáros nem látta értelmét az úrihölgyek jótékonykodásának s a karitász keretében a milliós Budapesten karácsonykor szétosztott 4000 pengős, húsvétkor pedig 2500 pengős alamizsnának.

A kezdeti sikereken felbúzdulva, 1938-ban az EMSZO-Központ, kilépve a fővárosi keretekből, országossá akarta bővíteni a szervezkedést. Ehhez azonban a püspöki kar engedélyére és anyagi támogatására volt szükség. Az 1938. október 4-i püspökkari értekezlet elé Mészáros János érseki helynök terjesztette be ilyen irányú javaslatait. Az EMSZO-mozgalom országos kiterjesztését részben ideológiai érvekkel, részben a gyakorlati eredményekkel támasztotta alá. Hivatkozott arra, hogy „az EMSZO vezetői bátor szóval hirdetik majd a „Quadragesimo anno" tanításait. A gyakorlati tevékenységről előadta, hogy az EMSZO a szorosan vett gazdasági célokat a ke-

reszténvszocialista szakszervezetekre hagyja, a politikát pedig kizárja. Budapesten 1935–1938 között 53 egyházközségben több mint 10 000 katolikus munkásférfi csatlakozott a mozgalomhoz. A püspöki karnak Mészáros azt ígérte, hogy az EMSZO-tagok „lesznek a plébánia füle, szeme a gyárakban, a proletárnegyedekben . . . Ők lesznek a plébános szája a kültelki és munkaközi vitákban. Ők lesznek az egyház apologetái a kommunista és szociáldemokrata agitációval szemben."[8]

A besúgó szolgálatot is teljesítő EMSZO vidéki megszervezésére Mészáros évi 20 800 pengőt kért. Úgy látszik, a vagyonukat féltékenyen őrző püspököket nem hatották meg a Mészáros által megcsillantott perspektívák. „A püspöki kar lehetetlennek tartja – szólt az elutasító határozat –, hogy minden mozgalom költségeit ő teremtse elő. A vidéki mozgalmak költségeiről az egyes egyházmegyékben az illető Ordináriusok gondoskodjanak. Kívánatos, hogy az EMSZO az AC szociális szakosztálya keretében működjék, továbbá hogy szélsőséges agitációtól tartózkodva mindig a lehetőség határain belül maradjon szociális követeléseivel."[9] A jegyzőkönyvből kitűnik, hogy az EMSZO hűvös fogadtatásra talált a felsőklérusnál. Ennek nemcsak a kényelmetlen pénzkérés volt az oka. A püspöki kar általában tartózkodó volt a keresztény alapon álló munkásszervezkedések iránt. Aggasztotta őket az EMSZO radikális szociális demagógiája, amely nagyon is hasonlított a nyilasokéra. Ezért a megintéssel együtt elrendelték, hogy az EMSZO-központ hagyjon fel önállósulási kísérleteivel, és vesse alá magát az AC-nak. Az EMSZO-t is elérte a kereszténvszocialista mozgalom sorsa: ha tényleg munkástömegekre akart szert tenni, határozottabban kellett felkarolni érdekeiket, ehhez viszont függetlenedni kellett az egyházi hierarchiától. Ha erre vállalkozott volna is, a püspökök nemcsak erkölcsi tekintélyüknél fogva, hanem az anyagi támogatás megvonásával vagy meg nem adásával késztették őket más belátásra. A dilemmából az EMSZO sem tudott kivergődni.

1939 elején az EMSZO megkezdte a szervezkedést az esztergomi főegyházmegye határain kívül, de a mozgalom súlypontja a főváros és környékén maradt.[10] 1939 nyarán az EMSZO már sztrájkok vezetésére, tehát kimondottan szakszervezeti funkcióra is vállalkozott. A Goldberger lágymányosi üzemében – ahol főleg szervezetlen, kétlaki, német nemzetiségű munkások dolgoztak – 1939. június 1-én nyilasok által szított sztrájk tört ki. A sztrájk vezetését

átvette az EMSZO. A megmozdulás átterjedt az óbudai üzemegységre is.[11]

A nyilasok ellenségesen figyelték a különféle katolikus próbálkozásokat, amelyek közvetve ellenük is irányultak. 1941. május 24-én Szálasi egy szombathelyi gyűlésen kijelentette: „Az EMSZO és a hozzá hasonló szervezetek csak azért vannak, hogy nyilasellenes propagandát fejtsenek ki."[12] Bár Szálasi erősen túlzott, a nyilas szervezetek nem egy esetben akadályozták az EMSZO működését.

1939–1940-re a fővárosban és környékén „telítettség" következett be: szinte valamennyi egyházközségben létrejött az EMSZO. Az intenzív terjeszkedés – azaz a csoportok befolyásának kiterjesztése az egyházközséghez tartozó valamennyi dolgozóra – nem volt megvalósítható, ezért az extenzív terjeszkedést választották. 1939 folyamán vidéken 34 új EMSZO-csoport alakult. Az *Új Rendiség* című lapjuk 15 000 példányban jelent meg. Az EMSZO szervezetileg legnagyobb kiterjedését 1940-ben érte el. Az év végén összesen 413 csoport működött, közülük 320 vidéken, ebből egyedül a veszprémi egyházmegyében 119. A taglétszám azonban továbbra is alacsony maradt, saját jelentéseik szerint 15 051 fő, ebből 5154 nő.[13] Az alacsony taglétszám azt mutatja, hogy az egyházi főhatóság az esetek egy részében hivatalból elrendelte a munkásszakosztály felállítását, de hatalmi szóval tagokat már nem lehetett toborozni. 1941–1942-ben az EMSZO felgyorsuló hanyatlásnak indult. 1942 elején Budapesten még 56 csoport működött, de a vidékiek száma 75-re esett vissza (összesen 131 csoport). A háború alatt az EMSZO kísérletet tett a visszacsatolt Észak-Erdélyben is a szervezkedés megindítására. A szilágysomlyói rendőrkapitányság jelentése szerint azonban eredménytelenül.[14]

Az EMSZO gyors hanyatlásának és teljes megsemmisülésének oka az volt, hogy a beszervezett munkások nem elégedtek meg a „lelki alamizsnával". Ha ezen a szervezet vezetői nem változtattak, otthagyták őket. Másrészt nem tudták kiküszöbölni teljes egészében az osztályharcos elemeket sem, amelyek radikális irányba akarták vinni a mozgalmat. Egyes vidéki EMSZO-szervezetek egyházi vezetői is túllőttek esetenként a célon. Például Újszász községben, ahol az EMSZO-nak kb. 250–300 tagja volt, a vezető segédlelkész a község határában levő „zsidó birtok" felosztására buzdította a gyűlés résztvevőit. A káplán az igénylőktől holdanként 1,50 pen-

gőt, összesen 1233 pengőt szedett össze. A lelkész ellen a főjegyző csalás bűntette miatt feljelentést tett.[15]

Az ilyen, bár szórványos esetek a püspöki kar rosszallását váltották ki. A belső vitákban felmerült az a nézet is, hogy az EMSZO-t az egyházi főhatóságok oszlassák fel. Mészáros János azzal igyekezett menteni a történteket, hogy „a szóhoz jutott munkás szájára nem lehet szájkosarat tenni".[16] A püspöki kar érezhetően sérelmezte az EMSZO eljárását, ezért a központ az 1941. október 8-i püspöki értekezlet elé egy memorandumot terjesztett, amellyel színvallásra akarta bírni a felsőklérust a mozgalmat illetően. „Az EMSZO-központ úgy látja – olvashatjuk az előterjesztésben –, hogy bár munkáját egyházi megbízásból és irányítással végzi, sokszor találkozik hivatalos egyházi tényezők és méltóságok meg nem értésével, sőt ellenállásával. Anyagi támogatást csak az esztergomi egyházmegyében kap. Újságjaink némelyike *(Jelenkor, Nemzeti Újság)* a katolicizmustól távol álló mozgalmakat támogat inkább. Papi személyek védik nem is keresztény iparvállalatok polgári törvények szerint is büntethető eljárását, amikor az EMSZO vagy a Hivatásszervezet és az üzemek közt differenciák támadnak. Az AC szociális szakosztálya abszolút nyugalmi helyzetben szemléli a kérdéseket és nehézségeket. A Központ ezért tisztelettel kéri a püspöki kar állásfoglalását munkája tekintetében. Ha ez a mozgalomra kedvező, amint reméli, megértő anyagi, de legfőképpen erkölcsi támogatást kér működéséhez." Az EMSZO-központ beadványában „életbevágóan fontos feladatának tartja, hogy a marxizmus és nemzetiszocializmus aposztáziájába tévedt munkástömegek visszavezettessenek Krisztushoz és hogy a mostani háború után életformánk keresztény jellege megőriztessék".[17]

Serédi hercegprímás ezeket a célokat hasznosnak és jónak minősítette. Serédi az EMSZO-vezetők szemére vetette azonban, hogy amíg a fővárosi egyházközségektől, Mészárostól kaptak pénzt, a püspöki kar figyelmeztetéseit nem szívlelték meg kellően. Mészáros távozása után az új helynök, Hamvas Endre már nem támogatta őket, ezért fordultak ismét a püspöki karhoz. A prímás – miután az EMSZO mégiscsak egyházközségi és egyházmegyei mozgalom – javasolta, hogy az ordinariusok erkölcsileg támogassák. Ezzel deklarálták, hogy az EMSZO továbbra is kívánatos katolikus mozgalom, ugyanakkor anyagi áldozatokat nem voltak hajlandók hozni.

A püspöki kar „erkölcsi rokonszenve" nem tudta megállítani az EMSZO hanyatlását. A háború utolsó szakaszában funkcióját teljes egészében átvette a Hivatásszervezet.

MAGYAR DOLGOZÓK ORSZÁGOS HIVATÁSSZERVEZETE

Az EMSZO kudarca megmutatta, hogy a hivatásrendiség gondolatának nem lehet csak neveléssel tartós befolyást biztosítani a munkásság között. A munkásszervezkedés eleve kudarcra van ítélve, ha nem foglalkozik hatékony szociális érdekvédelemmel. Az EMSZO azért sem lehetett rokonszenves, mert beolvadt az egyházközségbe, így az egyházközségi elöljáróság, illetve a papság közvetlen irányítása alatt állt. A magyar katolikus egyház pedig még az elmaradott dolgozó rétegek szemében is antiszociális, reakciós-feudális magatartásáról volt ismert.

Az 1930-as évek végén újból *módszerváltoztatásra* volt szükség, mégpedig a gazdasági-szociális érdekvédelem, a szakszervezeti munkakör vállalása, s az egyháztól való látszólagos függetlenség irányába. Ezt a szükségletet az 1930-as évek derekán a szociális mozgalmak gyújtópontjában, Szegeden ismerte fel néhány energikus, fiatal jezsuita páter, akik Varga László S. J. körül tömörültek. Szegeden ekkor már működött az EMSZO és a KALOT. A jezsuiták úgy tervezték, hogy a KALOT képezi a hivatásrendi szervezkedéshez a falusi dolgozó rétegeket, elsősorban a kis- és középbirtokos parasztfiatalokat, az EMSZO pedig az ipari dolgozókat, a kisiparban alkalmazottakat készíti fel a hivatásrendi szervezkedésre.[18]

A szegedi Katolikus Legényegyletben a jezsuiták 1938 elején megalakították a *Szegedi Ipari Munkavállalók Hivatásszervezetét*. A Hivatásszervezet szakmai jellegét hangsúlyozta, és az osztálytagozódásra emlékeztető szakszervezetek helyett kívánt tevékenykedni. Nyíltan vallott célja a szociáldemokrata szakszervezetek visszaszorítása volt. Elképzeléseikből azonban kitűnik, hogy *mindenféle szakszervezeti mozgalom felszámolására* és a Hivatásszervezeten át a rendi társadalomba történő beolvasztására törekedtek. Az EMSZO-hoz képest a Hivatásszervezet már a kereszténységszocialista szakszervezeteket is létükben fenyegette. A hivatásszervezkedés

ugyanis nem tudott behatolni az osztályharcos múlttal rendelkező szervezett munkások közé. Inkább a szervezetlen vagy a keresztény és nemzeti alapon szervezett munkásokat igyekezett meghódítani. Ezek közül is tabu volt számukra a kormány által támogatott Nemzeti Munkaközpont. A fentiek következtében versenyfutás alakult ki a Hivatásszervezet és a kereszténységszocialista szakszervezetek között, amely bővelkedett nyílt polémiákban.

A Hivatásszervezet látszólag önálló, független mozgalom volt, nem tartozott sem az egyházközségek, sem az *Actio Catholica* keretébe. A jezsuiták csak közvetve irányították, vezetői láthatóan világiak voltak. Propagandájában sem vallotta magát katolikusnak, hanem interkonfesszionális, keresztény mozgalomnak. Sőt – szemben a kereszténységszocialistákkal – a valláserkölcsi, keresztény jelleg helyett a hangsúly az egyetemes nemzeti jellegre tevődött át. A Hivatásszervezetbe tömörülő ipari alkalmazottak a hivatásrendi társadalomba további lépcsőfokon tagozódtak volna: a *munkástestületeken* és a felállítandó *munkáskamarákon* keresztül.[19]

A Hivatásszervezet 1938 folyamán Szegeden sikereket ért el, ami arra ösztönözte a jezsuitákat, hogy a szervezkedést kiterjesszék. Abból a meggondolásból kiindulva, hogy a nemzeti jellegét hangsúlyozó szervezkedés nagyobb rokonszenvre számíthat a nem katolikus konzervatív vidékeken (ahol egyébként is a kereszténységszocialisták rendelkeztek jobb pozíciókkal) a terjeszkedés további színteréül Miskolcot és Debrecent választották. A országos szervezkedéshez az egyházi főhatóságok hozzájárulására volt szükség.

A Hivatásszervezet elnyerte a prímás jóváhagyását. Mihálovics, akinek nézeteltérése támadt Mészáros János budapesti érseki helynökkel az EMSZO szervezése miatt, szintén támogatta Varga páter kezdeményezését. 1939. május 20-án a belügyminiszter is láttamozta a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezetének alapszabályait.[20]

A Hivatásszervezetben lényeges eltérés volt az eddigi kísérletekhez képest, hogy az értelmiségi tagozaton belül *külön munkacsoportot képeztek a munkaadók*, a tőkések. A Hivatásszervezet így akarta megvalósítani a hivatásrendi korporatív elképzelést, a munkaadó és a munkás organikus együttműködését.[21] A Hivatásszervezet az osztályharcot és az osztályjellegű munkásszervezkedést próbálta kiküszöbölni, kereste a megegyezést a munkaadókkal. De ha a hely-

zet úgy kívánta, befolyása megőrzése vagy térhódítása érdekében, a sztrájkoktól sem riadt vissza. Mérsékelt gazdasági-szociális érdekvédelmi tevékenységének eszközei nem különböztek a keresztény szakszervezetek eljárásától: tárgyalt és közvetített a felek között a bérvitáknál, eljárt a hatóságoknál, kollektív szerződéseket kezdeményezett, jogsegélyt adott, munkaalkalmakat kutatott fel és közvetített, segélyeket osztott tagjai között.

A Hivatásszervezet központját 1939 derekán Szegedről a fővárosba tette át, és megkezdte az országos szervezkedést. A mozgalom, hasonlóan a nyilasokhoz, félkatonai módszereket is alkalmazott. Egyenruhájuk nekik is a kék ing volt, jelvényük pedig a keresztbe tett három kalapács. A Hivatásszervezet propagandája és hangvétele hasonló volt az EMSZO-éhoz, de jobban hangsúlyozta nacionalista jellegét. A propagandát és szervezést a központ a *Magyar Cél* című hivatalos közlöny segítségével irányította. Emellett nagy példányszámban, sokféle röplapot is terjesztettek, amelyek a hitlerista módszer átvételéről árulkodnak. A propagandaanyagokat az a kör termelte, amely a hivatásrendi mozgalmak születésénél bábáskodott. Varga páter mellett a KALOT vezetőit említhetjük, akik az ő szervezetükből kikerülő legényeket igyekeztek beterelni a Hivatásszervezet agrártagozatába.[22]

1939 végén a Hivatásszervezetnek 43 szakcsoportja működött. Ebből 14 ipari tagozatban, 6 agrártagozatban és 23 értelmiségi tagozatban. A taglétszámot nem hozták nyilvánosságra. A csoportok alakulása jelzi, hogy a szervezkedés a nacionalista beállítottságú értelmiségi, tisztviselői rétegek között haladt gyorsabban.[23]

A Hivatásszervezet 1939 végén összegezte az 1939. június 1.–1939. november 3. közötti tevékenységének eredményeit. Összefoglaló statisztikai kimutatást csak az *ipari tagozat* készített. A nyilván túlzó és belső ellentmondásokat mutató adatokkal „erőteljes bérmozgalmaikat" akarták illusztrálni. A jelzett öt hónap alatt érdekvédelmi, illetve bérmozgalmi ügyeik száma 82 volt, s ezek állítólag 406 üzemet és 80 000 (!) munkást érintettek. Az „ügyek" részletes leírásából azonban kitűnik, hogy csupán 71 üzemet érintett a Hivatásszervezet gazdasági-érdekvédelmi tevékenysége. Közülük a többség kis- és középüzem volt. Földrajzilag a Hivatásszervezet a legerősebb Szegeden: itt 33 különféle ipari jellegű kis- és középüzemben próbálkoztak béremelési akcióval. A főváros kör-

nyékén 9, Budapesten 6, Szolnokon 4 akciót hajtottak végre. Miskolcon, Sopronban 2–2 üzemben léptek fel. Olyan jelentős ipari centrumokba, mint Győr, Pécs, Kassa a Hivatásszervezet nem tudott behatolni. Ha eltekintünk a kimutatás abszolút számainak megbízhatatlanságától, a statisztika belső arányai így is érzékeltetik, hogy a hivatásszervezkedés azokban az iparágakban kísérletezett, amelyekben a szociáldemokrata szakszervezetek a többi iparághoz képest kisebb befolyással rendelkeztek, s a munkások első generációs, korábban nem szervezett rétegek közül kerültek ki. Ilyen iparág volt az 1930-as években a hirtelen felnövekedett textilipar, de sok szakképzetlen, kétlaki, nem szervezett munkást találhatunk a cukorgyárakban, a mezőgazdasághoz kötődő élelmiszeripari üzemekben is. A hivatásrendi szervezkedés további színterei a közüzemek és a kisipari műhelyek voltak. A nagyipari proletariátus közé, a vasiparba, a szakmunkások soraiba a Hivatásszervezet sem tudott behatolni.

Az *agrártagozat* nem adott közre összesítő jelentést, csak az egyes mozgalmakat sorolta fel. Ezek uradalmakban vagy uradalmakban működő mezőgazdasági-ipari üzemekben lefolytatott bérjavítási akciók, munkaviszonyok és a lakáshelyzet javítására irányuló kérvényezések voltak. Néhány esetben felkarolták a parcellázás ügyét is. A Hivatásszervezet főleg a bankok vagy ipari részvénytársaságok, pl. cukorgyárak uradalmaiban szorgalmazta a szervezkedést és a bérmozgalmakat. Három esetben a bérmozgalomra egyházi uradalomban (a kalocsai érsekség, a pannonhalmi apátság és a cisztercita rend) került sor. A Hivatásszervezet ezzel is demonstrálni kívánta, hogy nem függ a nagybirtokos felsőklérustól. A falusi hivatásrendi szervezkedés geográfiailag a következő megoszlást mutatta: 31 akcióból 17 esett a Dunántúlra. A Hivatásszervezet a legtöbb bérmozgalmat, összesen nyolcat Szabolcs megyében vezette. Utána következett Komárom 6, Fejér 3, Borsod, Jász–Nagykun–Szolnok, Pest, Zala és Somogy 2–2 megmozdulással.

Az *értelmiségi* tagozat nemcsak csoportonként, hanem egyénenként is szervezte tagjait. A statisztikai kimutatás szerint a négy hónap alatt 43 személy ügyében jártak el, akik a legkülönfélébb foglalkozási ágak közül kerültek ki.

1939 végén a Hivatásszervezet központja részletes programot tett közzé, amelyben külön-külön ismertették a három tagozat célkitű-

zéseit és követeléseit. Bevezetőben közérthetően megfogalmazták a Hivatásszervezet általános céljait: 1. „a nemzetellenes és Krisztustalan útról" visszahódítani a magyar munkásságot; 2. hivatási öntudatra ébreszteni a dolgozókat, s az osztályharc helyett a nemzeti érdekközösségen alapuló új gazdasági rend megteremtésére vezetni őket; 3. a munkások képzésével előkészíteni a hivatásrendi és kamarai életet; 4. a munkásoknak politikamentes, nemzet- és családfenntartó erős érdekvédelmet nyújtani; 5. a hivatásrendiségnek megfelelő törvényeket és rendeleteket kiharcolni.

Ezeket a „stratégiai" célkitűzéseket bontották le az ipari, agrár és értelmiségi tagozat profiljának megfelelően, és szabták meg a taktikai, minimális programot. Az ipari tagozat programjában végcélként a hivatásrendi gazdasági rendszer megteremtését jelölték meg, amely minden munkásnak hathatós érdekképviseletet biztosít, mégpedig úgy, hogy a munkások is saját hivatalos testületükben, a *munkáskamarákban,* és a munkaadók is saját testületükben, a *munkaadó-kamarákban* tömörülnek, és ezek az összes gazdasági és szociális ügyekben az egyenrangúság alapján intézkednek. *„A munkáskamarákat és a munkaadó-kamarákat egyesítő és átfogó testületet nevezzük hivatásrendnek."* (Kiemelés tőlem – *G. J.*)[24] Ha minden ágazatban létrejönnek a hivatásrendek, akkor megtörténik a *gazdasági rendszerváltozás,* amely nem lesz sem kapitalizmus, sem szocializmus, mert megszünteti a tőke diktatúráját is és az osztályharcot is: ebben az új rendben a nemzet minden dolgozó tagja (munkaadó és munkás, tőkés és proletár) békés együttműködésben élhet.

Ezt az elképzelést azért ismertettük részletesebben, mert tipikusan a hivatásrendi szervezkedés lényegét fogalmazta meg. A „Qadragesimo anno" enciklika alapján konstruált mesterséges rendszer nem eredményezhetett lényeges változást a kapitalista rendszerben, hisz nem érintette az alapkérdéseket: a tulajdonviszonyokat, a politikai szférát, az államot sem. Megvalósított változatai, az olasz és portugál korporatív fasiszta államok éppen azt bizonyították, hogy a dolgozó osztályok autonóm, osztályharcos szervezeteinek felszámolása közelről sem a munkás–tőkés egyenrangú, kölcsönös együttműködését eredményezi, hanem a dolgozók teljes kiszolgáltatását a tőkés államnak és az általa védett tőkéseknek.

A Hivatásszervezet ipari tagozatának „minimális programja", a célhoz vezető részkövetelések a következők voltak: kötelező mi-

nimális bérek megállapítása, kollektív szerződésekkel „igazságos bérek" kiharcolása, családi bérpótlék, a társadalombiztosítás reformja, a munkaidő „emberséges" szabályozása, a szociális törvények és rendeletek végrehajtásának ellenőrzése, ilyen javaslatok tétele a törvényhozás felé. Ez a minimális program – bár több volt, mint az EMSZO „lelki alamizsnája" – nyilván nem elégíthette ki a dolgozó rétegeket, hisz ezen a szocialista mozgalom már több évtizede túllépett, de még a keresztény szakszervezetek is meghaladták az 1930-as években.

A Hivatásszervezet agrártagozatának célja az egész magyar agrártársadalom hivatásrendjének megszervezése az osztálytagozódás és pártpolitikai megoszlás megszüntetése útján. Ezt olyan „népi kamarák" felállításával akarták elérni, amelyek az agrár-hivatásrenden belüli rétegek autonóm testületei lennének: a cselédek és mezőgazdasági munkások kamarája; kisbérlők, törpe- és kisbirtokosok kamarája; mezőgazdasági-ipari munkások kamarája; a közép- és nagybirtokosok kamarája. Ez a négy kamara alkotná együtt az agrártársadalom hivatásrendjét. Az agrár-hivatásrenden belül az egyes kamarák feladatai a következők:

a) Minden cseléd- és mezőgazdasági munkáscsalád számára tisztességes megélhetés biztosítása, a mezőgazdasági munka törvényes védelme, a cselédek és földmunkások „igazságos földhöz segítése".

b) A kisbérlők, a törpe- és kisbirtokosok számára szövetkezetek útján „keresztény üzletvilág" biztosítása (földbérlő, értékesítő és fogyasztási szövetkezetek), szakképzés előmozdítása, a belterjes gazdálkodás elősegítése.

c) A mezőgazdasági-ipari munkásoknak (szeszgyárakban, malmokban, tejüzemekben, dohánybeváltókban stb.) tisztességes családi bér biztosítása.

d) Békés megértést és együttműködést a közép- és nagybirtokosok részéről, akiket erre kötelezett a szociális igazságosság.

Az agrártagozat minimális szociális-gazdasági érdekvédelmet sem kínáló programjával nem lehetett még átmenetileg sem megtéveszteni a föld után vágyó, a napi kenyérért is harcra kényszerülő agrárproletárokat, szegényparasztokat. Az agrártagozat programját népszerűsítő brosúrák szerzői érezve annak gyengéit, igyekeztek a földbérlő szövetkezetek útján megvalósítható *parcellázást* hangsúlyozni. De ebben az irányban a továbblépést eleve kizárta az állam-

hatalom és a katolikus egyház tilalma. Maradt hát a nemzeti egység hirdetése és a felgyülemlett keserű indulatoknak antiszemita irányba terelése.

A Hivatásszervezet értelmiségi tagozatának helyzete sajátos volt a szervezeten belül. Kiépítését lehetetlenné tette az ún. keresztény középosztály túlszervezettsége. Így a tagozat szervezetileg gyenge volt, vagy ki sem épült. Működése kimerült a nagyszámú és irreális programok kreálásában. Az értelmiségi tagozat eleve olyan társadalmi réteg – és nem osztály – hivatásrendi megszervezését célozta, amely a leginkább heterogén, amelyet nem tartottak össze tényleges gazdasági, szociális vagy politikai, azaz osztályérdekek. A tagozat által meghirdetett érdekvédelmi program – a magánalkalmazottak kamaráinak megszervezése, a közalkalmazottak szolgálati pragmatikájának rendezése, a protekciózás, álláshalmozás, ideiglenes alkalmazás megszüntetése, nyugdíj, biztosítás stb. – már évtizedek óta szerepeltek a legkülönfélébb egyesületek programjaiban.[25] Az értelmiségi tagozat elsődleges funkciója a Hivatásszervezeten belül a másik két tagozat ideológiai átnevelő munkájának támogatása volt. Felhasználva a hivatásrendiség szakirodalmát, ezek segítségével újságcikkeket, röplapokat írtak, az ipari és agrártagozat rendezvényein előadóként szerepeltek, részt vettek a vezetőképző tanfolyamok munkájában.

A Hivatásszervezet tevékenysége a háború éveiben öltött nagyobb méreteket. A hatóságok 1941 májusában szabályszerűen is engedélyezték országos szervezkedését. A keresztény szervezetek között fasiszta jellegű intranzigens antikommunista és szociáldemokráciaellenes mozgalom lett. Mint azt a mozgalom egyik hátsó mozgatója, Közi-Horváth József hangoztatta, ahhoz, hogy a bolsevizmust el lehessen pusztítani, el kell tiporni a szociáldemokráciát is.[26] Ennek legnagyobb akadályát a még ekkor is komoly szervezeti erőt képviselő szakszervezetek képezték. Ezért a Hivatásszervezet nemcsak örömmel fogadta a mindenkori kormányok fellépéseit a szabad szakszervezetek ellen, hanem maga is előállt ilyen javaslatokkal. 1941 júniusában a „magyar munkaalkotmány" bevezetését sürgette, amely törvényileg kötelezővé tenné a szakszervezeteket felváltó kamarákat és hivatásrendeket. Hasonlóképpen helyeselte a Hivatásszervezet a kormánynak a munkaközvetítés államosítására irányuló törekvéseit.

A kormány és a Hivatásszervezet fenti törekvései általában a szakszervezetek szabadsága, így a keresztény szakszervezetek autonómiája ellen is irányultak. Nem utolsósorban ennek következtében éleződött ki a kereszténységszocialisták és a Hivatásszervezet ellentéte. A *Jövőnk* című kereszténységszocialista lapban Tobler János cikket írt az „eltévelyedettekről": a nyilasokról, a Hivatásszervezetről és az EMSZO-ról. Tobler szerint ezek a mozgalmak nem katolikusok. A katolikus szociális tanításnak Prohászka Ottokár szellemében, a kereszténységszocialisták a letéteményesei.[27] Toblernek az *Új Rend* vezércikkírója válaszolt. Rámutatott, hogy Prohászka nem kereszténységszocializmust, hanem hungarizmust hirdetett. Ezt akarja a hivatásrendi mozgalom is. A „Rerum novarum"-on XI. Pius a „Quadragesimó"-ban túllépett, de a kereszténységszocialisták ezt nem akarják tudomásul venni. Ezért ragaszkodnak a „szociális olajcseppek", a szociális reformok politikájához, és elutasítják a hivatásrendiséget. A szociálpolitikai reformok ma már nem elégségesek, hanem a „rendszerváltozás" kell. A keresztény szakszervezetek ezért csak egy kis töredék mozgalom maradt.[28]

A polémia mögött rivalizálás állt; a hivatásszervezet éppen a kereszténységszocialisták érdekszféráiba hatolt be: a közüzemekbe, a dohánygyárakba. Megpróbált egyes kereszténységszocialista szervezeteket is átcsábítani. 1938-ban pl. a pécsi kereszténységszocialista egyesület és szakszervezetek, 1941. februárban pedig a Győri és Győrvidéki Keresztény Szociális Egyesület – a kereszténységszocialista mozgalom legrégibb szervezete – csatlakozott a Hivatásszervezethez. A féltékenység és rivalizálás mögött politikai ellentétek is álltak. A keresztény szakszervezeti mozgalomban levő demokratikus beállítottságú elemek szemben álltak a totális fasizmushoz közeledő hivatásrendi szervezkedésekkel. Az 1940-es évek elején egyébként a keresztény szakszervezeti központhoz 25 országos szakszervezet 170 helyi csoportjában kb. 40 000–50 000 tag tartozott.[29]

A háborús körülmények és a rendkívüli állapot bevezetése a baloldali szervezeteket bénították meg. A Hivatásszervezet ezekben az években is szervezkedhetett. 1941-ben 25 megyei titkára, kb. 300 helyi szervezete működött 25 000 taggal. A mérsékelt érdekvédelmi munkát is folytatták. 1941. januárban Budapesten, a Gerbeaud cukrászda élelmiszeripari munkásai érdekében indított bérjavítási akciót. A Hivatásszervezet Cukrász Szakosztálya pedig felhívással for-

dult az ipartestülethez, hogy csak általuk közvetített munkásokat alkalmazzanak. 1941 végén a Hivatásszervezet Bányász Szakosztálya az ajkai bauxitbányák munkásainak nevében, 41 pontos gazdasági-szociális követeléseket tartalmazó memorandumot nyújtott be az iparügyi miniszterhez.[30]

1941–1942 folyamán sajátos versenyfutás alakult ki Észak-Erdélyben a nyilasok, a Nemzeti Munkaközpont és a Hivatásszervezet között. A Hivatásszervezet pl. 1941. május 4-én Felsőbányán, június 13-án Nagyváradon, 1942. október 2-án Aranyida községben alakított helyi csoportot. 1941. augusztus 3-án Szálasi Ferenc Nagybányán részt vett egy nyilas gyűlésen. A helyi vezetőség egy tagja megkérdezte a vezért, hogy „a Hivatásszervezetnek tagjai lehetnek-e a nyilaskeresztes párttagok, mert a Hivatásszervezetbe való belépés esetén könnyebben lehet munkához jutni". Szálasi kijelentette, hogy a nyilas párttagok beléphetnek a Hivatásszervezetbe, főként ha azt érdekeik így kívánják. Ez az eset azt bizonyítja, hogy a nyilasok nem láttak elvi nehézséget a hivatásszervezeti tagság és a nyilas párttagság összeegyeztetésekor.

A Hivatásszervezet és a Nemzeti Munkaközpont között már nem alakult ilyen barátságosan a viszony. A Munkaközpont ugyanis maga mögött tudva a kormány és a hadsereg támogatását, egyedül formált jogot az erdélyi dolgozó rétegek megszervezésére. A Hivatásszervezet nem is állta a konkurrenciát a Nemzeti Munkaközponttal. 1942 végétől felhagyott az erdélyi szervezkedéssel, és hagyományos területein – ekkor elsősorban a közüzemekben és a Dohányjövedéknél – folytatta a szervezkedést.

A Hivatásszervezet 1943. májusi évi rendes közgyűlésén Megyesi Sándor országos elnök, illetve a tagozatok vezetői beszámoltak a mozgalom állásáról. Az agrártagozat főtitkára Farkas György, a KALOT egyik alapítója és vezére volt. Beszámolója szerint 1942 végén az agrártagozatnak kb. 500 helyi csoportban 3000 tagja volt. 45 kollektív ügyben jártak el, s 400 tagjukat juttatták házhelyhez. Az ipari tagozat (főtitkára Vida István, volt kalocsai jezsuita diák) munkáját a központ mellett 20 körzeti titkár irányította. 50 helyi szervezetük és 101 helyi csoportjuk működött. Az országos szervezeten belül 18 szakosztályban 149 szakcsoport volt. A taglétszámot nem hozták nyilvánosságra. Az értelmiségi tagozat titkárának nem volt miről számot adni.[31]

1943 folyamán a Hivatásszervezet a dunántúli bányatelepek beszervezésére törekedett. 1943. januárban a Pécs környéki bányászok között ért el a mozgalom bizonyos eredményeket, ahol a munkások tömegesen léptek ki a nyilas szervezetekből. A rendőrhatóság helyeslő támogatással fogadta a Hivatásszervezet megjelenését a pécsi bányákban. 1943 második felében–1944-ben az átmenetileg megtévesztett munkások is otthagyták a Hivatásszervezetet. Várpalotán a bányamunkások egy része eleinte a nyilasokhoz fordult támogatásért, majd a Hivatásszervezethez csatlakozott. 1943 őszén azonban már a szociáldemokrata bányamunkás szövetség felé fordultak. 1944. február 26-án a hajmáskéri Hivatásszervezet értekezletén mindössze 17 bányász jelent meg. „Nincs érdeklődés a mozgalom iránt" – jelentette a rendőrség helyi megbízottja.[32] 1944 elején Kassán a Hivatásszervezetből mintegy 1000 tag lépett át a Szociáldemokrata Pártba. A Hivatásszervezetben alig 100 tag maradt csak, mire a front a városhoz ért.

A Hivatásszervezet bomlása 1943–1944 fordulóján felgyorsult. Ezt a folyamatot nem tudta megállítani az sem, hogy 1943-ban a Hivatásszervezet Közi-Horváth József kezdeményezésére felhagyott a keresztény szakszervezetek elleni támadásokkal, és felajánlotta az együttműködést Tobleréknak. Ebben nyilván az a meggondolás vezette őket, hogy a háború utánra inkább lehetséges lesz átmenteni a Hivatásszervezetet a nyilasok és a fasizmus mellett kevésbé kompromittált keresztényszocialista szakszervezeti mozgalom égisze alatt.[33]

A keresztényszocialista szakszervezeteket és a Hivatásszervezetet csak a létüket fenyegető totális fasiszta diktatúra és a német megszállás késztette az akcióegység létrehozására. 1944. március 19-én a Keresztényszocialista Vasutasok Országos Gazdasági Egyesületének (VOGE) székházában a Hivatásszervezet és a keresztényszocialista szakegyletek országos szövetsége együttes kongresszust tartott. Az értekezleten Zibolen Endre elnökölt. A Hivatásszervezet nevében Megyesi Sándor központi elnök mondott beszédet, s a szervezkedés szabadságáról, függetlenségéről beszélt. A kereszténysocialisták nevében Tobler János elnök szólt a szakszervezeti szabadság megőrzésének szükségességéről. A közös értekezleten a Szabó–Székely vezette keresztény szociális egyesületek szövetsége nem vett részt. (Bár velük is folytak a tárgyalások az akcióegységről.) A ta-

lálkozó eredményeként a Magyar Dolgozók Hivatásszervezete és a Kereszténységi Szocialista Országos Szakegyesületek Szövetségének elnöksége három pontba foglalt *közös nyilatkozatot* adott ki: 1. A nemzet életerejét a háború után gyökeresen meg kell újítani, a kereszténység szociális eszméinek figyelembevételével és az önkormányzati elv alapján. 2. A tőkés profitgazdálkodást meg kell szüntetni. 3. Mindkét szervezet továbbra is folytatja érdekvédelmi, szakszervezeti tevékenységét. *Gazdasági és társadalmi szervezeteik szabadságához mindenkor és a végsőkig ragaszkodnak.* Ennek biztosítása érdekében közös frontba tömörülnek, a *szabad, független Magyarországért!*

Ez a platform több pontban – a szervezetek függetlenségének és önállóságának védelme, a független, szabad Magyarország megteremtése, a háború utáni mélyreható változások igenlése – találkozott a Magyar Front célkitűzéseivel. A Hivatásszervezet és a kereszténységi szocialisták egységfrontjának nyilvánosságra hozatala után, néhány napon belül csatlakozott hozzájuk az EMSZO és az Evangéliumi Munkásszövetség elnevezésű protestáns munkásalakulat is.[34]

A keresztény munkásszervezetek között létrejött akcióegység is hozzájárult a szakszervezetek felszámolására irányuló törekvések megakadályozásához. A kormány 1944 májusában ismét napirendre tűzte az egységes fasiszta munkásszervezetek kérdését. Szász Lajos iparügyi miniszter 1944. május 13-ra értekezletre hívta az érdekelteket: a Nemzeti Munkaközpont, a szociáldemokrata szabad szakszervezetek, a Hivatásszervezet és a kereszténységi szocialisták képviselőit. A szintén meghívott nyilasok nem jelentek meg. A megbeszélésen a Nemzeti Munkaközpont a munkakamara felállítását sürgette. „A vitában felszólaló kereszténységi szocialisták és a Hivatásszervezet képviselői a meglevő szervezetek autonómiájának biztosítását követelték. Az NMK tervével szemben azt javasolták, hogy a jelenlegi szervezetek küldötteiből alakuljon egy összefogó szervezet, amely »munkakamara« lehet, vagy egyéb más csúcsszervezet, de a tagságot nem tartják kötelezőnek."[35] Bár a kormány kiadta a 2700/1944. ME sz. rendeletét „a magyar ipari munkások egységes szervezeteiről", annak végrehajtására nem került sor.[36]

IX. KATOLIKUS IFJÚSÁGI HIVATÁSRENDI SZERVEZETEK

KATOLIKUS IFJAK ORSZÁGOS EGYESÜLETE

Az egyház mindig nagy gondot fordított az ifjúság vallásos szellemű nevelésére, és ezt elsősorban a hitvallásos iskolában a hitoktatás keretében biztosították. A karitatív és társadalmi szervezkedés az ifjúság között már változékonyabb sikereket tudott csak felmutatni. Különösen nehezen fért hozzá az egyház a tanoncokhoz és ifjúmunkásokhoz, pedig az ő megszervezésükkel lehetett volna a keresztény munkásszervezetek utánpótlását biztosítani.

A Keresztény Ifjúmunkások Országos Egyesülete (KIOE) 1921-ben alakult meg, és a kereszténységszocialista mozgalomhoz tartozott. Az 1920-as években jelentéktelen rétegszervezetként vegetált a tanoncok között. A változást itt is az *Actio Catholica*ba történt bekapcsolódás hozta. A püspöki kar 1936-ban hozott határozata szerint a munkásifjú-mozgalmat az *Actio Catholica* szellemében, egységesen az egyházközségekben kell megszervezni. Ezzel a szervezet kimondottan katolikus jelleget öltött és hatáskörét kiterjesztette a tanoncok mellett az ifjúmunkásokra is. (Katolikus Ifjak Országos Egyesülete nevet vette fel.) A katolikus tanoncmozgalom megújításánál a belga J. Cardijn által szervezett Jeunesse Ouvrière Chrétienne-t (JOC) tekintették példának, amely a harmincas évek második felében 100 000 munkásifjat tömörített.[1]

Az *Actio Catholica* és a „Quadragesimo anno" útmutatásainak megfelelően, a KIOE nem a munkásifjak tömeges beszervezésére, hanem engedelmes káderek kiképzésére vett irányt. A mozgalom lapja, a *Magyar Munkásifjú* 1938 márciusában jelent meg (1944-ig), kéthetenként kb. 7000 példányban. A lap programadó vezércikkét Mészáros János érseki helynök írta. Ezzel is demonstrálta,

hogy a felsőklérus és a fővárosi egyházközségek a mozgalom mögött állnak. A KIOE propagandaanyagait a hivatásrendi mozgalmak közismert nesztorai, a jezsuiták (Varga páter, Raoul Plus S. J.), Közi-Horváth József és mások állították össze. „Munkásifjú Könyvtár" címmel 1938–1944 között 13 füzetből álló sorozatot is megjelentettek.

A KIOE-nak 17–25 év közötti munkásifjak lehettek tagjai. Ahol már korábban is működött ifjúsági szervezet, ott ezt alakították át KIOE-nak. Az egyesületet a lelkész irányította, de választottak egy ifjúsági titkárt is. A KIOE-n belül különbséget tettek az „elit" és a tagság között: az „úttörők" olyan alapos vizsgálat után kiválasztott fiatalok voltak, akik a szervezkedés kiterjesztése érdekében munkatársaik között a papság instrukciói szerint új tagok után kutattak.[2]

A szoros egyházi felügyelet alatt álló KIOE sem tudott komoly eredményeket felmutatni. 1940-ben Budapesten 26, a főváros környékén 15, vidéken pedig 70 KIOE egyházközségi csoport működött, kb. 4000 taggal.[3] 1941-ben öt egyházmegyei AC központban működött KIOE titkár, akik a püspök megbízásából és anyagi támogatásával irányították a szervezkedést. A KIOE fővárosi központjában nyolc lelkész és hitoktató intézte az ügyeket. Budapesten 28, a főváros környékén 17, vidéken 75, összesen 120 KIOE-csoportban kb. 6000 tag volt. Az egyházközségek támogatásával tanoncotthonokat létesítettek. A KIOE tevékenysége a valláserkölcsi nevelés mellett a tanoncközvetítésre korlátozódott. A KIOE 1942-ben jutott a legmesszebb, ekkor összesen mintegy 180 csoportban 7000 tagot számlált. A háborús nehézségek növekedése a mozgalom fejlődését megakasztotta, s 1943-ban gyors hanyatlásnak indult.

KATOLIKUS DOLGOZÓ LEÁNYOK ÉS NŐK SZÖVETSÉGE

A közéleti katolicizmus Prohászka Ottokár óta felismerte, hogy célkitűzéseinek szolgálatába állíthatja az akkori magyar társadalomban alárendelt helyzetben élő nőket. Ezt gyakorlati síkon – a már tárgyalt formákban – a Mária-kongregációk révén főleg a jezsuiták valósították meg.

A nők közötti katolikus szervezkedés mellőzte a politikai és a

társadalmi szférákat. A társadalom legkülönbözőbb rétegeiből igyekeztek *hitbuzgalmi és karitatív egyesületekbe* tömöríteni a nőket. Gazdasági jellegű szervezkedést csak a kereszténységszocialista mozgalom kísérelt meg, például a háztartási alkalmazottak és a dohánygyári munkásnők között. Politikai irányú kísérlet volt a Szociális Missziótársulatból 1920-ban kivált Keresztény Női Tábor, amely Schlachta Margit vezetésével a keresztény kurzus éveiben eredményesen működött. Elérte például, hogy Schlachtát 1920-ban nemzetgyűlési képviselővé választották. A püspöki kar azonban – a Szociális Missziótársulat mellé állva – 1922-ben a Tábort feloszlatta és megtiltotta a politikai szereplést.

A katolikus leány- és nőszervezetek teljes felsorolása szinte lehetetlen vállalkozás lenne. Az egyesületek nagy száma, gyors felaprózódása és megszűrése, fuzionálása, nem utolsósorban annak a következménye volt, hogy a tudatilag elmaradott, politikailag jogfosztott, társadalmilag passzív nők szervezése klerikális jelleggel is nehezen ment. Továbbá ezeknek a mozgalmaknak az élén szinte kivétel nélkül működvelők álltak: unatkozó és jótékonykodó arisztokrata hölgyek, gazdag tőkések feleségei, politikusok közszerepléssre vágyó házastársai, különféle apácarendek tagjai vagy a széplelkek iránt vonzódó világi és szerzetes papok.

A legjelentősebb katolikus nőszervezet a *Szociális Missziótársulat* volt, amelyet 1908-ban Farkas Edith alapítványi hölgy hozott létre Prohászka védnöksége mellett. A társulat Országos Szervezetének az 1930-as évek végén 273 csoportja volt.[4] A Szociális Missziótársulat karitatív tevékenységével elégedetlen Schlachtáék 1923-ban kiléptek és létrehozták a Szociális Testvérek Társaságát. Ez a szervezet nagyobb fogékonyságot mutatott a közélet iránt.

A túlszervezett katolikus nőtársadalom összefogására már korábban is voltak kísérletek. 1912-ben alakult meg a Katholikus Nők Tanácsa, őrgróf Pallavicini Edéné elnöklete alatt. Ezt 1914-ben Ernszt Sándor Katolikus Caritas Női Csoportja néven a *Katolikus Népszövetség* égisze alá vonta. Az 1918-as forradalmi válság időszakában jött létre az összes katolikus nőegyesület összefogására a Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége, amely az 1930-as években *Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége* néven működött. Elnöke Zichy Edina grófnő, és az *Actio Catholica* női szervezeteként tagolódott be az egyetemes katolikus mozgalmakba.[5]

A dolgozó rétegek közötti katolikus nőszervezkedés más ágon indult el. A nővédő egyesületek patronage-szervezeteiből alakultak meg a századelőn, főleg a fővárosban a *Katolikus Munkásnő Egyesületek*. 1916-ban 21 ilyen szervezet működött, Prohászka és Giesswein Sándor aktív támogatásával. A munkásnő-egyesületek főleg a dohánygyárakban alakultak meg, és 1918 folyamán a kereszténységszocialista szövetség keretébe tartoztak. Az 1920-as években a munkásnők szervezését a kereszténységszocialistáktól a Schlachta vezette Szociális Testvérek vették át.

A dolgozó nők közötti szervezkedés másik ága a leánymozgalom volt. 1910-ben P. Buttykay Antal S. J. kezdeményezésére hozták létre a *Katolikus Leányok Országos Szövetségét* (KLOSZ). A szervezet vezetője az 1930-as években Stadler Frida volt, és az AC ifjúsági tagozatához tartozott. A nők hivatásrendi szervezésének első lépése 1934-ben a *Katolikus Dolgozó Leányok Országos Szövetségének* (DL) a létrehozása volt. A dolgozó leányok szervezetének 1934 folyamán a fővárosban Zuglóban, a Bokréta utcában, a Jutagyárban, a Szt. Imre herceg úton, az Auguszta telepen, Angyalföldön és a Fehérvári úton alakult helyi csoportja.[6]

A hivatásrendiség szellemében tevékenykedő női szervezetek kialakítása és egységbe foglalása az *Actio Catholicá*nak sem sikerült maradéktalanul. Csupán annyit ért el, hogy az AC budapesti központjának felügyelete alatt *Katolikus Dolgozó Leányok és Nők Szövetsége* név alatt egy koordináló szervezetbe egyesítette az ipari jellegű munkahelyeken dolgozó nők katolikus egyesületeit. A csúcsszerv tulajdonképpen a Dolgozó Leányok Szövetsége és a Dolgozó Nők Szövetségének (DN) átkeresztelt katolikus munkásnő-egyesületek fúziójából jött létre. A lényegi változás abban volt, hogy a korábbiaktól eltérően helyi csoportjaik a területileg illetékes egyházközség kötelékébe tartoztak, így biztosították az *Actio Catholica* befolyását a mozgalomra.[7]

A Katolikus Dolgozó Leányok és Nők Országos Szövetségének 1938-ban 92 csoportban 5420 tagja volt. A szövetség szervezeti ereje a területi visszacsatolások következtében 1939-ben megnövekedett. Ekkor összesen 164 DL- és 9 DN-csoport tartozott hozzá. Ebből Budapesten 36 DL és 7 DN, vidéken 97 DL és 2 DN működött, míg a felvidékről 21 leánycsoport csatlakozott hozzájuk.[8] Az 1940-es közgyűlésen 175 helyi csoportot jelentett a vezetőség. A

szervezet lapja a *Dolgozó Nő* volt. Tevékenységük karitatív téren mozgott: leányotthonok létesítése, étkeztetés megszervezése, egészségvédelem stb. Az üzemekben a DL a kereszténytyszocialista szakszervezetekkel működött együtt, és igyekezett tagjainak gazdasági és szociális érdekeit megvédeni. Tevékenységének fő területe azonban a beszervezett nők valláserkölcsi nevelése és hitbuzgalmi irányítása volt.

A hivatásrendi koncepciónak megfelelően, a mezőgazdaságban dolgozó, falusi katolikus leányokat külön szervezték. A KALOT mintájára és annak célkitűzéseivel, 1937-ben indult útjára Luczenbacher Rita elnöklete alatt a falusi leányok családi és gazdasági nevelését szolgáló KALÁSZ. Alapszabályait a kormányhatóságok 1939-ben láttamozták. A KALÁSZ központja a kormánytól évi 1000 pengő államsegélyben részesült, amit 1944-ig folyósítottak.[9] A KALÁSZ egyházközségenként és egyházmegyénként szerveződött. Életkor szerint az elemi iskolából kimaradt és a faluban dolgozó leányokkal foglalkozott. 1939-ben kb. 800, 1940-ben 950 helyi szervezetében mintegy 25 000 tag volt.[10] 1941-ben 10 egyházmegyében külön a KALÁSZ ügyeivel foglalkozó titkár működött. Az 1941. október 8-i püspökkari értekezlet előtt a KALÁSZ vezetői előadták, hogy kb. 1200 katolikus tanítónő és női vezető irányít kb. 60 000, elemi iskolából kimaradt falusi leányt. A KALÁSZ célja, hogy „hitükben erős, erkölcsükben tiszta, nemzeti érzésükben öntudatos és gazdaságilag képzett családokat neveljen".[11] Kérték, hogy az egyházmegyei titkárokat a püspökök függetlenítsék és fizetésüket ők folyósítsák. A püspöki kar erre nem volt hajlandó, csupán annyit határozott, hogy az ellátás ügyét a főpásztorok figyelmébe ajánlja. (A KALÁSZ útja és sorsa tulajdonképpen azonos volt a KALOT-éval, így külön tárgyalása nem látszik szükségesnek.)

KATOLIKUS AGRÁRIFJÚSÁGI LEGÉNYEGYLETEK

Az utolsó fél évszázadban szervezeti erejét és tömegbefolyását tekintve a legjelentősebb katolikus ifjúsági mozgalom a KALOT volt. Ez a mozgalom is szervesen illeszkedett az 1930-as évek derekán kibontakozó hivatásrendi szervezkedések közé. Létrehozói és tény-

leges vezetői is a hivatásrendi gondolat hazai képviselői köréből kerültek ki, személy szerint Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm jezsuita páterek, akik szoros kapcsolatban álltak Varga László S. J.-vel. Varga, mint idősebb és tekintélyesebb „négyfogadalmas páter", eszmeileg és politikailag nagy hatással volt a két fiatalabb jezsuitára.

Kerkai és Nagy páterek jezsuita alapossággal láttak hozzá a parasztifjúság katolikus hivatásrendi megszervezéséhez. Nagy páter – aki később kilépett a rendből –, emlékirataiban őszintén feltárja a mozgalom mozgatórugóit is. A jezsuiták célja nem lehetett más, mint „Ad maiorem Dei gloriam" azon munkálkodjanak, hogyan lehetne az adott körülmények között az egyház ügyét előre mozdítani. Az eredményes munka érdekében a konkrét helyzet reális elemzéséből indultak ki. „Tagadhatatlan, hogy az Egyház sokat veszített régi befolyásából a tömegekre, sőt bizonyos rétegeket – épp a legnagyobbakat, mint a munkásréteget – lényegében elvesztette."[12] A munkás- és paraszttömegeket „sem szónoklattal, sem szép írásokkal visszaszerezni nem lehet" – állapította meg Kerkai Jenő. A szép szónoklatokat csak azok a jámbor lelkek hallgatják, akiket az egyház „levakarni sem tud" magáról.

A jezsuiták nem akarták egyszerre visszahódítani az egyháznak az összes tőle elszakadt rétegeket. Gondosan latolgatták, hogy melyik osztálynál lehet kezdeni a hódító munkát. „Azt is gondoljuk meg jól – fejtegette Kerkai –, hogy érdemes-e a városi munkásréteggel elkezdeni a mi nagy szervező munkánkat vagy sem? A városi munkásság már kicsúszott a kezünkből. Mi nem tudunk versenyt ígérni és versenyt harcolni azokkal, akik a városi munkásságot nagyrészt már kézben tartják."[13] Az ipari munkásosztály döntő tömegei a szocialista eszmék hatása alatt álltak, szervezetileg pedig a Szociáldemokrata Pártba és szakszervezetekbe tömörültek. A kereszténységszocialista mozgalom ezen alapjában véve nem tudott változtatni. Belátták azt is, hogy a vallástól és egyháztól elszakadt munkástömegeknek már nem elégséges a szociális reformok ígérete, ezen túl pedig katolikus jellegű mozgalom nem léphetett.

A jezsuiták is felismerték, hogy a magyar falu elől elzárult a polgárosodás útja. Nemcsak a gazdasági fejlődésben rekedt meg, maradt félfeudális és külterjes, hanem már-már veszendőbe mentek népi kultúrkincsei is. A „nagy felfedezés" abban rejlett, hogy a jezsuiták át akarták törni azt a falat, amely a magyar falut évtize-

dek óta elzárta a közélettől. A KALOT tervezői az agrárifjúság megszervezését csak első, de legfontosabb lépésnek tekintették az egész parasztság meghódítására. A jezsuiták elképzelése nem önmagától jött létre, hanem benne volt a korban. Az 1930-as évek derekán a nép felé, a falu felé fordulás jegyében nagy visszhangot keltettek a falukutatók szociográfiái, amelyek között katolikus művek is szerepeltek, gondoljunk csak Szabó Zoltán „Cifra nyomorúság" vagy Oláh György „Hárommillió koldus" című könyvére. A népies írók mozgalma, a néprajzkutatás és szociológia mind-mind hatással volt a KALOT születésére, amely mintegy katolikus válasz akart lenni a felszínre hozott és megdöbbenést keltő falusi problémákra.

A magyar falu valóságát ismerő jezsuiták világosan látták, hogy fáradozásuk egyetlen esetben hozhat eredményt: ha nagy szociális reformok gondolatával lépnek fel, amelynek tengelyében egy földreform áll. Innen adódott a KALOT szervezői számára a legsúlyosabb és később sem megoldható dilemma: a szervezkedés csak akkor lesz eredményes, ha őszintén magáévá teszi a demokratikus földreformot. Ugyanakkor, mint kimondottan katolikus mozgalom, erkölcsileg, politikailag, de még anyagilag is a nagybirtokos katolikus hierarchiától függött, amely viszont a leghatározottabban ellenzett bármilyen földreformot, de még a földreform gondolatának felvetését is megtiltotta a katolikus mozgalmaknak. Ezt a súlyos belső ellentmondást a jezsuiták rugalmas taktikával igyekeztek áthidalni.

A stratégiai elképzelés lényege a következő volt: a KALOT nagy szociális reformokért fog küzdeni, „amely majd elvezet a legtitkosabb, legfőbb célhoz, megtartani őket [ti. a parasztságot – *G. J.*] az Egyház számára". A lelki hódítás fegyverei a reformok. A parasztot nem lehet megnyerni prédikációval, hanem csak reformokkal. A jezsuiták az egyház számára akarták megnyerni a paraszti tömegeket, de ezt az egyház ellenére kellett megvalósítani. Ennek megfelelő taktikát dolgoztak ki. „Egy nagy földreform lesz a célunk – mondta Kerkai –, de erről, ha kell, évekig hallgatni fogunk, mert a sok feudális nagyúr és főpap leállítana bennünket."[14] A földreformmal majd csak akkor állnak elő nyíltan, ha már kellően erősek lesznek és nem lehet őket hatalmi szóval elhallgattatni. Az eddigi egyletesdivel szemben ezt csak egy fegyelmezett,

centralizált, *harcszerűen mozgatható szervezettel* lehet megvalósítani. „Mi az ellenséget saját fegyvereivel akarjuk legyőzni – írja Nagy Töhötöm. – Kifejezetten támadni akarunk, nem pedig védekezésre szorítkozni."

A KALOT megindulásának színtere az 1930-as évek eleven szellemi életet sugárzó központja, Szeged volt. Innen indultak a falukutatók, a népiesek és maga a KALOT is. A Szegeden székelő csanádi püspök, Glattfelder Gyula – úgy is, mint az AC ügyvezető elnöke – elsőként karolta fel és vette pártfogásába a falusi fiatalság katolikus megszervezésének ügyét. Kerkai és Nagy páterek azzal kezdték szegedi működésüket, hogy a szervezkedéshez független státusú, főállású, fizetett munkatársakat kerestek és találtak két világi fiatalember, dr. Farkas György és Ugrin József személyében.

A Hivatásszervezethez hasonlóan Kerkaiék is a szegedi katolikus legényegyletből indultak ki. 1936. januárban ennek égisze alatt megjelentették a *Dolgozó Fiatalság* című havi közlönyt. A *Dolgozó Fiatalság* szerkesztősége volt a szervezkedés első központja. 1936. január–március között Farkas és Ugrin bejárták a Szeged környéki falvakat, és 42 faluból 600 legény címével tértek vissza. Ezeknek a központ személyre szóló meghívókat küldött, és áprilisban 50 fős csoportokban, háromnapos ingyenes tanfolyamot tartott számukra.[15] A tanfolyamról hazatérő legények magukkal vitték a KALOT gondolatát, de a jezsuiták konkrét útmutatásról és anyagokról is gondoskodtak. Tulajdonképpen mindenről, ami egy legényegylet alakításához és elindításához szükséges volt. A központ minden egyes legény falujába írt a plébánosnak, felszólította az egylet támogatására és gondozására.

A szervezkedés elindításához a püspöki kar engedélyére volt szükség. A püspöki kar a falusi legényegyleti szervezkedést 1936-ban elvileg jóváhagyta. Elrendelte azonban, hogy a létesítendő agrárifjúsági legényegyletek a *Katolikus Legényegyletek Országos Szövetségének* kötelékében működhetnek csak. A nevezett szövetség 1570/1936. sz. leiratával 1936 őszén saját kötelékében, ügyvezető szervi minőségben, felállította a *Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Titkárságát*, röviden a KALOT-ot.[16]

1936 decemberében az *Actio Catholica* szellemében, annak ifjúsági mozgalmaként, a Katolikus Legényegyletek Országos Szövetségében három titkárság egyesült: 1. Az iparos és kereskedő tanon-

cok titkársága, amelynek szervezete a KIOE volt. 2. A segédek és fiatal gyári munkások titkársága, amelynek szerve a Kolping-legényegylet. 3. Az agrárifjúsági titkárság, teljes nevén a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Titkársága (KALOT). Az előbbi kettő székhelye Budapesten, a KALOT-é Szegeden volt. A KALOT főtitkára Kerkai Jenő S. J. lett. Mellette a két ügyvezető titkár Farkas György és Ugrin József. A KALOT hivatalos lapja a *Dolgozó Fiatalság* volt. 1937. januártól időszaki jelleggel a KALOT helyi vezetői számára *Forrás* címmel szervezési útmutatót adtak ki.[17]

A KALOT 1937–1938 folyamán a legényegyletek országos szövetségéhez tartozó KIOE-hoz és Kolping-egyesületekhez képest komoly mozgalommá nőtte ki magát. Egyre terhesebb lett számára az országos szövetség gyámkodása, az önálló egyesületi lét hiánya. Ezért 1938 folyamán a Titkárság megkezdte a kiválás előkészítését. Ennek első lépése volt a KALOT alapszabályainak kidolgozása, majd elfogadtatása. Az alapszabály-tervezetet Kerkai páter 1938 júliusában állította össze. Eszerint az egylet célja: „a katolikus nőtlen földmíves és földmunkás egyének valláserkölcsi nevelése, nemzeti, szociális érzésük elmélyítése; földmívelő élethivatás s a család gondolatának ápolása; szak- és általános műveltség szolgálata és a nemes szórakozásról való gondoskodás".[18] Tag lehet minden 16–24 év közötti, magyar honos, *katolikus* földműves vagy földmunkás, aki valláserkölcsi és nemzeti szempontból kifogás alá nem esik. A központi és a helyi szervezetek vezetőségének élén egyházi elnök áll, aki csak katolikus pap lehet. Az egyházi elnököt a megfelelő egyházmegye főpásztora nevezi ki meghatározatlan időre. Az egyházi elnöknek teljhatalma van az egyesület felett. Helyettese szintén egy katolikus pap. Mellette a közgyűlés által választott világi elnök, pénztáros és gondnok áll, akiknek megbízatása egy évre szól. A helyi szervezeten belül, és ennek megfelelően a KALOT-ban is, *szakosztályok* alakultak. Például hitbuzgalmi, kulturális, szociális, sport-, műkedvelő, zene-, ének- stb. szakosztályok. Az alapszabályok biztosították az egész mozgalom alárendelését a hierarchiának. A 38. § szerint „az egész egyleti tevékenység fővédője az egyházmegye mindenkori Főpásztora, akit az egyházi elnök kinevezési és elmozdítási joga, valamint a tisztikar és az egylet működése feletti felügyeleti jog illeti meg".[19]

A KALOT egységes alapszabálymintájának elkészülése, kinyomtatása és szétküldése után a belügyminiszter 1938. október 11-én körrendeletet adott ki a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek alapszabályainak soron kívüli felterjesztése tárgyában.[20] A BM rendelete szerint a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek csak az egységes alapszabályminta szerint alakulhatnak meg, amelyeket a KALOT bocsát rendelkezésükre. Az alapszabályokat a kormányhatóságokhoz láttamozás végett fel kell terjeszteni. A körlevél további rendelkezéseiből kitűnik, hogy *a kormány hathatósan támogatta a szervezkedést.* „Felhívom Címedet, utasítsa az alája rendelt illetékes helyi hatóságokat – írta Keresztes-Fischer belügyminiszter –, hogy a működési területükön megalakuló, illetőleg megalakult Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek fentebb említett egységes szövegű nyomtatott alapszabálypéldányait abból a szempontból, hogy azok megfelelnek-e a 77 000/1922. BM sz. körrendelet és az egyéb jogszabályok rendelkezéseinek, *ne vizsgálják.* Ellenben az egyesület alapítóinak, illetve vezetőségi tagjainak erkölcsi stb. megbízhatóságára vonatkozó adatokat szerezzék be, és ennek megtörténte után az alapszabályok láttamozása iránti, az érvényes rendeleteknek megfelelően felszerelt kérelmet mellékleteivel együtt, a szokásos módon, *lehetőleg soron kívül,* terjesszék fel hozzám." (Kiemelések tőlem – *G. J.*)

A kormányintézkedés megkönnyítette a KALOT terjeszkedését. 1938 végére már kb. 300 helyi KAL-nak láttamozták alapszabályait. A gyors terjeszkedés szükségessé tette, hogy a KALOT székhelyét az ország fővárosába tegye át. A Titkárság 1939. február 1-től már Budapesten működött, s a központban ekkor 12 titkár dolgozott.[21]

A KALOT szervezeti fejlődésének lezárulását az országos szervezet alapszabályainak jóváhagyása jelentette: a belügyminiszter 1938 októberében láttamozta a mozgalom központi alapszabályát.[22] Ez a jogi aktus több volt egyszerű legalizálásnál. Az alapszabályok jóváhagyása ugyanis azt jelentette, hogy az agrárifjúsági mozgalom önállósult, kilépett a Katolikus Legényegyletek Országos Szövetségéből, és nem tartozott az *Actio Catholica* kötelékébe sem. A KALOT szervezetileg önálló, független mozgalom lett, egységes alapszabályokkal és ügyvitellel. A jogi állásnak megfelelően, megváltoztatták a szervezet központjának nevét is: *Katolikus Agrárif-*

jósági Legényegyletek Országos Testületére. A KALOT névben a Titkárság helyett a Testület jelezte az önállósulást. Ezzel a lépéssel a KALOT vezetői ugyanazt az elképzelést realizálták, ami az ipari munkásszervezkedés terén az egyházközségekbe integrálódó EMSZO-k és Hivatásszervezet váltásában kifejezésre jutott. Ezt bizonyítja például, hogy 1939 folyamán a KALOT programjába vette a Hivatásszervezet munkájába való bekapcsolódást. A helyi KAL kötelességévé tették, hogy ha már jól kiépült és intenzíven működik, lásson hozzá a Hivatásszervezet agrártagozata helyi csoportjának a megalakításához.[23]

A KALOT időnként látványos seregszemléket rendezett. A propagandát Farkas tömören így jellemezte: „Korunk tömegigénye: *a radikális hangnem*. S ezt a Mozgalom sem adhatja fel. Ezért szavában, tollában és tetteiben gyors, határozott, *fasiszta tempót követ*." (Kiemelések tőlem. – *G. J.*)[24] Ha megvizsgáljuk a KALOT anyagait, a fenti megállapítás helytállónak tűnik. A mozgalom megindulásától kezdve határozottan antikommunista platformon állt. A KIOE–Kolping–KALOT céljairól szólva már 1936 decemberében bejelentették: „Az Antikrisztus vörös kísértete hazánk határán ólálkodik. A három titkárság három hadoszlopa Krisztus erejében álljon elébe!"[25] A KALOT frazeológiájában is igyekezett alkalmazkodni a „korszellemhez". A népi vezető típusát a központ így jellemezte: „A mai kor emberének jellemvonása a megalkudni nem tudás. Totalitás! Ez a ma jelszava... Ma az egész világon a különféle totalitások ütnek tábort, s készülnek a döntő harcra egymás ellen. A totális istentelenség a totális Istennel telítettséggel" – írták a *Forrástár*ban.[26] A loyolai hagyományok, úgy tűnik, kiválóan alkalmasak voltak arra is, hogy a jezsuiták a katolikus tömegmozgalmakat versenyképessé tegyék a kor totalitárius irányzataival.

A KALOT nem volt kimondottan antiszemita mozgalom, bár a zsidótörvények után felerősödött antiszemitizmushoz is igyekezett alkalmazkodni. A katolikumot meglepően pragmatikusan egyeztették össze az antiszemita rendelkezések nyomán támadt „nagy lehetőségek" kiaknázásával. Az igazság kedvéért azonban meg kell állapítanunk, hogy a KALOT nem került közel a nemzetiszocializmushoz, mint pl. a Hivatásszervezet. Munkáját végig a katolikus jelleghez való ragaszkodás jellemezte. A benne tömörülő paraszt-

fiatalok egészséges demokratizmust és népi szellemet vittek a mozgalomba, ami viszont a nyilasokkal vezetett több konfliktushoz. Az említett „térfoglalás" tehát a szélsőjobboldal, a nyilasok és a „svábok" ellen is irányult.

A KALOT-vezetők számára kiadott ún. *vezérkönyvek* a szervezkedéshez szükséges gyakorlati útmutatás mellett kiterjedtek a mozgalom programjának részletezésére is. A még 1937-ben Szegeden kiadott első *Vezérkönyv* szerint a KALOT egyaránt tagjai sorába hívja a fiatal zselléreket, napszámosokat, gazdalegényeket. Programját négy jelszóban foglalta össze: „Krisztusibb embert! Műveltebb falut! Életerős népet! Önérzetes magyart!"[27]

A KALOT propagandaanyagaiban ezt a négy „irányelvet" azután közérthető, katonás, militáns szellemben ismertették. „A mozgósítunk! Hadparancs! Indulás a tűzvonalba!" kifejezések azt célozták, hogy a magyar ifjúság militarista neveléséhez csatlakozva mintegy ebbe integrálják a KALOT sajátos céljait. Mit jelent a krisztusibb embert jelszó? A katolikus elvek szerinti életet, olyan katolikus embert, aki harcol a kommunisták, a zsidók, a nyilasok és más fajmagyarkodók ellen. A műveltebb falu alatt az általános és szakműveltség emelését értették. Az életerős nép jelszóban a mozgalom kulcskérdése rejlett: „Mozgalmunk szervezett, anyagilag és erkölcsileg megalapozott házhely, és építési akciót, valamint szilárd földbérleti szövetkezeteket és telepítést akar." A Kerkai–Nagy-féle grandiózus tervezgetések „nagy földreformjából" mindössze enynyi maradt. Végül az önérzetes magyar alatt a KALOT a keresztény nemzeti alapon álló, történeti-valláserkölcsi nacionalizmust hirdette a faji alapozású, „turáni magyarkodással", a nyilasokkal szemben.[28]

A *Vezérkönyv* második kötetében Ugrin József az egyletvezetés technikáját ismertette. Ennek során többször felmerült a többi katolikus szervezethez való viszony kérdése. Ugrin tájékoztatta a vezetőket, hogy a KALOT különösen *jó viszonyban van* a rokonmozgalmakkal: az EMSZO-val, a Kolping-legényegyletekkel és a KIOE-val, mert ezek a KALOT-tal egyetemben világnézeti nevelő mozgalmak. A keresztény jellegű gazdasági mozgalmak közül a KALOT a Hivatásszervezethez igazodott.[29] Ugrin nem említette a keresztényszocialista mozgalmat, amellyel nyilván nem sok érintkezési

pontjuk lehetett, hisz az elsősorban az ipari munkásság között tevékenykedett.

A KALOT-on belüli elitképzés formája az ún. *vezetőképző tanfolyam* volt. Egy-egy környékről, gondos válogatás után, 50–60 legényt hívtak össze általában háromnapos tanfolyamokra. 1937-ben 47 községből 427 fő végezte el a háromnapos vezetőképző tanfolyamot. 1938. október–1939. március között, tehát a téli hónapokban, már 44 vezetőképző tanfolyamon 2000 legény vett részt. 1940 folyamán 14 megyében 117 háromnapos tanfolyamon 3771 vezetőt képeztek ki. 1940 őszén a KALOT országos zászlóbontó közgyűlésén Ugrin József arról számolt be, hogy öt év alatt 14 606 népi agitátor került náluk kiképzésre.[30] A KALOT a tanfolyamon részt vevőktől nem kért anyagi hozzájárulást. A szükséges összegeket a legkülönbözőbb forrásokból teremtették elő. A Földművelésügyi Minisztérium a tanfolyamok céljaira államsegélyként 2000 pengőt adott a KALOT-nak. Grősz József kalocsai érsek pedig egy összegben 25 000 pengőt bocsátott a KALOT rendelkezésére.[31]

A KALOT vezetői a tanfolyamok rendszeressé tétele érdekében állandó intézményeket hoztak létre, amelyeket nyugati példára *népfőiskolának* neveztek el. A népfőiskola lett a vezető- és agitátorképző tanfolyam gazdája, tágabb értelemben pedig az iskolán kívüli felnőttoktatás katolikus szerve. Az első állandó jellegű népfőiskolát a Fejér megyei Érden nyitotta meg a KALOT a gróf Szapáry-kastélyban. 1940-ben már 20 népfőiskolával rendelkeztek. Ebből kettőt megvásároltak, hármat saját maguk építettek, hatot béreltek és kilencet ajándékba kaptak. (Közülük hármat a püspököktől, egyet József főhercegtől.) A népfőiskolák létesítéséhez és fenntartásához állami segélyeket is kaptak. A Földművelésügyi Minisztériumtól 1941-től évente 10 000 pengőt. 1941-ben a csíksomlyói KALOT székely népfőiskola támogatására a székesfővárosi törvényhatóság közgyűlése 10 000 pengőt szavazott meg.[32]

A KALOT központjában külön szakosztály foglalkozott a népfőiskolák irányításával. Itt állították össze a tanterveket, az előadások szövegét és a praktikus tanácsokat. Az elitképzés egyik fontos mozzanata volt, hogy minden egyes tanfolyamon részt vevő legényről kartotékot állítottak fel. A személyi lapok alapján azután a legjobbakat bevonták a központ munkájába vagy a népfőiskolákra vitték előadónak. Általános szabály lett az is, hogy a helyi KAL

vezetője és vezetőségi tagjai csak olyan legények lehetnek, akik valamilyen KALOT-tanfolyamot elvégeztek. Ennek nem is volt akadálya, hisz 20 népfőiskolán 1940-re már 32 000 legényt képeztek ki.[33]

A KALOT káderképzésének másik iránya az egyházi vezetők megfelelő felkészítése volt. A KAL helyi vezetői csak katolikus felekezetű papok vagy világi vezetőségi tagként katolikus felekezeti tanerők lehettek. Ezek azonban a papi szemináriumokban és tanítóképzőkben nem kaptak kellő felkészítést a szociális népi, ifjúsági mozgalom vezetésére. Ezt a hiányt a KALOT saját szervezésű tanfolyamokkal igyekezett pótolni. Az első agrárifjúsági vezetői tanfolyamra 1937. augusztus 2–5. között Szegeden került sor. A kongresszuson való részvételt Serédi prímás kifejezetten figyelmébe ajánlotta a lelkészkedő papságnak és tanítóknak. A konferencia anyaga egyharmad részben elméleti, egyharmad részben gyakorlati kérdésekből állt, a többi időt vitára fordították. Az előadók fele-fele részben egyháziak és világiak. Az előadók közül P. Varga László S. J. a szervezkedés alapvető szükségességéről, dr. Sándor István a magyar falu kultúrájáról, Czettler Jenő, a Kereszténypárt egyik vezére a szövetkezetekről, dr. Mikos Ferenc a „Quadragesimo anno" gazdasági rendjének agrárvonatkozásairól, Wünscher Frigyes a Hangya igazgatója a Hangya-szövetkezetekről, Közi-Horváth József az *Actio Catholica* ifjúsági mozgalmairól tartott előadást.

A KALOT-ot szervező jezsuiták – mint annak idején Bangha Béla – szintén felismerték a sajtó fontosságát a szervezkedésben. A *Dolgozó Fiatalság* című havi folyóiratuk 1937-ben elérte a 10 000-es, 1938-ban a 20 000-es példányszámot, majd meghaladta hamarosan a 25 000-et is. A *Forrás* című, vezetőknek szóló tájékoztató füzetecske januártól szintén havonta jelent meg, 2000 példányban. 1940. november 28-tól a KALOT lapja a *Magyar Vetés* című politikai hetilap lett, és heti 20 000 példányban jelent meg.[34] A fenti sajtótermékek közül elsősorban a *Forrás*, majd *Forrástár* érdemel figyelmet. Funkciója az volt, hogy eligazítást adjon a KAL helyi vezetőinek a szervezkedés módszereiről, az egyletvezetés bevált formáiról, a mozgalom „hétköznapi" aprómunkájáról. A szervezkedés első fázisában a *Forrás* közölte a megtartandó 1–4. gyűlés pontos beosztását, lefolytatását és programját. A *Forrástár*ban később közölt gyűlésanyagok négyfélék voltak: be-

szédminták, beszédvázlatok adatokkal, beszédvázlatok vezérszavakkal és vitaanyagok.

A KALOT vezetői nem tettek közzé pontos adatokat a mozgalom szervezeti erejéről. A különböző szétszórt források szerint a KALOT-nak 1936 végén kb. 4000, 1937 végén 30 000, 1938 végén 1500 faluban 100 000 tagja volt. 1939-ben ez a szám kb. 150 000-re nőtt. Ugrin József 1940. novemberi közgyűlési beszámolója szerint a székely legényegyletek csatlakozásával a KALOT-nak 2500 szervezete van, kb. 500 000 (!) taggal. Ennek ellentmondó források szerint 2000 helyi szervezetben kb. 300 000 tag tömörült.[35] Nyisztor Zoltán a *Magyar Kultúrá*ban 1942 elején arról számolt be, hogy a KALOT-nak 100 hivatásos titkára, 500 nem hivatásos helyi vezetője, 3500 helyi szervezete és félmillió tagja van.[36]

A KALOT központi anyagai részben elpusztultak, részben nem hozzáférhetőek, így nincs módunkban a számadatok ellenőrzése. De ha el is tekintünk ezek abszolút értékétől, kitűnik a mozgalom gyors térhódítása. A szervezkedést a háború alatt is nagymértékben megkönnyítette, hogy a belügyminiszter 1940 végén kivette a KALOT-ot a 8110/1939. sz. BM rendeletben foglalt egyletalakítási tilalom hatálya alól.[37]

1938 után a KALOT a visszacsatolt területeken is aktív szervező munkát folytatott. Bizonyos fokig annak a katolikus hagyománynak a továbbvivője volt, amely mindig előszeretettel fordult a katolikus nemzetiségek felé. 1938 decemberében a Szlovenszkói Katolikus Ifjúsági Egyesületek Szövetsége – Bubnics Mihály püspök előzetes hozzájárulásával – kb. 400 helyi csoportjával beolvadt a KALOT-ba. 1939-ben a KALOT-on belül nemzetiségi megoszlás szerint külön szakosztályokat (titkárságokat) hoztak létre. Az említett SZKIE-re alapozva jött létre a KALOT szlovák tagozata, amely felett az egyházi védnökséget Bubnics töltötte be.[38] 1939 végén megalakították a KALOT német titkárságát, a KALOT-Burschenvereint. Külön lapjuk is volt, a *Jungfront*. Később megalakult a ruszin és a bunyevác tagozat is.

Észak-Erdély visszacsatolása után a KALOT engedélyt kapott az itteni szervezkedésre is. Nagy páter három hónapig járta 10 munkatársával Észak-Erdély városait és falvait, hogy elindítsa a mozgalmat. A KALOT-nak a Székelyföldön sikerült megvetni a lábát.

1941 tavaszán a Székelyföldön 19 falu kivételével mindenütt működött katolikus legényegylet. (Udvarhely megyében 19, Háromszékben 13, Csíkban 38 és Maros-Torda megyében 7 egylet.)[39]

A KALOT és a püspöki kar között a bizalmas viszony kialakulását zavarta az agrárifjúsági mozgalom kacérkodása a földreform gondolatával. Bár az e körül kialakult ellentétek szerintünk nem voltak olyan antagonisztikusak, ahogy azt a KALOT egyes vezetői főleg 1945 után igyekeztek beállítani, de kétségkívül fennálltak. A KALOT szerint a katolicizmus és általában a fennálló társadalom érdeke a kis-magántulajdonos parasztság megerősítése, mert a tulajdonnal rendelkező paraszt képezi a legerősebb gátat a forradalom, a szocializmus ellen, és így a legbiztosabb támasza az egyháznak is. Ezt, a már 1919-ben megfogalmazott ellenforradalmi tételt az 1930-as évek újra előtérbe állították, de más aspektusból. Kitűnt ugyanis, hogy a keresztény nemzeti Magyarország semmit sem törődött ezzel a parasztsággal, sőt meggyorsult e réteg tönkremenése, proletarizálódása. Így nem lehetett a rendszer bázisa, hanem a baloldali, demokratikus irányzatok, vagy amennyiben ezt a hatalom megakadályozta, akkor torz formában, a szélsőjobboldali mozgalmak hódítottak tért. A megoldást keresők közül a KALOT a népi írók által kiérlelt *Kertmagyarország* gondolatát sajátította ki. Népfőiskoláin ezt népszerűsítette a parasztfiatalok előtt. Megvalósításához intenzív, belterjes gazdálkodásra oktatta tagjait. 1941 folyamán a KALOT Rimaszombat mellett 250 holdas ún. telepes-iskolát is szervezett, ahol gazdászok irányítása mellett nősülés előtt álló, már katonaviselt leendő gazdák tanulták a belterjes gazdálkodás fogásait.[40]

A KALOT tényleges népi mozgalommá fejlődését megakadályozta az alapkérdésben, a földkérdésben elfoglalt kényszerű álláspontja, amire az egyháztól való függése s a jezsuiták által kitűzött végcél miatt kényszerültek. Az 1 200 000 holddal rendelkező magyar katolikus püspöki kar előtt egy gyökeres földreformnak csak a terve is egyenlő volt az árulással. Érezve a permanens probléma súlyosságát, Kerkai páter az 1939-es tavaszi püspöki konferencia elé terjesztette a KALOT idevágó elképzeléseit. A KALOT nevében kifejtette, hogy szerintük az egyházi nagybirtokokat inkább előbb, mint utóbb, de el fogják venni. Jobb tehát, ha önként elébe mennek, s a szükségből erényt, erkölcsi tőkét kovácsolnak. Javasolják

ezért, hogy adjon az egyház földet a hárommillió koldusnak, akik ezzel a leghívebb katolikusok lesznek és az egyházat fogják követni. A felosztást nem kívánnák ingyen: harmincéves törlesztésre, az állam közbejöttével, a KALOT által szervezett parasztszövetkezeteknek adnák át a földet, amelyért azok kollektív felelősséget vállalnának. Az egyház a bérletekből befolyt összegeket tőkésíthetné, részvényekbe fektethetné vagy ipari vállalatokat alapíthatna. Kerkai előadása a püspöki kar értekezletén botrányba fulladt, a páternek egyetlen támogatója sem akadt a magas testületben.[41]

A KALOT-mozgalom növekedését kezdettől fogva fenntartásokkal, később pedig határozott ellenállással fogadta az állami, hivatalos jellegű leventemozgalom. Főleg 1938-tól éleződött ki ez a viszony, miután a kormány megtiltotta a leventék politikai pártokba való belépését. A KALOT-központba tömegesen érkeztek a plébánosok, helyi vezetők panaszai, hogy a leventeoktatók támadják őket, a leventeifjúságot lebeszélik a belépésről, sőt ezt „terrorral" meg is akadályozzák.[42] A vita akörül forgott, hogy a KALOT mennyiben tekinthető valláserkölcsi-hitbuzgalmi egyesületnek, vagy pedig politizáló társadalmi mozgalomnak. A gyakorlatban nyilván az utóbbi tevékenységet fejtette ki. A fennálló rendelkezések szerint a leventék a vallási egyesületnek tagjai lehettek, de a politikával foglalkozó szervezeteknek nem. A leventeoktatók többsége szerint a KALOT politizál, ezért akadályozták a belépést.

A KALOT vezetőinek közbenjárására a honvédelmi miniszter 1940. március 2-án alárendelt hatóságait úgy tájékoztatta, hogy a KALOT „irányítása alatt álló, az egyházi főhatóság és a m. kir. belügyminiszter által is jóváhagyott alapszabályokkal rendelkező agrárifjúsági egyesületek, a törvény által megengedett, *vallásos egyesületek közé sorolandók.* A *leventék tehát ezeknek az egyesületeknek tagjai lehetnek.* Fentiek alapján az intézményt [ti. a leventemozgalmat – *G. J.*] vezető irányító katonai hatóságok és szervek *ne akadályozzák* a szóban levő testületek működését, hanem az intézmény érdekeinek szem előtt tartásával *igyekezzenek a levente egyesületek és agrárifjúsági egyesületek működése között összhangot teremteni."* (Kiemelések tőlem – *G. J.*)[43]

1941 őszén új vezető került a leventemozgalom élére, vitéz Kudriczky ezredes személyében. A leventemozgalom – hasonlóan a Balillához – totális igényt jelentett be az ifjúság szervezésére és

iskolán kívüli nevelésére. Az új vezető különösen a falusi ifjúság szociális és militarista szervezésének és nevelésének szükségességét hangsúlyozta. Nem hagyott kétséget afelől, hogy előbb-utóbb minden más mozgalmat a leventemozgalomba akar beolvasztani. A KALOT-központ két irányban kezdett akciót katolikus nevelő funkciójának védelmére. Egyik kézenfekvő megoldás a nézeteltérések békés kiküszöbölése, a Levente Központtal való tárgyalás volt, a másik pedig a püspöki kartól történő segítségkérés.

Az 1941 októberében megindult tárgyalások eredményeként a LOK elnöke, Kudriczky ezredes, és az Ifjúsági Honvédelmi Nevelés és Testnevelés országos vezetője, vitéz Béldy vezérőrnagy, illetve a KALOT részéről P. Kerkai Jenő S. J. országos elnök és P. Nagy Töhötöm S. J. helyettes elnök 1941. október 18-án az alábbi megegyezést írták alá a LOK és a KALOT együttműködéséről: „Kívánatos, hogy az egész magyar ifjúságot átfogó LOK és az önként jelentkező tagokat magába záró KALOT összhangba hozható legyen, ezért szükségesnek tartjuk a következő pontokra megegyezést kötni: 1. A KALOT a népvezetők érdeklődését a levente szolgálatában előmozdítja. A szlovák, ruszin és bunyevác tagozata népszerűsíti a leventét. 2. A KALOT évi munkatervét a LOK-nak bemutatja. 3. A KALOT Népfőiskolákat a levente vezetőképző tanfolyamokra átengedi. 4. A KALOT központi munkatársait leventeprogramok és propagandaanyagok írására rendelkezésre bocsátja. 5. A KALOT, mint vallási szervezet, tagjait tervszerűen a leventeegyesületekbe irányítja. 6. A KALOT által alapított Magyar Műsorközpont anyagait a LOK-on keresztül a leventeegyesületek rendelkezésére bocsátja. 7. A KALOT küld a LOK-ba egy összekötő munkatársat. 8. A KALOT helyi szervezeteinek programjából törli a sportot és a kifejezetten hazafias ünnepségek rendezését. Ilyenekre a KALOT tagjai a levente kötelékén belül vonulnak fel. 9. A KALOT helyi szervezeteit szigorúan ellenőrzi, hogy alapszabályaik értelmében a napi politikának még a látszatától is tartózkodjanak."[44] Ezzel szemben a 10. pont szerint a KALOT kifejtheti mindazt az egyesületi működést, amire a BM által láttamozott alapszabályok jogosítják. A megegyezés záradéka kimondta, hogy az egyezség megvalósítása érdekében a LOK és a KALOT helyi szervezetei az évi munkaprogram elkészítésekor egyeztetik terveiket. Vitás esetekben azonban a Levente Mozgalom Országos Köz-

pontja dönt. A KALOT a leventemozgalomnak nyújtandó konkrét támogatáson túlmenően is drága árat fizetett azért, hogy vallási egyesületnek minősítsék, és mint ilyennek, továbbra is engedélyezzék a megszorított keretek közötti működését. A megegyezés egyértelműen alárendelte a KALOT-ot a leventemozgalomnak.

A megegyezésnek Kerkaiék a püspöki kar tekintélyének latba vetésével kívántak érvényt szerezni. Ezért az 1941. október 8-i püspökkari konferenciának beszámoltak a folyamatban levő tárgyalásokról. Jelezték a püspököknek, hogy a veszély nemcsak őket fenyegeti. Szerintük a katonai körök „azt is hangoztatják, hogy a KALOT-tal forradalmi hangja miatt nem lehet együttműködni, sőt, az Egyházat Magyarországon is a sekrestyékbe kell szorítani".[45] A hitleri Németország egyházpolitikája rokonszenves volt a nemzetiszocializmus hazai hívei előtt is. Konkrét veszély azonban nálunk nem fenyegette az egyházat mindaddig, míg az uralkodó osztályok hagyományos politikai csoportjainak a kezében volt a hatalom. A KALOT vezetői azt kérték a püspöki kartól, hogy közös főpásztori levélben deklarálják egyetértésüket a KALOT-mozgalommal és annak célkitűzéseivel. Oszlassák el azt a – nyilván nem látszólagos, hanem a valóságban is létező – „félreértést", hogy a KALOT-ot csak katolikus jellege miatt tűrik meg, de nem helyeslik annak szociális célkitűzéseit.

Serédi szerint is a KALOT ellenőrzésre szorul, de nem lehet az állam érdeke sem a katolikus egyesületek megszüntetése. A püspöki kar úgy határozott, hogy továbbra is kívánatosnak tartja a KALOT munkáját, s erről közös pásztorlevelet ad ki. Egyben a KALOT vezetését és ellenőrzését az AC-ra bízza. 1941-ben az állam támadásának hatására nálunk is megismétlődött az olaszországi szituáció; csak itt nem az egyetemi ifjúsági mozgalommal, hanem a KALOT-tal. A KALOT az állammal szemben a püspöki karnál keresett és talált védelmet. Ennek ára azonban a szociális munka korlátozása, a valláserkölcsi nevelő jelleg előtérbe helyezése és a hierarchiának való szoros alárendelés volt az *Actio Catholicán* keresztül.

A püspöki kar a KALOT mellett közös pásztorlevelet fogalmazott meg, amely az 1919-ben született közös ellenforradalmi érdekekre, az ekkor létrejött érdekszövetségben szerzett érdemekre hivatkozott, amikor a szélsőjobboldali törekvésekkel szemben védel-

mébe vette a KALOT-ot. Az érdekegyesítést a kormány is helyeselte, és így a körlevélnek lett is foganatja: a KALOT az adott keretek között zavartalanul folytathatta tevékenységét.

1943–1944 folyamán a katolikus szervezetek és mozgalmak közül a KALOT tudta leginkább tartani befolyását. Ezt elsősorban annak köszönhette, hogy a háború utolsó éveiben fokozatosan, de egyre határozottabban elhatárolta magát a szélsőjobboldaltól, a nyilasoktól. Nem volt lebecsülhető nevelő munkájának eredménye sem, amit főleg a házhely és kisbirtok szerzésének ígérete tett hatékonnyá. Végül most mutatkozott meg annak a hiánya, hogy a katolikus társadalom nem rendelkezett népi tömegekkel érintkező politikai szervezettel. A KALOT olyan társadalmi mozgalom volt, amely bár nem politizált, tagjait politikailag is iskolázta. 1944-ben a püspöki kar is felismerte a KALOT-ban rejlő politikai lehetőségeket. Az 1944. március 14-i konferencián a KALOT-központot bízta meg a szervezkedés politikai jelleggel történő kiterjesztésével a felnőtt paraszti rétegek irányába. Intenciójában azonban aláhúzta, hogy ennek során „nem szükséges a radikális programok túlszárnyalása".[46]

A front közel kerülésekor a KALOT nem hullott elemeire, mint a legtöbb katolikus egyesület. 1944 folyamán Nagy páter bejárta az ország nagy részét, és a vezetőket a helyben maradásra buzdította. Amint az ország keleti része felszabadult, s megindult a népi demokratikus átalakulás, a KALOT vezetői közül Nagy páter átment a fronton, hogy a felszabadult országrészben is újraindítsa a mozgalmat. Kerkai pedig a nyilasok uralma alatt maradó országrészen irányította a szervezetek és a központ átmentését.[47]

„PÉTER HÁLÓJÁBAN"

Végezetül vizsgáljuk meg azokat a találkozási pontokat, ahol a tárgyalt hivatásrendi szervezetek összefutottak. Az egész hivatásrendi szervezkedés eszmei közösségét a „Quadragesimo anno" testesítette meg, amelynek jegyében a különféle társadalmi rétegek rétegszervezetei (KALOT, KALÁSZ, KIOE, EMSZO, DL) találkoztak az *Actio Catholicá*ban. Ez a „betagolódás" az *Actio Catholicá*ba 1935–1937 folyamán ment végbe.[48] Az *Actio Catholicá*ba azon-

ban nem tartozhatott sem a Hivatásszervezet, sem pedig egyéb, gazdasági-politikai jellegű szervezet. Ezért az 1939–1940-es évek fordulóján több kísérlet történt, hogy az AC-n kívül fogják össze a hivatásrendi mozgalmakat.

1938–1939 folyamán hirdette meg az EMSZO, a KALOT és a Hivatásszervezet az ún. *Magyar Cél mozgalmat.* A Magyar Cél programja az *„erkölcsi forradalom"* volt. A nyolc pontba foglalt program azokat a politikai törekvéseket fogalmazta meg, amelyek az említett szervezetek közös célkitűzései voltak. A Magyar Cél nem új politikai párt, hanem „új szellemi mozgalom" akart lenni. A nyolc pont a következő volt: 1. Független Magyarország, amely a keresztény világnézet alapján áll. 2. A szabadság és tekintély összhangja, amelyet a „nemzeti szolidarizmus" valósíthat meg. 3. A telepítés, amelynek során kártalanítással, az állam közbejöttével, az 1000 katasztrális holdon felüli birtokok örökbérlet formájában parcellázandók lennének. 4. Erős állam, amely nem totális fasiszta diktatúra, hanem a Szentkorona tanon alapuló „alkotmányos diktatúra" lenne. 5. A szociális népállam, ami nem más, mint a rendi gazdaságnak megfelelő rendi társadalom. 6. A család védelme. 7. Az anyaság védelme. 8. A zsidókérdés megoldása, mégpedig az új gazdasági rend szellemében: az összes munkahelyre kiterjesztendő 5%-os numerus clausus szerint.[49]

Ez a politikai program a fasiszta demagógiát kombinálta a katolikus szociális és politikai doktrína egyes tételeivel. Így a katolikusok fasisztának, s ezért elfogadhatatlannak, a nyilasok és szélsőjobboldali beállítottságú elemek pedig túl „kereszténynek" látták a radikális nemzetiszocialista programokhoz képest. A Magyar Cél mozgalmához nem csatlakoztak a kereszténységszocialisták sem. Csupán a pécsi Kereszténységszocialista Egyesület jelentette be 1938. október 21-én, hogy 17 itteni szakcsoportjával együtt helyesli a „Magyar Célokat".[50]

A Magyar Cél-mozgalom kereteiből nőtt ki 1940 végén–1941 elején az ún. *Magyar Szociális Népmozgalom,* amely az összes hivatásrendi szervezetet kívánta összefogni. 1940 decemberében azonban csak a Hivatásszervezet, az EMSZO és a KALOT csatlakozott hozzá. A Hivatásszervezet által szorgalmazott összefogás most sem volt eredményes, és végleg lekerült a napirendről.

A különféle keresztény szervezetek tradicionális antikommuniz-

musuk, a baloldali, demokratikus és haladó mozgalmakkal vívott több évtizedes harcuk miatt, nem tudtak 1944 folyamán sem tevőlegesen bekapcsolódni a totális fasiszta diktatúra és a német megszállás elleni függetlenségi frontba. Egyes források szerint Pálffy József katolikus újságíró képviselte volna a Magyar Frontban a KALOT, KIOE ifjúsági szervezeteket, valamint az EMSZO-t és a Hivatásszervezetet.[51] 1944 novemberében megalakult a Magyar Ifjúság Szabadságfrontja, amelyben a Kommunista Ifjúsági Szövetség, a diákfront, a Nemzeti Parasztpárt Ifjúsága és különféle egyházi ifjúsági szervezetek, mint a Katolikus Ifjúsági Egyesület (KIOE), a református Soli Deo Gloria és az evangélikus Luther Szövetség vettek részt. A katolikus mozgalmak közül a diákszervezetek és ifjúsági szervezetek voltak képesek bizonyos mértékig bekapcsolódni a függetlenségi frontba.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a katolikus egyház a hivatásrendiség szellemében, az *Actio Catholica* átfogó eszmei-ideológiai irányítása és szervezeti koordinálása mellett, az 1930-as évek végére és az 1940-es évek elejére a szervezetek sűrű hálózatát építette ki az egész magyar társadalom szinte valamennyi rétegének visszahódítása érdekében. A rétegek és konkrét célok szerint differenciált szervezetek közös alapja a hivatásrendiség mellett az antikommunizmus és a haladásellenesség volt, de ezen belül színes skálát mutattak a demokratikus lehetőségeket is magukba rejtő mozgalmaktól egészen a szélsőjobboldali keresztény jellegű szervezkedésekig bezárólag. A hivatásrendi szervezkedés, bár egyetemes igénnyel lépett fel, különös gondot fordított az ifjúságra és a széles dolgozó tömegek közé történő behatolásra, így elsősorban a munkásosztály átfogó jellegű, minden rétegét elérő megszervezésére.

Átütő sikereket így sem mondhatott magáénak a katolikus egyház, aminek végső okait nem a szándékokban, módszerekben vagy az eszmékben kell keresnünk, hanem abban a sajátos belső önellentmondásban, ami az egyház céljai és magyarországi pozíciója, valamint az egész dolgozó magyar társadalom alapvető érdekei között feszült. A magyar katolikus egyház integrálódott az ellenforradalmi Magyarország nagybirtokos és nagytőkés uralmi rendszerébe, az uralkodó osztályok egyik legerősebb támasza volt, és mint óriási latifundiumok birtokosa, személyileg is a nagybirtokos uralkodó osztály tagja volt. Ugyanakkor tartós tömegbefolyásra, tény-

leges tömegerőt maga mögött tudó mozgalomra nálunk csak olyan programmal lehetett számítani, amely ennek a rendszernek a megváltoztatásáért, a nagybirtokrendszer demokratikus földreform útján történő felszámolásáért, a nagytőke korlátozásáért és a politikai demokrácia megteremtéséért szállt síkra. Ezt az egyháznak közvetlenül vagy közvetve alávetett mozgalmak – éppen végcéljuk miatt – nem tehették meg.

Az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején a felszínen valóban úgy tűnt, hogy megvalósult a magyar katolikus püspöki karnak az *Actio Catholica* megteremtésekor kifejtett óhaja: „Péter hálójából senki se essék ki azért, mert nem volt, aki utána nyúlt volna."[52] A magyar katolikus népréteg társadalmi-politikai törekvéseinek „befogására" azonban már szűknek bizonyult ez a háló.

X. KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA VAGY NÉPI DEMOKRÁCIA? (1945–1950)

A második világháború utolsó szakaszában, illetve közvetlenül a háború befejezése után Európa egyes országaiban az antifasiszta és demokratikus megújulási politika jegyében jöttek létre a keresztény-demokrata pártok. A hazai kereszténydemokráciát is az egyetemes keresztény politikai mozgalmak részeként kell tekintenünk. Általában véve azonban a magyar kereszténydemokrácia a hazai viszonyok következtében már megkésett jelenség a politikai életben, másrészt konzervatívabb és következetlenebb, s egyben jelentéktelenebb is volt, mint a német, francia vagy olasz kereszténydemokrata politikai pártok.

A magyarországi kereszténydemokrácia nem a húszas évek keresztény politikájában, hanem a Giesswein-féle liberális katolicizmusban és a harmincas évek keresztény szociális ifjúsági-értelmiségi mozgalmaiban gyökerezik. A magát neokatolikusnak nevező irányzat francia és belga példák nyomán járt. Egyházi tekintetben új típusú lelkipásztorkodást sürgetett a munkások, fiatalok és értelmiségiek között. Társadalmi programjuk: az egyház vegye kezébe a társadalom átszervezését, mélyreható reformok megvalósításával (reformkatolicizmus).[1]

A fokozódó fasizálódással és a háborúval – egyes személyiségektől és demokratikus csoportoktól eltekintve – sem az egyház, sem a keresztény politikai és társadalmi szervezetek nem helyezkedtek szembe, hanem követték XII. Pius politikai irányvonalát. A katolikusok nagy részének passzív rezisztenciája, főleg a háború utolsó szakaszában, illetve egyesek humanista, demokratikus és németellenes magatartása azt mutatták, hogy a hivatalos egyház és a hivatalos katolikus politika, valamint a különben gyenge demokratikus katolikus oppozíció között, a háború alatt és főleg a háború követ-

keztében, lehetségessé vált a szakadás. Már itt megjegyzendő azonban, hogy a magyar katolikus egyház és társadalmi-politikai szervezetek komoly tehertételként hordták a Horthy-rendszerrel lényegében és végső soron való azonosulás, valamint a magyar demokratikus átalakulás legnagyobb akadályát jelentő nagybirtokrendszerhez való következetes ragaszkodás ódiumát. Ez a tehertétel határozta meg azt, hogy az egyház és a keresztény politika továbbra is döntően a volt uralkodó osztályok, a jobboldal, a reakció mellett állt; másrészt, hogy a keresztény mozgalmakban jelentkező demokratikus és szociális tendenciák nem tudtak kibontakozni, reális, hatékony erővé válni, még olyan mértékben sem, amit a katolicizmus társadalmi befolyása a szélesebb tömegek között megengedett volna. A magyar katolicizmus múltja, de akkori jelene sem tette lehetővé, hogy ez a kereszténydemokrácia realitássá váljon, nem utolsósorban azért, mert a klérushoz, az egyházhoz fűződő kapcsolataik gátolták őket saját programjuk következetes kifejtésében is, e kapcsolatokat viszont képtelenek voltak megváltoztatni.

MINDSZENTY JÓZSEF HERCEGPRÍMÁS

1945. március 29-én elhunyt Serédi Jusztinián hercegprímás, esztergomi érsek. A legválságosabb időszakban a magyar katolikus egyház legfőbb pásztor nélkül maradt. A rangidős kalocsai érsek, Grősz József 1945. május 24-ére hívta össze a háború utáni első püspökkari konferenciát. A kiadott közös pásztorlevél a „szellemi és erkölcsi romok" eltakarítását jelölte meg közvetlen feladatként. „Megingott közöttünk Isten törvényeinek tisztelete, meggyöngült a nemzeti élet egyik legfontosabb pillére, a tekintély elve – írták a püspökök. – Megfogyott a feljebbvalók, a képzettség, a tudomány és jellem becsülése, megrendült a történelmi múltba, a hagyományokba vetett hit."[2] A Mindszenty József veszprémi püspök által fogalmazott körlevél rámutatott, hogy a társadalmi szerkezetet és az egyház helyzetét legmélyebben érintő esemény a földreform. Az egyház anyagi gondjainak és veszteségeinek tárgyalásakor feltette a kérdést: ki tartja fenn ezután az egyházi intézményeket?

Beresztóczy Miklós augusztus végén megvonta az egyház részéről a földreform első mérlegét. „Maga a tény történelmi szükségsze-

rűség volt. Ennek érvényesülését elodázni lehetett volna, de megakadályozni aligha" – szögezte le Beresztóczy.[3] A nagy kérdés az, hogy mi lesz a katolikus egyházzal a földreform után? Az 1935-ös birtokstatisztika szerint az egyház 862 700 katasztrális hold felett rendelkezett. Ebből az 1945-ös földreform során 765 684 katasztrális hold került felosztásra. A veszteség tehát valóban jelentős volt számukra. A végrehajtás radikalizmusát a püspöki karral egyetemben Beresztóczy is helytelenítette. A változás „*alapjaiban* mozgatta meg az eddigi magyar egyházi berendezkedést". A feladat az, hogy megkeressék az átállás irányait, az új berendezkedés kereteit. A tekintélyt ezután nem a vagyon és a közéleti pozíciók, hanem a lelki és szellemi erők biztosíthatják az egyház számára. Alapjában megváltozott a püspökök, káptalanok, tanítórendek állása is. Megszűnt a vallásalap, így az egyház és az egyházi intézmények fenntartása a hivők és az állam feladata lesz, mégpedig Beresztóczy kimutatása szerint több mint 6000 egyházi személyt, kb. 12 000 egyházi tanerőt, 3000 templomot, 1500 plébániát, 200 katolikus szociális intézményt, kb. 2000 nyugdíjast és több ezer világi alkalmazottat. Már ekkor nyilvánvaló volt, hogy ekkora apparátus fenntartása nem várható sem a hivőktől, sem a népi demokratikus államtól, amelylyel ráadásul ugyanez az apparátus szemben állt.

A Vatikán felhasználva a háborús körülményeket és az utána következő átmeneti állapotokat, befejezett tények elé akarta állítani a magyar államot, ezért meglepetésszerűen oldotta meg az esztergomi érseki szék betöltését. A pápa 1945. szeptember 16-án Mindszenty József veszprémi püspököt nevezte ki esztergomi érsekké. Mindszenty (Pehm) József több mint húszévi zalaegerszegi plébánosi működése során aszkétizmusáról, bigottságáról és legitimizmusáról volt ismert szűkebb pátriájában. Mindszenty a háború utolsó éveiben fokozott legitimista szervezkedésbe kezdett. 1943–1944 fordulóján „A magyar katolikus trón újbóli betöltését kívánjuk és kérjük" feliratú aláírásgyűjtő íveket küldött szét levélben több plébánosnak azzal a felszólítással, hogy a mellékelt íveket irassák alá a 16 éven felüli megbízható hívekkel és küldjék vissza Zalaegerszegre.[4]

Mindszenty legitimizmusa is hozzájárulhatott, hogy 1944 márciusában Serédi prímás javaslatára a pápa őt nevezte ki veszprémi püspöknek. A legitimista Mindszenty nem rokonszenvezett a szél-

sőjobboldali mozgalmakkal, a nyilasokkal. 1944. október 15-e után a dunántúli katolikus püspökök közös pásztorlevél kiadását vették fontolóra. A Mindszenty által megfogalmazott körlevél a Dunántúl hárommillió katolikusának megvédését célozta a nyilasok végveszélybe rohanó országvesztése közepette. A köriratot Mindszenty veszprémi, Apor Vilmos győri, Shvoy Lajos székesfehérvári püspökök, valamint Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát írták alá. Az esztergomi prímási székhely és Pécs már a frontvonalban volt, így nem lehetett elérni.[5] Mindszentyt a nyilasok 1944. november 27-én mégsem politikai magatartása, hanem egy helyi konfliktus miatt tartóztatták le, majd december végén Sopronkőhidára, illetve Sopronba internálták. Shvoy püspökkel együtt itt érte a felszabadulás, és 1945. április végén tért vissza Veszprémbe.

A katolikus közvélemény, de az ország politikai közvéleménye előtt is meglehetősen ismeretlen veszprémi püspök rokonszenvesnek tűnhetett a monarchistáknak legitimizmusa miatt, a demokratikus tábornak pedig a nyilasokkal szembeni magatartása, bebörtönzése következtében. Az új hercegprímás 1945. október 7-én foglalta el Esztergomban az érseki széket, és a katolikus sajtó a válságos időkhöz méltó „acélemberként" köszöntötte.[6] Mindszenty első, október 7-i körlevelében azonnal bejelentette, hogy ő „homo regius", a jogfolytonosság és az alkotmányosság letéteményese, az ország első zászlósura. Mint ilyen a mostani közjogi örvény leküzdésében és az alkotmányos élet helyreállításában részt fog venni. „Ébresztgetem nemzetünk megszentelt hagyományait" – fogalmazta meg legitimista programját. A köztársaság megakadályozása s távlati célként a Habsburg-restauráció volt az új prímás politikai programja. Váratlanul érte a közvéleményt az is, hogy Mindszenty már első megnyilatkozásában támadta a demokratikus földreformot. Szerinte a földreform jogalap nélkül történt, így az egyház nevében nem ismerheti el jogosnak.[7]

A DEMOKRATA NÉPPÁRT INDULÁSA: 1945

A katolikus politikai párt újjáélesztésére irányuló kísérletek Magyarországon is már a háború utolsó szakaszában jelentkeztek. Az új párt, a Keresztény Demokrata Néppárt gondolata 1944. március

19-e, az ország német megszállása után merült fel. A katolikus egyházi körök 1944 nyarától mérlegelték egy új katolikus politikai párt megteremtésének lehetőségét, de az elképzelés nem realizálódott. A Magyar Frontban részt vett a párt későbbi vezetője gróf Pálffy József. Az ország keleti részének felszabadulása után, 1945. január 21-én Szegeden bontotta ki zászlaját a *Keresztény Demokrata Néppárt*.[8] A párt vezetője gróf Pálffy József lett, s a pártvezetőségben meglehetősen kompromittált politikusok is helyet kaptak. A politikai párt megszervezésében nem a haladó katolikusok, hanem a konzervatív vagy jobboldali katolikus tömegszervezetek vezetői, mint pl. Közi-Horváth József, Varga László S. J. és mások játszottak vezető szerepet. A haladó katolikusok azonban a párt vezetésébe Barankovics István személyében olyan posszibilis politikust akartak állítani, aki a háború előtt demokratikus állásfoglalásairól volt ismert.

A Keresztény Demokrata Néppárt 1945. január 21-i szegedi programja kimondta, hogy a demokratikus pártokkal együttműködve „részt akar venni az összeomlott magyar haza romjainak eltakarításában és az új ország felépítésének művében".[9] 1945 elején sikerült elérni, hogy a debreceni Ideiglenes Kormány miniszterelnöke, Dálnoki Miklós Béla engedélyezze a Keresztény Demokrata Néppárt országos működését. „A párt tevékenységét azonban erősen korlátozta a BNB [Budapesti Nemzeti Bizottság] állásfoglalása, amely ugyanis nem vette tudomásul a Keresztény Demokrata Néppárt létezését, és nem ismerte el a miniszterelnöki engedély törvényességét sem."[10]

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban a Keresztény Demokrata Néppárt nem kapott helyet, hisz a Magyar Frontban gróf Pálffy csak mint személy, és nem mint egy párt vezetője vett részt. A Demokrata Néppárt 1945 tavaszán azonban az MNFF pártjaival egyenrangú politikai tényezővé akart válni. Ennek érdekében tagadta a kontinuitást a korábbi keresztény politika és a Keresztény Demokrata Néppárt között. A párt azoknak a katolikus, demokratikus és szociális egyesületeknek, csoportoknak a politikai képviselőjeként lépett fel, amelyek már 1945 előtt is elhatárolták magukat az ellenforradalmi keresztény politikától. A párt szegedi programja a magyarországi kereszténydemokrácia első megfogalmazása volt.

Pálffy József és köre – a mögötte felsorakozó Tobler-féle keresztényszocialista szakszervezetek, a szintén őket támogató Schlachta Margit Keresztény Női Tábora, a feloszlatott EMSZO vezetője, Varga László, a legitimista Közi-Horváth József – a demokratikus berendezkedés alatt a keresztény nemzeti politika új körülmények közötti folytatását értették: a szembeszegülést a valódi demokratikus politikai erőkkel. Ez az irányzat továbbra is kitartott a legitimizmus mellett – és így találkozott az egyházi hierarchia támogatásával is. A Pálffy-vezette csoport ellenpólusa a pártban Barankovics köré tömörült.[11] Programjuk a haladó nyugati demokrácia megteremtése volt, és mérsékelt szociális programot tettek magukévá a kereszténységszocializmus szellemében. Lojalitást mutattak általában a népi demokratikus erők iránt és külpolitikailag a Szovjetunió felé. Az egyházi hierarchia nagyobbik része ebben a harcban Pálffyék mögött sorakozott fel. Pálffyék arra akartak építeni, hogy magukat mint „ellenállókat" fogadtassák el a demokratikus pártokkal. Ez a kísérlet azonban kudarcot vallott. Mikor 1945. április 18-án Pálffy nem a maga, hanem pártjának felvételét kérte a nemzeti bizottságba, a Budapesti Nemzeti Bizottság a kérelmet elutasította.[12]

1945 derekától a politikai élet egyik középponti kérdésévé a nemzetgyűlési választások váltak. A választási kampány megindulásakor a kommunista párt azzal számolt, hogy a választási küzdelemben a tulajdonképpeni ellensége a Demokrata Néppárt lesz. A választásokon való indulás kérdésében 1945 szeptemberében szakadás következett be a Demokrata Néppárton belül. Az Országos Nemzeti Bizottság (ONB) 1945. szeptember 17-én bírálta el a választásokon indulni kívánók kérelmét. Demokrata Néppárt elnevezéssel két kérelem is érkezett az ONB-hez. Az egyiket Barankovics István, a másikat gróf Pálffy József nyújtotta be. Az ONB Barankovics István kérelmét fogadta el, „nyilván azzal a meggondolással, hogy a Barankovics-féle Demokrata Néppárt baloldalibb színezetű lesz, és valamelyest lazábbak a kapcsolatai a katolikus klérushoz, mint Pálffy gróf pártjáé".[13] A döntés ellen Pálffy tiltakozott. Hangsúlyozta, hogy a Demokrata Néppártot ő alakította még a német megszállás idején, Serédi Jusztinián jóváhagyásával. „Barankovics – nyilatkozta Pálffy gróf – nem alapított és nem képvisel semmi néven nevezendő pártot, sem párttagjai, sem párt-

szervezetei nincsenek, és a választásokra előkészületeket sem tett."[14]

Az engedély megkapása után Barankovics gyorsan programot hirdetett. A Demokrata Néppárt 1945. szeptember 25-i budapesti értekezletén meghirdetett kereszténydemokrata programmal akart indulni a fővárosi községi választásokon.[15] De Pálffyék sem maradtak tétlenek. 1945. szeptember végén Pálffy, Tobler és a legitimista ifj. Pallavicini György őrgróf vezetésével a Demokrata Néppárt csatlakozott a Polgári Demokrata Párthoz. A fővárosi községi választási agitációban Schlachta Margit Keresztény Női Tábora kezdetben a Független Kisgazdapárttal szerepelt egy listán, de az 1945. október 7-i választásokon már ők is követték Pálffy és Tobler példáját, csatlakoztak a Polgári Demokrata Párthoz. Az a körülmény, hogy Pálffyék ezt a pártot választották, „megosztani látszott az egységes katolikus tábort. Ennek azonban csak formális jellege volt, hiszen a katolikus egyház döntő befolyását változatlanul a Kisgazdapárt választási sikere érdekében vetette latba."[16] Pálffy, Tobler és Schlachta csatlakozásával sem szélesedett ki a PDP szavazóinak köre, mert az egyház, Mindszenty nem a Néppárt, hanem a Kisgazdapárt felé terelte a hivő szavazókat. A történelem iróniája, hogy az a Tobler és Schlachta, akik negyedszázadon keresztül a kereszténységszocializmus zászlajával hirdették antiszemita, antidemokratikus, sőt, antiliberális, „zsidó-nagytőke és zsidó-értelmiség" ellenes politikájukat mint a liberalizmus ősi ellenfelei, most éppen ebbe a táborba kényszerültek, a demokratikus és szociális haladást zászlajára tűző baloldallal szemben.

A Barankovics-féle frakció sem maradt adós a Pálffyék elleni támadással. Barankovics 1945. október 18-i nyilatkozatában elhatárolta magát a Pálffy-csoporttól. Leszögezte, hogy csak egy Demokrata Néppárt van, amelyet az ONB engedélyezett s ennek ő a vezetője; a párt nem támogatja a PDP-t; a párt nevével visszaélők az „álkeresztény politikának demokratikus gubóban való feltámadását akarják", s Barankovics ezt meg akarja akadályozni; a Demokrata Néppárt önállóan indul a választásokon.[17] Barankovicsék pártalakítása azonban nem járt eredménnyel. A Demokrata Néppárt nem élvezte maradéktalanul a püspöki kar támogatását sem. Elsősorban Mindszenty kifogásolta a pártban a haladó katolikusok részvételét. Visszaemlékezésében azt írja, hogy Debrecenben a ke-

resztény politikusok is bejelentették igényüket egy keresztény párt alakítására. „A marxista intrikák azonban elérték, hogy közülük csak az úgynevezett haladó katolikusokból álló frakció működését engedélyezték, amellyel viszont a püspöki kar nem tudott együttműködni . . ."[18] Mindszenty itt azonban összekeverte az eseményeket. Debrecenben még a Pálffy-féle Keresztény Demokrata Néppárt kapott működési engedélyt, s ebben a reakciós katolikus politikusok voltak többségben. Mindszenty hercegprímás az ONB döntésére emlékezve írta, hogy csak a Barankovics-csoport kapott volna működési engedélyt, amely pártot azután sem működésében, sem a választásokra való készülésben az egyház nem támogatott.

A budapesti törvényhatósági választásokhoz hasonlóan a nemzetgyűlési választásokon a Pálffy-féle Keresztény Demokrata Néppárt, Schlachta Margit Keresztény Női Tábora és a Tobler János által vezetett keresztényszocialisták „önállóságuk feladásával" csatlakoztak a Polgári Demokrata Párthoz. Erről Pálffy értesítette Mindszenty hercegprímást. Végül is – tömegerő hiányában és az egyházi támogatás híján – a Barankovics-féle Demokrata Néppárt sem indult a választásokon, hanem csatlakozott a koalíción belül levő Független Kisgazdapárthoz.[19]

A MAGYAR KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA PROGRAMJA

A magyar népi demokratikus forradalom indulásakor a magyarországi haladó katolikusok is levonták az új helyzetből adódó következtetéseket. Szerintük a magyar katolicizmus a tegnap és a holnap közötti változás küszöbén áll, ha élni akar, ezt a változást önmagának kell végrehajtania önmagán. *A változás lényege az eddigi ún. közéleti katolicizmusból politikai katolicizmussá válás volt.* Ennek konzekvenciája a keresztény társadalmi, politikai mozgalmakra az, hogy a szociális akciót szolgáló szervezetekből kilépve, demokratikus tömegmozgalommá váljanak, a társadalom széles népi rétegei előtt is posszibilis kereszténydemokrata párt keretében.

A kereszténységnek mint vallásnak a transzformálása a politikai élet egészére abból a feltevésből indult ki, hogy a kereszténység nem mindenki számára hit ugyan, de mindenki számára erkölcsi és kulturális érték. „A kereszténység sajátos kultúrája magába foglal egy

olyan társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai szemléletet, célés értékrendszert is, amely a közélet minden parcelláján érvényesülési igénnyel lép föl" – írta a *Hazánk* első számának vezércikkében Barankovics István.[20] Az egyoldalú német orientációval, a keresztény nemzeti sovinizmussal és az elzárkózó konzervativizmussal szemben a haladó magyar katolikusok most szélesebb ablakot tártak a világ kereszténydemokrata politikai áramlatai felé. Az új helyzetnek megfelelően elsősorban a francia katolicizmushoz, a Maritain által megfogalmazott kereszténydemokráciához fordultak.

A kereszténydemokrácia részletes hazai értelmezését Barankovics István adta 1945. szeptember 25-én, a fővárosi községi választási beszédében. Elsősorban meghatározta a kereszténydemokrácia elhelyezkedését a népi demokratikus átalakulás folyamatában. Ezek szerint a Néppártnak nincs múltja. Jelene sem mutat nagy lehetőségeket, de hite szerint hatalmas jövő vár rá: a kereszténydemokrácia eszméinek megvalósítása. Ez a nálunk gyenge hagyományokkal és kevés előzménnyel bíró kereszténydemokrácia csak úgy lehetett szélesebb rétegek között is elfogadható, ha komolyan elhatárolja magát a korábban kompromittált keresztény politikától.

Az 1945 utáni szituációban – fejtegette Barankovics – elérkezett annak pillanata, hogy a magyar keresztény politikai erők a néphez közel kerülve, ténylegesen népi erőtényezővé váljanak. Ennek realizálása érdekében a Demokrata Néppárt kettős irányú feladatot kívánt vállalni. „Egyrészt határozottan és félreérthetetlenül fel kell számolnunk az álkeresztény politikai gondolatot és ennek örökségét – jelentette be Barankovics –, amely sem keresztény, sem demokratikus, sem szociális nem volt."[21] Meg kell akadályozni a Néppártban az ellenforradalmi keresztény politika feltámadását. Másrészt ki kell fejteni és képviselni kell a kereszténydemokráciát, elsősorban a tömegek demokratikus nevelésével. Gyakorlati szempontból is fontos volt, hogy tisztázzák a kereszténydemokrata párt létjogosultságát az új magyar demokrácia politikai spektrumában. Barankovicsék azzal érveltek a Demokrata Néppárt létjogosultsága mellett, hogy a párt a vallásos érzületű tömegekben társadalmi, kulturális és világnézeti háttérrel rendelkezik, a kereszténydemokrata párt ennek a háttérnek a politikai vetülete. Az új magyar demokráciában a párt tehát a keresztény világnézet érvényesítője lenne. Mit jelentett konkrétan ez az elvi program? Mit értett a Demok-

rata Néppárt a lehető leggyökeresebb demokratikus átalakuláson? A kereszténydemokrata politikai ideológia központi kategóriája a demokrácia. Ez a fogalom négy alapvető, autonóm szférából állt össze: a gazdasági, a társadalmi, a kulturális és az ezekre felépülő politikai demokráciából.

A GAZDASÁGI DEMOKRÁCIA

A gazdasági demokráciát Barankovics István úgy definiálta, hogy a „gazdasági demokrácia lényegében nem egyéb, mint a demokratikus életformában élő nép helyes szociális és gazdasági rendje".[22] Az új gazdasági és szociális rend helyes megteremtésére három nagyon is hagyományos, már sok mindenre használt forrásból merített a kereszténydemokrácia útmutatásokat: a természetjogból, az evangéliumi erkölcsi szabályokból, valamint a szociális enciklikákból és nyilatkozatokból. „Ezeknek az útmutatásoknak a lényege – fejtette ki Barankovics –, hogy a gazdasági élet egyetlen célja maga az ember. A föld javainak használatához igazságos mértékben kivétel nélkül minden embernek vele született joga van, és kivétel nélkül mindenkinek kötelessége s egyben joga is a munka. Az állam joga és kötelessége ennek az alapvető természetjognak érvényesítését az igazságosság szellemében biztosítani. Nem habozunk kimondani, hogy minden társadalmi és gazdasági rend erkölcsi létminimumának tekintjük a természetjog igazságos érvényesítésének biztosítását."

Barankovics arra is kitért, mit értenek a természetjog igazságos érvényesítésén. „A magántulajdon tiszteletét kívánjuk – folytatta –, de éppily nyomatékkal kívánjuk, hogy a tulajdonjog csakis a természetjog korlátai között érvényesülhessen, tehát a tulajdonjog mértéke, illetve a vele adott hatalom feltétlenül alá legyen vetve a közjónak és azoknak a kötelezettségeknek, amelyek a közjóval szemben a tulajdonost, illetve a tulajdonjogot feltétlenül terhelik. Ezért nemcsak helyeselni, hanem alkalmas időben kifejezetten követelni is fogjuk azoknak a magánjavaknak a köztulajdonba vételét, amelyeknek szocializálását a közjó parancsolóan megkívánja, mivel más mód a közjó érdekének kielégítésére nem kínálkozik. Jelszavunk nem az, hogy tulajdona ne legyen senkinek, hanem az, hogy tulajdont mindenkinek."[23] A Demokrata Néppárt ezt a gaz-

dasági programot „maximális" programként hirdette meg 1945-ben. A gazdasági helyzet – és a politikai körülmények – figyelembevételével azonban nem tartotta azonnal keresztülvihetőnek, hanem fokozatos megvalósítását jelölte meg feladatként.

Részletes, konkrét gazdasági-szociális követeléseket tartalmaztak a párt programjai, de egyik programban sem találhatunk a munkásosztály számára kidolgozott részletes követeléseket. A részkövetelések általában a kistulajdonosi, kispolgári és középrétegek érdekeit fogalmazták meg.[24] A kereszténydemokrata párt legerősebb, potenciális tömegbázisa a falu volt. Ebből adódott a párt számára a legsúlyosabb ellentmondás is: éppen a magyar katolikus egyház félfeudális nagybirtokai voltak eddig a magyar keresztény politika demokratikus, népi irányú fejlődésének legnagyobb akadályai. 1945 januárjában Szegeden – már a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front földreformprogramjának megjelenése után – a Demokrata Néppárt is „mélyreható és gyors ütemű földreformot" követelt. „Ennek során – hangsúlyozta – a fő cél az legyen, hogy minél több magyar ember váljék a nemzet önálló birtokos tagjává, főként telepítés által." Tehát nem a földosztást, hanem a telepítést jelölte meg a földhöz juttatás fő formájának, bár a földreformtól azoknak a kistulajdonosi társadalmi rétegeknek a megerősödését várta, amelyek a kereszténydemokrácia bázisává is válhattak. A szegedi program „elítéli az olyan földbirtokreformot, amely a nép igazi érdeke helyett a politikai szemfényvesztést szolgálja".[25] A Demokrata Néppárt nemcsak kétségbe vonta a kommunisták által javasolt reform realitását, hanem elvileg is ellene volt a radikális földreformnak. A parasztság tömegei viszont egy radikális, gyors földreformot vártak, sőt nem is várták, hanem végrehajtották, s a végrehajtás módját tekintve a földreform nem egy tekintetben átlépte a reformkereteket, s agrárforradalomba csapott át. A földreform megkezdése és gyors sikere komoly befolyást szerzett a demokratikus pártoknak a magyar faluban. Nem lehetett alkalmas a Demokrata Néppárt első földreformprogramja ennek ellensúlyozására, amikor az egyházi nagybirtok reformjánál „az állam közbejöttével a komoly kártalanítást" követelte.

1945 őszén már reálisabb álláspontot foglalt el a földreformmal kapcsolatban Barankovics. A földreformot a magyar demokráciának a gazdasági demokrácia felé tett első, politikai jelentőségű lé-

péseként értékelte. Ezzel elhatárolta magát a földreform elleni jobboldali támadásoktól, másrészt a kistulajdonosi rétegek gazdasági stabilizációját tekintette a jövő keresztény politika sikerei zálogának. A Barankovics-féle Demokrata Néppárt felemás álláspontját mutatja, hogy ők sem zárkóztak el az egyházi nagybirtok kártalanításának követelése elől. De az újgazdák bizalma megnyerése érdekében leszögezték, hogy a kártalanítás semmiképpen sem történhet az újgazdák rovására.

EGYHÁZ ÉS ÁLLAM

Az egyház és állam viszonyának, valamint az oktatás terén monopolisztikus jelleggel bíró katolikus egyház további oktatásügyi szerepének megítélésében figyelemre méltó momentum a párt állásfoglalása. A szegedi program az igazság krisztusi alapokon való mindenoldalú érvényesítésének érdekében szükségesnek tartotta, hogy a vallást ne csak magánügynek, hanem fontos közügynek is tekintsék és teljes szabadságát, de leginkább nevelői tevékenységének hathatós támogatását biztosítsák. A kereszténydemokraták 1945-ben az iskolapolitikai kérdések kikapcsolását javasolták. Ilyen irányú törekvéseik 1945–1947-ig eredménnyel jártak, mivel a marxista pártok sem vetették fel ezeket a kérdéseket.

A Demokrata Néppárt álláspontja, amint azt Barankovics programbeszéde is bizonyítja, ebben a kérdésben tekinthető a leginkább konzervatívnak. Ellene voltak az egyház és az állam szétválasztásának, az egyház oktatási monopóliuma megszüntetésének. 1945-ben még nem kívánták kiélezni ezeket a kérdéseket, hanem lehetségesnek tartották az állam és az egyház közti jó viszony tartósítását. Ennek feltételének a katolikus módon értelmezett vallásszabadság tiszteletben tartását tekintették mind az állam, mind a baloldali pártok részéről.

A POLITIKAI DEMOKRÁCIA

A kereszténydemokrácia, mint olyan, Barankovics értelmezése szerint, a nép valóságos önkormányzatát jelenti, a parlamentáris rendszer formájában. A fasiszta diktatúra bukása után a kereszténydé-

mokrácia megteremtésének előfeltétele a demokratikus erkölcs, a kultúrdemokrácia. A demokráciához alkalmas, nemes erkölcsű és művelt nép kell, hogy élni tudjon a demokráciával. Ezért az első lépés a demokrácia felé a Demokrata Néppárt szegedi programja szerint „az emberek belső lelkivilágának megújítása".

A kereszténydemokrácia politikai ideológiája által meghatározott demokrácia a burzsoá parlamentáris demokrácia eszméjét egészítette ki a szociális elvekkel és a sajátosan magyarnak tekintett önkormányzat eszméjével. Barankovics 1945 őszén tagadta, hogy a nyugati polgári demokráciát tekintenék példának. Az általa képviselt kereszténydemokráciát magyar demokráciának nevezte. Ne nyugati vagy keleti mintákat majmoljunk – mondta –, hanem demokráciánk kiépítésében is maradjunk hűek önmagunkhoz. A keresztény és magyar demokráciának központi kérdése volt „a nép valódi önkormányzata". A népi demokratikus forradalom viszonyai között a kereszténydemokrácia a hagyományos magyar önkormányzatok előmozdítására törekedett.

A kereszténydemokrácia politikai ideológiája logikusan a gazdasági, szociális és kulturális demokráciát tekintette a politikai demokrácia szilárd alapjának. A hatalomért folyó politikai harc természetéből következett – s ezt programjukban is jelezték –, hogy a politikai demokrácia vezethet majd el a gazdasági, szociális és kulturális demokráciához. Barankovics István 1945-ben nem a kereszténydemokrácia és a népi demokrácia politikai antagonizmusát emelte ki, hanem a mögöttük álló világnézeti különbségeket tartotta antagonisztikusnak. Szerinte a kommunistákat a kereszténydemokratáktól ideológiai síkon a marxizmus és a kereszténység világnézeti különbsége választja el. De úgy vélte, hogy ennek ellenére mindkét oldalon el és föl kell ismerni, hogy a demokrácia lehetővé teszi a két irányzat számára az igazságosság és közjó szolgálatának közösségét. Ezen az alapon valóban meg lehetett volna találni a modus vivendit a kereszténydemokrácia és a demokratikus baloldal között, mint ahogy az a háború utolsó szakaszában és utána is 1946 végéig, 1947 elejéig több országban megvalósult. A magyar politikai fejlődés azonban úgy alakult, hogy ez az együttműködés nem jöhetett létre, már csak azért sem, mert e kezdeti próbálkozás után a Demokrata Néppárt Barankovics vezette szárnya is, az egyház politikájának megfelelően, a jobboldal mögé sorakozott fel.

Miután a demokratikus szervek a reakciós katolikus párt indulását nem engedélyezték, demokratikus beállítottságú megszerveződését pedig az egyház akadályozta meg, a püspöki kar a választásokon a Kisgazdapárt jelöltjeit támogatta. Ez a szituáció ismét felvetette a külön katolikus politikai párt kérdését. Ugyanis, a hazai fejleményekkel ellentétben, Európa legtöbb országában viszonylag erős kereszténydemokrata pártok tevékenykedtek. E pártok sikerei gyakori témái voltak a hazai katolikus sajtónak, és követendő példát jelentettek.[26]

A budapesti törvényhatósági választásokon született kisgazdapárti győzelem után Badalik Bertalan tollából „Politika – politikai pártok – katolicizmus. Legyen-e »katolikus« politikai párt?" címmel vitaindító cikk jelent meg az *Új Ember* hasábjain.[27] Badalik abból indult ki, hogy bár a fővárosi választásokon a keresztény tömegek a Kisgazdapártot segítették győzelemre, van külön kimondottan katolikus politika is, amelynek lényege a katolikus állameszme megvalósításáért való harc. Hogyan lehet érvényesíteni a keresztény eszméket az állami és társadalmi életben? Badalik szerint két út kínálkozik: egyrészt a különböző pártokon belüli katolikusok által, másrészt a kimondottan katolikus politikai párton keresztül. Az első megoldás valósult meg tulajdonképpen 1945-ben. A második csak akkor realizálható, ha a katolikus pártot elismerik *hivatalos* katolikus pártnak, azaz a püspöki kar is mellette nyilatkozik. Továbbá csak akkor van sikerre kilátás, ha a hívek számára lelkiismeretben kötelezővé teszik ennek támogatását, pl. az erre való szavazást. Példaképe a Katolikus Néppárt. Végső konklúziója a következő volt: „egy párt, amely azzal az igénnyel lép fel, hogy a magyar katolikusságnak pártja legyen, csak akkor nevezze magát katolikus pártnak, ha programjában, vezéreiben, tagjaiban a fent vázolt eszményt legalább megközelíti". Ez az állásfoglalás Pálffyéktól és Barankovicsektól megvonta a katolikus jelzőt, nyilvánosan diszkreditálta őket a politikai közvélemény előtt. Az 1946 februárjáig tartó vitában az *Új Ember* pro és kontra egyaránt közölt véleményeket a párt szükségességéről. A legtöbb esetben névtelenségbe burkolózó hozzászólók többsége azonban *igenlően* felelt a kérdésre. Elvileg az *Új Ember* is egyetértett a külön katolikus párt szüksé-

gességében, ami nyilván a hierarchia „félhivatalos" véleménye is volt. A gyakorlati megvalósítás módozatai és időpontja terén azonban a legkülönfélébb nézetek mutatkoztak.

A pártalakítás körül folyó elvi vita azonban terméketlen volt, hisz a döntés a püspöki kar, pontosabban Mindszenty kezében volt. Az 1945. október 17–18-án ülésező püspökkari konferencia azonban a Kisgazdapárt támogatása mellett döntött. A püspöki kar nevében Mindszenty által aláírt körlevél nem szólt külön katolikus pártról, hanem az egyház érdekeit szem előtt tartó jelöltek támogatására szólította fel a katolikusokat: „Titeket pedig, kedves Híveink, felszólítunk, hogy fontoljátok meg szavainkat, s a választás alkalmával adjátok szavazatotokat arra a jelöltre, aki az erkölcsi tisztaság, a jog, az igazság, és a rend érdekében fog síkra szállni s képes lesz küzdeni e jelenlegi szomorú állapotok visszaélései ellen. Ne rettenjetek meg a gonoszság fiainak fenyegetéseitől... Magyar édesanya, magyar katolikus édesapa, aki felelősséget érez gyermekei lelki tisztasága, földi és örök boldogsága iránt, nem habozhat a választások előtt. Csak olyan jelöltre adhatja szavazatát, aki emberileg szólva kezességet nyújt, hogy ilyen világ, ilyen szellemiség, ilyen eltévelyedések többé nem ismétlődhetnek meg magyar földön."[28] A püspöki kar körlevele durva támadás volt a népi demokratikus átalakulás ellen, ezért széles körű tiltakozási hullámot váltott ki országszerte. Bizonyos fokig azonban elérte célját: mozgósította a híveket a főleg kisgazdapárti jelöltek támogatására. (Meg kell jegyeznünk, hogy a Mindszenty által fogalmazott „választási körlevél" nagyon sok hasonlóságot mutat XII. Pius pápa 1946. június 1-i beszédével, amelyben a június 2-i olasz és francia választásokba avatkozott be. A katolikus egyház ilyen jellegű beavatkozása sem a magyar, sem más országok gyakorlatában nem volt új.)

A népi demokratikus átalakulással konfrontációt kereső Mindszenty politikájához igyekezett a Vatikán támogatását biztosítani. Amint csak tehette, Rómába sietett. Titkára, Zakar András kíséretében 1945. november 30-án Key tábornok, a budapesti amerikai katonai misszió vezetőjének repülőgépén utazott Rómába. XII. Pius 1945. december 8-án fogadta a magyar prímást, aki beszámolt neki az egyház helyzetéről. Mindszenty Rómában felkereste a horthysta emigráció prominens vezetőit, többek között báró Apor Gábort, Horthyék vatikáni követét is.[29]

A békés állapotok helyreállításával XII. Pius szükségesnek tartotta, hogy megerősítse a legfelsőbb katolikus egyházi vezetést. Trónra lépése óta nem kreált bíborosokat, akiknek száma a háború alatt nagymértékben csökkent. Az 1946. február 18-i titkos konzisztóriumban a pápa javaslatára 27 bíboros szavazatával 32 új bíbornokot választottak. A 32 új bíboros 19 országból került ki, ebből 6 latin-amerikai, 4 egyesült államokbeli (eddig csak 1 volt) és 3 német bíboros. Mindszenty József esztergomi érsek is ekkor kapta meg a bíbort.[30] Ebből az alkalomból Mindszenty újból Rómába repült, és 1946. február 18.–március 18. között ott tartózkodott. Ekkor alakított ki szorosabb kapcsolatot Spellmann New York-i bíboros érsekkel. A pápa több alkalommal is fogadta. Mindszenty emlékiratai szerint az 1946. március 4-i magánkihallgatáson beszámolt XII. Piusnak a hazai katolikus táboron belüli ellentétekről: arról, hogy egyes „haladó katolikus" csoportok nem támogatják az ő konfrontációs politikáját. A beszámoló szerint a pápa támogatásáról biztosította a bíboros politikáját.[31]

KÍSÉRLETEK A KATOLIKUS TÖMEGSZERVEZETEK REORGANIZÁLÁSÁRA

A demokratikus kormány 1945 után nem oszlatta fel a katolikus társadalmi egyesületeket, hanem azok szabadon működhettek. Már 1945 derekán újra működött a KALOT, a KALÁSZ, a Katolikus Dolgozó Nők és Leányok Országos Szövetsége, a KIOE, a Katolikus Népszövetség és a legtöbb hitbuzgalmi egyesület. A felsőklérus – katolikus politikai párt hiányában – fokozott súlyt helyezett a katolikus egyesületek aktivizálására. Mindszenty 1945 végén körlevélben szólította fel a katolikus társadalmi és hitbuzgalmi szervezeteket az egységes, összehangolt, rendszeres tevékenység megkezdésére.[32]

A hierarchián kívüli, katolikus egyesületi élet irányítója 1945 után is az *Actio Catholica* volt. Az AC Országos Elnöksége már 1945. május végén megkezdte működését. A katolikus sajtó is az AC fennhatósága alatt éledt újjá. A *Nemzeti Újság* örökébe 1945. augusztus 9-én az *Új Ember* lépett mint az AC hivatalos katolikus hetilapja. Az AC Országos Elnöksége 1945 őszétől ismét megjelen-

tette az évi munkatervbe illő előadásokat tartalmazó füzeteket. Az 1945 utáni első, sorban a 122. füzet a helyzetnek megfelelően, a „Katolikus világ a demokratikus Európában" címmel az európai kereszténydemokrata mozgalmak sikeres előrenyomulását tárgyalta.

Az AC 1945–1946-os „munkaévének" középpontjában az egyesületek reorganizálása, illetve az egyházközségi élet feleleventése állt. Az AC István király ünnepére, 1945. augusztus 20-ra külön füzetet jelentetett meg az egyházközségről. Mindszenty hercegprímás is az egyházközségekben látta azt a szervezeti keretet, ahova az egyház visszavonulhat és kiépítheti védelmi állásait. (Ez az elképzelés különben már 1919-ben is napirendre került, amikor a proletárdiktatúra idején – az állam és egyház szétválasztása következtében – az egyház a hívők önkéntes egyesüléséből összeálló egyházközségekre próbált támaszkodni mind anyagi, mint hitbuzgalmi téren.) Mindszenty maga is cikket írt az *Új Ember* 1945. szeptember 23-i számában, az egyházközségek kiépítését sürgetve.[33]

Az *Actio Catholica* hatékony tevékenységének is előfeltétele volt az egyházközségi élet megindulása. Mihálovics Zsigmond központi igazgató 1946. januári beszámolója szerint az AC működése eredményes volt: 1945-ben a katolikus közélet újjászervezésének központjává vált. Az új körülményekhez való alkalmazkodás, az anyagi alap megteremtése és a védekezésre, majd a támadásra való felkészülés konkrét programja állt az AC 1946–1947. évi munkaterve mögött, amely a „Jézus népe maradunk" egyébként politikailag semmitmondó címet kapta.[34]

A püspöki kar 1945. őszi határozata értelmében, az *Actio Catholica* keretében, az egyházközségekre épülve szervezték meg 1946–1947 folyamán a *Katolikus Szülők Vallásos Szövetségét*. A szövetség az AC kulturális szakosztályának fennhatósága alatt állt, és mindenben követte a prímás intencióit. Az 1946. tavaszi püspökkari értekezlet a katolikus iskolák és a katolikus hitoktatás megvédését állította középpontba. A fakultatív vallásoktatás és az állami tankönyvek kötelezővé tétele ellen a klérus a híveket, elsősorban a katolikus szülőket mozgósította. 1946 márciusában Mindszenty körlevélben tiltakozott a fakultatív vallásoktatás pártközi értekezleten történő tárgyalása ellen. A Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége és az egyházközségek a püspökök intenciója szerint tiltakozó kampányt szerveztek, táviratok özönével árasztották el a

miniszterelnökséget. A beérkezett „spontán tiltakozó táviratokról" az *Új Ember* statisztikát közölt. A demokratikus államhatalom és főleg a katolikus egyház között a Kisgazdapárt által kiprovokált kultúrharcjellegű konfliktus volt az első komoly erőpróba, amely megmutatta, hogy a katolikus egyházi reakció komoly erőket tud megmozgatni a vallás védelmének ürügyén. A fakultatív vallásoktatás bevezetését egyébként levették a koalíciós pártok a napirendről.[35]

Az 1945-ben újjászerveződő katolikus mozgalmak közül a legjelentősebb a KALOT volt. A KALOT vezetője, Nagy páter 1944. november végén átszökött a fronton. Emlékiratában elismeri, hogy „a Legfőbb Orosz Parancsnokság a KALOT-mozgalommal és velem szemben kivételes korrektséggel viselkedett. Tekintetbe vették a KALOT szociális elveit, hitelt adtak a nép iránti őszinte szeretetünknek és megfelelő mozgásszabadságot biztosítottak nekünk."[36] Nagy Töhötöm szovjet igazolvánnyal felszerelve járta be a felszabadult országrészt, ahol újra indította a KALOT helyi csoportjait. A KALOT élt a demokrácia nyújtotta lehetőségekkel. Már 1945. február 1-én részletes körlevelet intézett a központ – eligazításként az új helyzetben – a helyi KALOT-vezetőkhöz. Tisztázták a KALOT viszonyát a nemzeti bizottságokhoz, az MKP-hez, az MNFF pártjaihoz, a szakszervezetekhez, más ifjúsági szervezetekhez. A KALOT a demokratikus pártokkal egyenlő arányban követelt magának helyet a nemzeti bizottságokban.

Milyen politikai programmal indult a KALOT 1945-ben? „A KALOT mint ifjúsági nevelőmozgalom – írták a tájékoztatóban – sem mint helyi csoport, sem mint testület egyetlen pártba sem lép be. Tagjait sem erőlteti sem az egyik, sem a másik pártba. De mint katolikus mozgalom, igenis lándzsát tör a kereszténydemokrácia minél tökéletesebb megvalósítása mellett, mert társadalmi célkitűzéseit abban látja legjobban megvalósíthatónak. Mint nevelő mozgalom tehát igyekszik minél erőteljesebben olyan világnézeti, kulturális, szociális és gazdasági nevelésben részesíteni tagjait, hogy azok pontosan meg tudják ítélni, melyik politikai irányzat felel meg legjobban életfelfogásuknak és érdekeiknek."[37] A semlegesség látszatát azonban nem is próbálták különösebben megőrizni. Nyíltan bevallották, hogy a „szívükhöz olyan közel álló" Keresztény Demokrata Néppárt harcol a KALOT társadalmi programjáért poli-

tikai síkon. Ahol pedig nincs keresztény párt, ott a körlevél a Kisgazdapárttal mint hozzájuk legközelebb álló politikai erővel való együttműködést tette kötelezővé.

A KALOT a tömegszervezetek közül a szakszervezeteket tartotta a legfontosabbaknak. A szabad szakszervezetek munkájából szintén részt kértek. „A tiszta kereszténydemokrácia szellemében tehát mi is akarjuk a szabad szakszervezetek felállítását, de hogy igazi céljától soha el ne térhessen, követeljük: *a)* a terrormentes szabad belépés lehetőségét; *b)* a vezetőség titkos választását; *c)* a pártpolitika kizárását; *d)* munkája kizárólag érdekvédelem és szolgálat legyen."[38] A KALOT lemondott a külön keresztény szakszervezeti mozgalom fenntartásáról, és elismerte az egységes szabad szakszervezeti mozgalmat. Megkötéseikkel a munkáspártok „egyoldalú" befolyását kívánták volna csökkenteni a szakszervezetekre.

1945 tehát a KALOT sikeres újraindulásának éve volt. Maga Mindszenty prímás is elismerte a KALOT érdemeit és sikereit. Többek között azért, mert a Kisgazdapárt 1945. novemberi győzelmében a KALOT tömegbefolyása, amelyet akkor a párt érdekében vetett latba, nem lebecsülhető szerepet játszott. Az elismerés kézzelfogható jele volt, hogy a KALOT pénztárába a püspöki kartól, a jezsuita rendtől s Nagy Töhötöm római útjai nyomán a Vatikántól is bőven folyt a valuta, ami felbecsülhetetlen segítséget jelentett a dühöngő infláció közepette.[39]

1945 után a KALOT munkájának tartalmi vonatkozásban két sarkköve volt: egyrészt „befelé" demokratikus és szociális program, másrészt „kifelé" modus vivendi az „oroszokkal" és a marxistákkal. Bizonyára nem gondolta Nagy páter, amikor XII. Piusnak a magyar prímási székbe Mindszenty Józsefet ajánlotta, hogy éppen ezekben az alapvető kérdésekben kell kenyértörésre vinnie a dolgot az új egyházfő és a KALOT között. Mindszenty és a KALOT közötti ellentétek két, taktikailag eltérő koncepció összeütközései, de amelyekben közös volt a kereszténység, az antikommunizmus, a forradalomellenesség, az antimarxizmus. Kerkai, Nagy és a tömegszervezetek más vezetői – akik jobban ismerték a dolgozó tömegek politikai hangulatát – ellenezték Mindszenty intranzigenciáját, mert abban a katolikus részről eddig biztosított eredmények veszélyeztetését látták. Mindszenty „mindent vagy semmit" alapon, egy lapra, az amerikai katonai segítségre tett fel mindent, a katoli-

kus egyház és a katolikus politika jövőjét egyaránt. Ellenfelei viszont a körülményekhez képest akarták azt biztosítani és elérni, amit lehetett. Nagy és Kerkai S. J. a prímással szemben a Vatikánban kerestek politikájukhoz támogatást. Ezt a bátorítást 1946 derekáig meg is kapták Rómától.

A KALOT vezetői igyekeztek megfelelő kapcsolatok kialakítására a demokratikus ifjúsági szervezetekkel. Például 1946 pünkösdjén Budapesten KALOT „nagytábort" tartottak, amelyen megjelent a MADISZ képviselője is. Az országos elnök, Kerkai Jenő S. J. a 10 éves jubileum alkalmából mondott ünnepi beszédében ismertette a mozgalom eredményeit. Hangoztatta, hogy együtt kívánnak működni a Magyar Ifjúság Országos Tanácsával (MIOT), a demokratikus ifjúsági egyesületek országos csúcsszervével. „Nem akarjuk mozgalmunk sorsát bármely politikai párt szekeréhez kötni: reakciósok csak akkor leszünk, ha Isten elveszi az eszünket" – mondta közérthetően a páter.[40]

A szakítás a KALOT és Mindszenty között 1946 nyarán következett be. A Vatikán politikájában 1946-ban már sajátos kettősség jutott kifejezésre. Montini bíboros (a jelenlegi VI. Pál) és XII. Pius környezetéből többen a KALOT-ot is támogatták a magyarországi kétféle taktika egyik fonalaként. Ugyanakkor 1946-tól Mindszenty hidegháborús, intranzigensen reakciós politikája találkozott egyre nagyobb megértéssel a Vatikánban. A nemzetközi helyzet alakulása arról győzte meg a prímást és politikai taktikájának támogatóit, hogy az új háború elkerülhetetlen lesz a közeli jövőben. A kedvezőtlen nemzetközi előjelek bénítólag hatottak a katolikus politikai erők realitásokkal számoló szárnyára is, amely 1946-ban még úgy vélte, hogy útját lehet és kell állni ennek a végveszélybe rohanó politikának. 1946. június 24-én Nagy Töhötöm hosszú levélben fejtette ki a hercegprímás előtt politikai elképzelésüket, nem kímélve a prímás politikai rövidlátását sem a kritikai megjegyzésektől. A KALOT és a Mindszenty-vonal szembenállását a következőkben foglalta össze: modus vivendi, békés egymás mellett élés a külpolitikában, modus vivendi és együttműködés a belső demokratikus és szociális építésben – szemben a harmadik világháború várásával, a belső polgárháborús szituáció teremtésével és a hatalom kérdésének felvetésével. A döntés kierőszakolásával szemben a tartós egymás mellett élés hívei; az egyházi nagybirtok

visszaszerzésével szemben a demokratikus földreform megvédői; a konzervativizmussal szemben a szociális reformok követelői; a Habsburg-restaurációval szemben a demokratikus köztársaság támogatói. Mindszenty a levelet „gyalázatnak" minősítette.[41] (1946 novemberében Nagy páter ismét Rómába ment, hogy tisztázza a KALOT helyzetét, de itt is elérte Mindszenty bosszúja. Közölték vele, hogy választhat: Nagykapornak vagy Dél-Amerika. Nagy Töhötöm Latin-Amerikát választotta száműzetése színhelyéül.)

Az ifjúság között működő társadalmi szervezetek a reakciós erők gyülekezőhelyévé váltak. 1946 nyarán a Teréz körúton egy KALOT igazolvánnyal rendelkező fiatalember agyonlőtt egy szovjet tisztet. A hozzá hasonló merényletek következtében szükségessé vált az ezeknek menedéket és táptalajt adó egyesületek feloszlatása a demokrácia védelmében. Rajk László 2333/1946. BM sz. rendeletével feloszlatott egy sor katolikus ifjúsági és társadalmi szervezetet, köztük a KALOT-ot is. A KALOT 1946. júliusi feloszlatása tovább élezte az ellentéteket. Mindszentyék saját magukat látták igazolva, hogy lehetetlen az együttélés, a hatalom kérdését kell felvetni. A KALOT vezetői a feloszlatásban viszont éppen a Mindszenty-féle irány végzetes voltát, a konfliktusok provokálásának a katolikus tömegszervezetekre végzetes kimenetelét látták. A KALOT feloszlatásával kapcsolatban ellentétek voltak a koalíció pártjai között is. A kisgazdapárti miniszterek helytelenítették a KALOT feloszlatását, míg a kommunista párt határozottan követelte azt. A KALOT tevékenységével Mindszenty is elégedetlen volt, „a hercegprímás ugyanis nem találta elég keménynek a KALOT népidemokrácia-ellenességét, és 1946. július elején hivatalosan is megvonta a bizalmát tőle. A püspöki karhoz intézett egyik körlevelében egyenesen azzal vádolta a KALOT-ot, hogy »letért a katolikus útról«."[42] Mindszenty maga is foglalkozott a KALOT egyházi feloszlatásának gondolatával. Mindez persze nem jelentette azt, hogy ne tiltakozzon a miniszterelnöknél a KALOT ügyében is. Az 1946. július 20-ra egybehívott rendkívüli püspöki konferencia foglalkozott a katolikus egyesületek feloszlatásának kérdésével. A konferencia megbízásából Mindszenty július 22-én levélben fordult Nagy Ferenc miniszterelnökhöz és tiltakozott a katolikus egyesületek feloszlatása miatt, abban a vallásszabadság sérelmét látta.[43]

Az *Új Ember* részletes kimutatást közölt az 1946. július 18–27. között feloszlatott egyesületekről. Így a KALOT 631 helyi szervezetét, a KALÁSZ 576 helyi szervezetét, valamint a Legényegylet 136 helyi szervezetét szüntették be. Egyéb katolikus egyesület 170 helyi szervezetét oszlatták fel.[44] A feloszlatott egyesületek között volt az Americana, a Katolikus Dolgozó Leányok és Nők Szövetsége, a KLOSZ-csoportok, a külön alapszabályokkal rendelkező egyházközségi ifjúsági szervezetek (KIOE), továbbá a még működő néhány keresztény szociális szakegyesület. A BM-rendelet nem érintette a hitbuzgalmi és vallásos jellegű szervezeteket és egyesületeket, így pl. a Mária-kongregációkat, a Credo-szervezeteket, a Rózsafüzér-egyesületeket és a Katolikus Népszövetséget sem.

Az „Americana, a KALOT, a KALÁSZ, a Cserkész Szövetség és a többi egyesület feloszlatása érzékenyen érintette nemcsak a politizáló klérust, hanem az egész magyarországi jobboldalt. Hiszen olyan szervezeteiket vesztették el, amelyek különösen a diák- és parasztifjúság körében kétségtelenül jelentős befolyással rendelkeztek. Jelentőségüket csak fokozta a klérus szempontjából az a körülmény, hogy nem volt az országban számottevő befolyással rendelkező katolikus párt. Az előbb említett egyesületek fontos szerepet töltöttek be az 1946. évi tavaszi–nyári politikai küzdelmekben is, s olykor a jobboldal »öklét« jelentették a baloldallal szemben. Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a baloldal vidéki, falusi térhódításának le nem becsülhető akadályát jelentették, természetesen nem hitbuzgalmi tevékenységükkel, hanem nem is nagyon álcázott népidemokrácia-ellenes politikai szereplésükkel. A baloldal számára tehát úgyszólván sorsdöntő kérdés volt ezeknek a jobboldali szervezeteknek a felszámolása, a politikai életből való kiszorítása."[45] Így érthető, hogy a katolikus klérus is a lehető leghatározottabban tiltakozott a feloszlatások miatt, és igyekezett ezt a demokrácia sérelmeként feltüntetni.

Már Rajk László belügyminiszter is felismerte, hogy a katolikus egyesületek mögött az *Actio Catholica* áll. Ezért szükségesnek látta, hogy az AC-t is a Belügyminisztérium főfelügyeleti joga alá vonja. Itt azonban nem lehetett jogi eljárást foganatosítani, hisz az AC nem volt egyesület, nem rendelkezett alapszabályokkal (csak ügyrenddel), s mint ilyen „a katolikus egyház testéhez szorosan hozzátartozó, attól el nem választható, meg nem különböztethető végre-

hajtó szervezet. Éppen ezért önálló jogi személyisége sincs." Az AC-be sem belépni, sem kilépni nem lehet, annak minden katolikus ab ovo tagja. A végrehajtó, intéző szerveket az egyház képezi, de határozó szerve nincs. Az egyház álláspontja szerint az AC-re tehát nem vonatkoztathatók az egyesületi jogszabályok.[46] Az AC működését így tovább folytathatta.

KERESZTÉNYSÉG ÉS SZOCIALIZMUS

1945-ben a magyar politikai katolicizmus erejéből nem futotta a munkásosztály számára konstruktív program kialakítására. Erre csak 1946-ban került sor, akkor sem a Demokrata Néppárton belül – amely az 1945-ös kudarc után meg sem szerveződött –, hanem az *Actio Catholica* keretében. Sem az időpont, sem pedig az *Actio Catholica* színre lépése nem tekinthető véletlennek. A kereszténydemokrata politikai párt a megújulás igényével jött létre, a katolikus tömegek politikai igényeit kívánta kifejezni. Kilépett a közvetlen egyházi felügyelet és irányítás alól, illetve túllépett a katolikus, konfesszionális ideológiai alapon és önálló politikai platformot akart megfogalmazni.

A hazai kiélezett politikai viszonyok közepette azonban az amúgy is gyenge és következetlen kereszténydemokrata politika kibontakozása nem realizálódhatott. 1946-ban már az antifasiszta és demokratikus átalakulást következetesen akarók és a konzervatív reakciós erők közti ellentét előtérbe kerülésével, a kereszténydemokrata politika helyett – Európa más országaiban is – az egyház láthatatlan karja, a XI. és XII. Pius által nagyra növelt *Actio Catholica* került előtérbe. Az *Actio Catholica* közvetlen egyházi irányítása, felekezeti jellege a klérus, valamint a Vatikán számára lehetővé tette, hogy keretében a keresztény politika helyett a *katolikus szociális akció* szerepe domborodjék ki, míg a közéletben az antifasiszta-demokratikus politika helyett a konzervatív-reakciós politikának engedték át a teret.

1946 nyarán Rajk László belügyminiszter feloszlatta a magyarországi kereszténységszocialista szakszervezeteket és egyesületeket is. Ezzel megszűntek azok a szervezeti keretek, amelyek nálunk a kereszténység és a szocializmus gondolatának egyesítését a marxista szo-

cializmussal szemben képviselték. Elméletileg azonban továbbra is a politikai katolicizmus egyik középponti problémája volt a munkáspártok végcélját jelentő szocializmus kérdése. A modernizált keresztény szociális elképzeléseket egzakt formában Moór Gyula, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem rektora fejtette ki a Magyar Tudományos Akadémia 1946. július 28-i ünnepélyes ülésén tartott előadásában. Feleleventette Giesswein Sándor gondolatait, aki azt vallotta az első világháború után, hogy a katolicizmus és a szociáldemokrácia összefogása biztosíthatja csak a világ békéjét. Moór most a második világháború után mutatott rá, hogy a kataklizmából két nagy gondolat: a keresztény etika és a szocializmus gondolata került ki győztesen és indult hódító útjára. Ezt az alaptételt az európai valósággal bizonyította: szinte valamennyi országban a keresztény etikán alapuló kereszténydemokrata pártok és a szocializmust célul tűző munkáspártok (kommunisták és szocialisták) élvezik a népek bizalmát, s jutottak legtöbb esetben éppen koalíciós alapon együttműködve kormánypozíciókba.[47]

Míg a Mindszenty-féle hivatalos katolikus irányvonal nemcsak a szocializmust utasította el, hanem a demokráciát is, a közeledést keresők inkább a kereszténység és a szocializmus közötti „érintkezési pontokat" kutatták.[48] A kényszerűségből illeszkedni akarók között olyan kirívó példát is találunk ezekben az években, mint a „keresztény kurzus" hírhedt kereszténységszocialista propaganda-, majd kultuszminisztere, Haller István. A közéletből már az 1920-as évek végén kiszorult Haller dr. Christianus álnéven készült egy egész brosúrasorozat kiadására, amelynek témája a kereszténységszocializmus új körülményekhez való alkalmazása lett volna. Haller 1946. november 26-án Mindszentynek két kéziratot küldött egyházi jóváhagyás végett: „Az evangélium demokráciája és szocializmusa", „Akadálya-e a kereszténység a kulturális és szociális haladásnak?"[49] Miután az egyházi főhatóság cenzora meglehetősen elmarasztaló bírálatot adott Haller művéről – azt főleg teológiai szempontból kifogásolta – a nagy tervből mindössze egy kis füzetecske valósult meg: „Az evangélium demokráciája és szocializmusa" címmel. Haller hiába bújt a „dr."-ral ellátott álnév mögé, művének színvonala nem haladta meg az 1920-as évek termését. Primitív és népieskedő fejtegetései az „Újszövetség" idevágó passzusaiból már anakronizmusként hatottak. A népi demokratikus forradalom idő-

szakában a kommunista párt világos célkitűzéseivel, a népi demokratikus forradalom következetes végigvitelével szemben sem az egyetemi tanár, sem a kiöregedett kurzuspolitikus „kereszténységszocializmusa" nem lehetett életképes.

KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA ÉS MUNKÁSKÉRDÉS

A kereszténydemokraták munkáskérdésben vallott nézeteit a koncentrációs tábort is megjárt Eglis István foglalta össze. Három fő kérdés körül csoportosította álláspontját: az üzemi bizottságok, a szakszervezetek, valamint az államosítások kérdése.

Az üzemi bizottságok megteremtése a népi demokratikus erők harcának eredménye volt. Az üzemi bizottságot, mint keretet, a keresztény politika számára elfogadhatónak minősítette. A kérdés az volt, hogy mi legyen az üzemi bizottságok tartalma. Itt is, mint az ifjú demokrácia más intézményeinél, a demokrácia gyermekbetegségének: a pártérdekek jelentkezésének a veszélyét látták. Fő követelésük az volt, hogy a bizottságok ne legyenek politikai jellegűek. Általában a pártpolitikai szempontok ellen való fellépés az üzemi bizottságokban a munkáspártok, a forradalmi politika elleni fellépést jelentette a keresztény irányzatok részéről.

1945 után a kereszténységszocialista szakszervezetek létjogosultsága Magyarországon megszűnt. Az új helyzetben maga a Néppárt sem követelte a keresztény szakszervezetek különállását. 1945-ben egyetértettek az egységes szakszervezeti mozgalom létrehozásával. A kereszténységszocialista szakszervezeti mozgalom – Tobler János kísérletei ellenére – nem tudott megújulni. Demokratikus és valóban szociális elemei beolvadtak az egységes szakszervezeti mozgalomba, míg intrazigens csoportjaik, bár jelentéktelen erőkkel, a kisgazdapárti szervezetekhez csatlakoztak. A magyar kereszténydemokrácia ekkor a katolicizmus és a szakszervezeti mozgalom között nem látott ellentétet. Ez az elvi alapja annak, hogy tudomásul vették az egységes szakszervezeti mozgalmat. „Tisztázódott az a vád – írta Eglis –, amely a szakszervezetekbe tömörült munkásságot hazafiatlannak bélyegezte. Valóban: a nemzetközi elnyomás ellen csak nemzetközi összefogás lehet eredményes. Ebben a kérdésben a fejlődés Marxot igazolta . . ."[50] Ezt az állásfoglalást pozitívumnak

kell tartanunk, de az egységes szakszervezetekkel szembeni kikötések meglehetősen leszállították értékét. A kereszténydemokraták tulajdonképpen megismételték a hazai kereszténységocialista mozgalom egyik, kezdettől fogva meglevő követelését a szakszervezeti mozgalom politikamentessé tételéről. 1945 után, amikor a kereszténydemokrata politikai erők a munkásosztályon belül nem rendelkeztek befolyással – vagy legalábbis ez minimális volt –, ismét aktuálissá vált ez a követelés, amely a baloldali, de különösen a forradalmi politikát akarta távol tartani a szakszervezeti mozgalomtól.

A nagyipar, a bányák, a bankok államosítása a népi demokrácia harci kérdése volt a nagytőke elleni támadásban, s a népi demokratikus állam kezében az államkapitalizmus a polgári demokrácia továbbfejlesztésének eszköze a szocializmus felé. A magyar kereszténydemokraták az államosítást lépésnek tekintették az „új szociális rend" megteremtése során. Előnyeként tartották nyilván az igazságosabb jövedelemelosztás biztosítását, a tervszerű gazdálkodás lehetőségét, a közérdek érvényesítését, és az intézményesített szociálpolitika bevezetését. Ezzel egyidejűleg azonban XII. Pius álláspontjához ragaszkodva, felhívták a figyelmet az államosításban a magántulajdonra és a kapitalista termelési módra veszélyt jelentő momentumokra is.

A felemás állásfoglalás mögött a piusi szociális doktrínának a kistulajdonosi, kisárutermelői társadalomra mint egyedül ideálisan kereszténynek tekinthető formációra vonatkozó tanításai húzódtak meg. Az államosításokkal járó termelésvisszaesés, a veszteséges gazdálkodás mellett a kereszténydemokrácia szerint „... különlegesen veszedelmes lehet a politika betörése a gazdasági életbe" – jelen esetben a népi demokratikus állam politikája, amely az államkapitalizmus eszközeivel korlátozza a tőkés magángazdálkodás szabadságát.[51] A kereszténydemokrácia az államosítások elvi helyeslésével egyidejűleg azok tényleges elfogadását vagy elutasítását a gyakorlati megvalósítás mértékétől és módjaitól tette függővé: amennyiben azok a kapitalizmus, a magántulajdon és a magánkezdeményezés korlátozását szolgálták, helyeselték, de ha a magántulajdon általános túlhaladására irányultak, ellenezték.

1946 őszén változás ment végbe nemzetközi méretekben a polgári demokrácia–népi demokrácia alternatíva tekintetében. 1946 második felében a változás jelei sokasodtak a konzervativizmus és demokrácia erői közti viszonyban a katolikus egyházon és a kereszténydemokrata mozgalmakon belül is. A kereszténydemokrata pártoknak az antifasiszta és demokratikus egységfrontban való részvétele a hivatalos egyház elítélő szavát vonta maga után. A nemzetközi helyzet átalakulása – gondolunk itt Churchill fultoni beszédére, majd a Truman-doktrína meghirdetésére –, illetve a katolicizmuson belüli elzárkózás fokozódása komoly befolyással voltak a hazai politikai viszonyok alakulására általában, illetve a keresztény politikai irányzatok alakulására különösen.

A Magyar Kommunista Párt 1946 őszén világosan leszögezte, hogy az ország újjáépítése nem áll meg a kapitalista termelési mód újjáépítésével, politikailag nem áll meg a haladó polgári demokráciánál. Az *Actio Catholica* Országos Kulturális Szakosztálya rendezésében tartott ankéton fogalmazták meg a kereszténydemokrácia koncepcióját, alternatíváját az MKP III. kongresszusára. Elvileg két út volt lehetséges: a népi demokrácia útján a szocializmushoz, vagy pedig a demokratikus baloldal ellenére, alapjában véve megmaradni a kapitalista társadalmi rend keretei között. A változó helyzetben előtérbe kerülő *Actio Catholica* ankétja egy „harmadik" alternatívát jelölt meg. Ebből következett, hogy az értekezlet fő témája a keresztény politikának a kereszténydemokrata pártprogramokon túlmenő kifejtése volt. A vitaindító referátum a korszerű demokráciának nevezett kereszténydemokrácia általános megfogalmazását és értelmezését adta. Abból indultak ki, hogy „... a magyar politikai köztudat a marxizmuson kívül nem ismer egy irányzatot sem, amelynek hasonlóan kiforrott és kerek egészet képező politikai elmélete lenne ... A katolikus tömegek tanácstalanul várják a felvilágosítást, hogy a politikában az adott viszonyok között merre haladjanak."[52] A katolikusok hiába fordulnak az evangéliumhoz, onnan nem kapnak készen az állami és társadalmi rendre vonatkozó szabályokat, ezért maguknak kell kidolgozniuk a katolikus politikai koncepciót.

Az 1945-ös kereszténydemokrata programokhoz képest változás

történt a demokrácia értelmezésében. Az ankét szerint a demokrácia eddigi megvalósult formái a szovjet demokrácia, az angolszász típusú demokrácia, és a népi demokrácia közül egyik sem jelenti a demokrácia teljességét. „A korszerű demokrácia . . . a demokrácia válfajainak szintézise, amelyet a katolikus társadalombölcselet elvei és követelményei szerint alkotunk meg" – szól a definíció.[53] Milyen elemeket vettek kölcsön a demokrácia egyes típusaiból? A liberális angolszász demokráciából a politikai egyenlőséget, a képviseleti jelleget és a szabadságjogok biztosítását. A szovjet demokráciából az állami beavatkozást, a szakszervezetek szerepét és a közvetlen demokráciát gyakorló népi szervezeteket. A népi demokráciát viszont nem tartották önálló típusnak, hanem az előbbiek nem keresztény jellegű szintézisének, a demokrácia népi típusának. A korszerű demokráciát a roosevelti demokráciához tartották a legközelebb állónak, amely – mint azt a New Deal-ben bizonyítva látták – a gazdasági és szociális kérdések iránt nem közömbös, de liberális demokrácia. Ennek a polgári demokrácia keretei között maradó kereszténydemokráciának a jellemzői: a politikai egyenlőséggel párosult képviseleti (parlamentáris) demokrácia, a szabadságjogok biztosítása, a szakszervezeti demokrácia, a korlátozott állami beavatkozás, valamint az erős államhatalom, erős végrehajtó hatalom.

A vitaindító referátumhoz kapcsolódó korreferátumok ennek a demokráciának egyes aspektusait fejtették ki. Az első hozzászóló a kereszténydemokrácia társadalombölcseleti alapjait világította meg. Az egyén és a közösség viszonyában a kapitalizmus (liberalizmus) individualizmusával és a marxizmus „egyéni szabadságjogot veszélyeztető" kollektivizmusával szemben a közbülsőnek tekintett keresztény perszonalizmust tartotta fő társadalomrendező elvnek.

A politikai demokrácia – mint a demokrácia legfontosabb aspektusa – értelmezése körül nézeteltérések jelentkeztek az egyes felszólalók között is. A bevezető előadáshoz képest egyesek regresszívebb, a népi demokráciával élesebben szembenálló politikai demokrácia koncepciót fogalmaztak meg. Különösen reakciós állásfoglalás hangzott el a tömegek politikai szerepének megítélésében. Eszerint a demokrácia létét a tömegek direkt akciója veszélyezteti, amelynek során a tömeg a maga hatalmi fellépésével az ál-

lami élet irányítására gyakorol közvetlen befolyást. Ezért „a tömeget, mint politikai tényezőt, a demokrácia köréből ki kell kapcsolni".[54]

A jobboldali konzervatív álláspont a képviseleti és közvetlen demokrácia ellentétpárjában az volt, hogy az államrendszer alapja a jövőben csakis a képviseleti rendszer lehet, amely az önkormányzati rendszer kiterjesztésében realizálódhat. Ez az állásfoglalás a forradalom továbbfejlesztésének időszakában a baloldali, demokratikus pártok erejét jelentő tömegeknek, az utcának a kikapcsolását követelte a hatalomért folyó harcból. Továbbá: ez a parlamentáris polgári demokrácia konzerválását és a népi demokratikus fejlődés elutasítását jelentette. Végső soron ebben az értelmezésben a kereszténydemokrácia nem valamiféle szintézisnek bizonyult, a szovjet, a népi és az angolszász demokrácia között, hanem kizárólag az utóbbit jelentette.

1946 végén a kereszténydemokrácia tehát az 1945-ös programokhoz képest konkrétabb, de egyben egyértelműbben regresszív értelmezést nyert. A visszalépés érhető tetten az önkormányzatokkal kapcsolatban is. A hagyományos önkormányzati szervezetek hatáskörének, autonómiájának kiszélesítését követelték, ami önmagában véve még nem jelentett volna szembekerülést a népi demokráciával, hiszen ezek az önkormányzatok bizonyos demokratikus hagyományokat és lehetőségeket is magukban hordoztak. A visszalépés akkor vált nyilvánvalóvá, amikor ezeket a népi demokratikus forradalomban született demokratikus népi szervezetekkel, elsősorban a nemzeti bizottságokkal állították szembe. A hagyományos önkormányzati szervek 1945 után éppen a jobboldali erők gyülekezőhelyeivé váltak, s a központi népi demokratikus államhatalommal szemben a regionális önkormányzati szervek tényleges védőbástyául szolgálhattak a népi demokrácia ellenében.

A társadalmi szervezetek és az állam viszonyát taglaló előadás szintén az angolszász demokráciát idealizálta. Nem történt előrelépés a szociális doktrína értelmezésében. A társadalomelmélet megmaradt a „Rerum novarum" és a „Quadragesimo anno" enciklikák hivatásrendi felfogásánál. Gyakorlatilag visszalépésnek tekinthető, hogy 1946 végén – a nemzetközi és a keresztény politikában végbemenő, az elzárkózás irányába mutató változásoknak megfelelően – már az egységes szakszervezeti mozgalom megbontá-

sára törekedtek. Az egyik szónok szerint a szakszervezeti mozgalmon belül a kereszténységszocialista kisebbség érdekeinek érvényesítése „katolikus vonalon szükségessé teszi azt, hogy a katolikus munkásegyesületi munkát a szakszervezetek mellett és esetleg azok keretén belül is tovább folytassuk".[55] Tehát elérkezettnek látták az időt az önálló keresztény munkásmozgalom felélesztésére.

A kereszténydemokrácia elméleti-politikai kérdéseit tisztázó anketon meglehetősen háttérbe szorultak a gazdasági demokrácia problémái. Az erről szóló referátum a gazdasági berendezkedésre adott háromféle pozitív megoldás – a kapitalista, a szocialista és a kereszténydemokrata – közül inkább csak az első kettő kritikáját, azok pozitívnak vélt elemeinek a kiragadását produkálta, semmint határozott, konstruktív gazdasági koncepció felállítását, amely a munkáspártok és főleg a kommunisták programjával vetekedhetne.

Az 1945-ös induláskor még nem volt kizárt sem a kereszténydemokrácia valóban demokratikus irányú fejlődése, sem a népi demokrácia erőivel való együttműködésnek a lehetősége. 1946 végére a népi demokrácia sikereivel, a munkásosztály és a marxi szocializmus pozícióinak gyarapodásával, valamint a kereszténydemokrata politikai erők elszigetelődése után, a magyar kereszténydemokrácia nemcsak politikailag, hanem ideológiailag is fordulatot tett a nyugatinak nevezett polgári demokrácia felé, és élesen elhatárolta magát a népi demokráciától éppúgy, mint a keletinek nevezett szocializmus szovjet formájától.

A DEMOKRATA NÉPPÁRT MINT A REAKCIÓ ÚJABB GYÜLEKEZŐHELYE: 1947

1946 derekától a Demokrata Néppárt korábbi, Pálffy-féle csoportja és egyes párton kívüli katolikus politikusok, akik Mindszentyhez álltak közel, a nyíltan ellenforradalmi Szabadság Párt (Sulyok Dezső pártja) szervezésébe kapcsolódtak be. Maga Pálffy gróf például Győr megyében, a sokoróaljai járásban irányította a szabadságpárti szervezkedést, nem is eredménytelenül.[56] Ez a nyíltan reakciós párt szívta fel tehát a kereszténypártok jobboldalát. A Szabadság Párt betiltása után a Pálffy-csoport kiszorult a politikai életből.

Barankovicsék a modus vivendi útján legális lehetőségek megőrzésével kísérleteztek. Így például a KALOT feloszlatása után sikerült elérniök, hogy a szervezet *Katolikus Parasztifjúsági Szövetség* néven újjáalakuljon. Mindszenty határozottan ellenezte a KAPSZ megalakítását, illetve nem ismerte el a MIOT-tal együttműködő szervezet katolikus jellegét. Az 1946. augusztus 11-i alakuló gyűlésen Barankovics István mondott programbeszédet, s a KAPSZ szerepét a kereszténydemokrácia előkészítésében jelölte meg. A legényegylet vezetősége világiakból tevődött össze, és helyet kapott benne a Barankovics-csoportból Bálint Sándor is. A jezsuiták – az addigi elnök, Kerkai – a háttérbe húzódtak, de mivel a pénz náluk volt, így befolyásuk is megmaradt.[57]

A katolikus közéleti tevékenység az egyesületek nagy részének feloszlatása következtében 1946 második felétől az újjászervezett *Katolikus Népszövetség*re koncentrálódott. 1946 őszén Mindszenty körlevélben szólította fel papjait és híveit, hogy a püspöki kar rendelete értelmében minden plébánián és egyházközségben alakítsák meg a katolikus férfiak számára a Népszövetség helyi csoportját, amely „a katolikus összefogás bevált eszköze".[58] 1947 márciusában újjáalakult a Katolikus Népszövetség országos központja, s vezetője Papp Kálmán győri püspök lett. A Népszövetség – hagyományainak megfelelően – a falu, a katolikus parasztság befolyásolására törekedett.

1947 tavaszán ismét napirendre kerültek az országgyűlési választások. A parlamentbe 1945-ben kisgazdapárti listán bekerült demokrata néppárti politikusok, így pl. Bálint Sándor, Eckhardt Sándor és mások, elkülönültek a Kisgazdapárttól, de nem is kívántak Mindszenty eszközei lenni. 1947 márciusában a Kisgazdapárt vezetőinek egy része szívesen támogatta volna a velük szövetkező Demokrata Néppárt megszervezését. De mivel e tekintetben nem volt egység a Kisgazdapárton belül, továbbá Mindszenty sem látta elérkezettnek az időt az egyház által is támogatható párt alakítására, a kérdés lekerült a napirendről. A választások 1947 nyarán történt kiírásakor a Barankovics István vezette Demokrata Néppárt továbbra is csak a megszerveződés kezdeti stádiumában tartott.[59]

Az 1947-ben újra színre lépő és a választásokon először induló Barankovics István vezette Demokrata Néppárt minimális, csak az aktualitásukat vesztett követelések módosításával, átvehette 1945-

ben meghirdetett programját. 1947. augusztus 10-én Győrött került sor a Demokrata Néppárt zászlóbontására. A nagygyűlésen a párt főtitkára, Barankovics István kijelentette: „A Néppárt nem véletlenül bont zászlót éppen Győr városában. A modern szociális és demokratikus keresztény állameszmét innen indította el útjára a századforduló idején egy nagyszerű pap, az evangéliumi szocializmus első magyar apostola, a modern kereszténydemokráciának középeurópai előhírnöke, a béke-eszme világhírű magyar szószólója, az első keresztény munkásegyesület megalapítója, a szociális és demokratikus keresztény politikának tragikus hőse: a mi nagy előfutárunk, Giesswein Sándor. A modern szociális és keresztény politika tiszta forrása, melyből mi meríteni akarunk, Magyarországon először Győrben fakadt fel. Méltó és igazságos tehát, hogy itt bontsuk ki újra a zászlót..."[60] A giessweini hagyományokra történt utalás több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt arra mutat, hogy a párt – legalábbis programjában – az „ideális" keresztény szociális gondolat folytatója, s nem a kurzus-kereszténységé, a keresztény nemzeti ideológiáé. Továbbá Giesswein neve nem a konzervatív-reakciós politikai katolicizmus kontinuitását, hanem a francia példákon nevelkedett liberális katolicizmus örökségének igenlését jelentette. Amikor Barankovicsék Giesswein Sándort tekintették eszmei-politikai előfutáruknak, a magyarországi keresztény áramlatok szinte egyedüli progresszív képviselőjéhez fordultak.

Barankovics István a Demokrata Néppárt alapvető politikai követeléseként olyan „szabadság- és egyenlőségelvű demokráciát" fogalmazott meg, amely „a népi önkormányzatokban valósul meg és a parlamentáris demokratikus kormányzásban csúcsosodik ki".[61] A Demokrata Néppárt elvileg tehát a parlamentáris polgári demokrácia – általunk már az előbbiekben ismertetett – kereszténydemokrata formáját állította szembe a népi demokráciával, pontosabban annak a kommunista párt által képviselt felfogásával. A párt választási hadjáratában azonban nem a giessweini örökség szellemében szerepelt, hanem engedményeket tett a radikális szociális demagógiának éppúgy, mint a jobboldali, koalícióból korábban kiebrudalt politikai erőknek is.

A választásokon induló Demokrata Néppárt politikai arculata negatívabbá vált, mint programja. A párt feltöltődött elsősorban a Kisgazdapártból kizárt jobboldallal, de a Pfeiffer- és Balogh-párt-

ból is csatlakoztak hozzá. A DNP számított azoknak az 1946-ban feloszlatott katolikus egyesületeknek volt tagjaira is, akik eddig politikailag defenzívába szorultak. (A feloszlatott egyesületek közül csupán az EMSZO tagjait zárták ki a választójogból.) A Kisgazdapárt felbomlása, a hagyományos katolikus vidékeken a Demokrata Néppártba való átcsoportosulása már a választásokat megelőző hetekben végbement. A pártot – bár a püspöki kar most sem nyilatkozott mellette – támogatta a helyi klérus és az egyházi apparátus is. Tömegbázisát 1946–1947 folyamán előkészítette a fakultatív vallásoktatás körüli harcokban kialakult Katolikus Szülőszövetség.

A DNP 1947 augusztusában egymás után alakította meg megyei szervezeteit. „A Demokrata Néppárt növekvő tömegbefolyására utalt, hogy különösen a Nyugat-Dunántúlon szinte megyéről megyére s városról falura haladva, hullottak szét tevékenysége nyomán a kisgazdapárti szervezetek. Vas, Győr, Sopron, Moson, Somogy és Zala megyékben a Kisgazdapárt a szó szoros értelmében szétesett... De erősen meginogtak a Kisgazdapárt sorai Baranya, Tolna, Heves, Nógrád és Csongrád megyében is."[62] Az ellenzéki programmal fellépő DNP a választási kampány során a munkáspártokat és a kommunistákat tekintette fő ellenfelének, amit ezeknek csak részben sikerült ellensúlyozni. A fentiekből következik, hogy az 1947-es Demokrata Néppárt nem az önálló kereszténydemokrata koncepció tömegbefolyása révén jött létre és ért el relatív sikert, hanem hasonlóan 1945-höz, a Kisgazdapártban és a Kisgazdapárt mögött felsorakozó egységes reakciós tábor bomlástermékeként lendült támadásba a népi demokratikus forradalom ellen és kezdte meg tiszavirág-életű karrierjét.

A Demokrata Néppárt a népi demokratikus átalakulás legjobboldalibb legális ellenzékévé vált. Ez a szerepköre tulajdonképpen latens formában 1945-től adva volt, csupán a felső egyházi vezetés magatartásán múlott, hogy ezt nem tudta realizálni. Az 1947-es választásokat megelőző kiélezett politikai küzdelemben vált egyértelművé, hogy komoly szakadék van a párt és vezetői által meghirdetett programok, illetve a mozgalom politikai gyakorlata között. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a párt központi és nyilvánosságra hozott elképzeléseinél is retrográdabb, esetenként kimondottan reakciós politikát folytattak a DNP vidéki szervezetei és vezetői.

A párt fokozatosan a reakció gyűjtőhelyévé vált. Másrészt, a korábbiakban elemzett kereszténydemokrata programok a gyakorlati, napi politikában egyértelműbben reakciós interpretációt kaptak. A bennük levő demokratikus és szociális lehetőségeket, úgy tűnik, sem a párt többsége, sem pedig az egyházi vezetés nem vette komolyan. Miután a Barankovics-féle Demokratikus Néppárt történetét a marxista történetírás már feldolgozta, s a politikai katolicizmus népi demokratikus forradalom idején mutatott magatartását is elemezte, mi azt a korlátozott célt tűztük magunk elé, hogy analizálva a kereszténydemokrata politikai koncepciót, bemutassuk ellentmondásosságát és inadekvát voltát a magyarországi társadalmi-politikai küzdelmekben. Így természetes, hogy a programok elemzése alapján a valóságosnál pozitívabbnak tűnhet a hazai kereszténydemokrácia, mint az ténylegesen a politikai spektrumban betöltött szerepéből következik. Ez a felemásság 1947 nyarán szűnt meg, amikor *a DNP egyértelműen a népi demokráciával szemben foglalt állást*, és elszánt kísérletet tett arra, hogy visszafelé forgassa vagy legalábbis megállítsa a történelem kerekét.

Az 1947-es választásokon a Demokrata Néppárt listavezetői Barankovics István, a párt főtitkára, Eckhardt Sándor egyetemi tanár, Eszterhás György, Mihelics Vid, Rónay György és Varga László voltak.[63] Sem az egyház, sem a baloldal nem számolt a Demokrata Néppárt olyan sikerével, mint amit a választások hoztak számára. Eredménye mindenképpen meglepetést keltett: a választásokból a Demokrata Néppárt a legerősebb ellenzéki pártként került ki, az MKP után a legtöbb szavazatot kapta. Kiugró eredményeket ért el a katolikus vidéken, a Dunántúlon, az észak-keleti peremvidéken, a Duna–Tisza közén, főleg a vallásos parasztság között.

A Demokrata Néppárt relatív választási sikeréből eredő lehetőségeket igyekezett kihasználni. Barankovicsék megpróbálták saját híveiket a különböző népi szervekbe bejuttatni. Céljaikhoz felhasználták a vereséget szenvedett Kisgazdapárt maradványait is. A demokratikus erők azonban sikerrel vették fel a harcot a reakció nyílt vagy burkolt támadásai ellen. Az 1947. augusztusi választásokon kiderült, hogy a burzsoá-kispolgári és vallásos jellegű jobboldal még mindig jelentős befolyással rendelkezett országos méretekben is, különösen az általunk jelzett területeken. A másik oldalon viszont – és ez volt a döntő – a szocialista és demokratikus célki-

tűzésekre szavazott az ország választóinak nagyobbik fele, a szavazók 60,7 százaléknyi abszolút többsége.[64] Az országosan kialakult erőviszonyok regionális szinten is megszabták a fejlődés irányvonalát, a polgári demokráciából a népi demokrácián át a proletárdiktatúrához, s az ellenzéki pártok kiszorítását a politikai pozíciókból, elszigetelésüket és végül felszámolásukat.

A POLITIKAI KATOLICIZMUS BUKÁSA

A Demokrata Néppárt választási sikere ellenére sem tudott hatékony politikai erővé válni, még kevésbé volt képes arra, hogy a hatalom megosztásának kérdését felvethette volna. Ennek nem utolsósorban az volt az oka, hogy a párt szervezetei nem épültek ki, és nem tudta stabilizálni átmenetileg megnövekedett befolyását. Csökkentette sikerének hatékonyságát az egyházi politika is, amely a népi demokráciával való frontális szembenállást jelentette, és továbbra sem vallotta magáénak a Néppártot. Így a Demokrata Néppárt 1947. szeptember 12–14. között tartott balatoni értekezletén – a választási sikerek utáni bizakodó hangulatban – kimondták a párt további önállóságát és az ellenzéki magatartás mellett határoztak. Ez az ellenzékiség azonban már élettelen politikának bizonyult.[65]

A választások után a párt parlamenti törekvései arra irányultak, hogy a népi demokrácia továbbfejlődésének útját állja. Barankovics István több ízben beszélt az országgyűlésben a párturalom, a „rendeleti úton" való kormányzás ellen. A bankok államosításának parlamenti vitájában Mihelics Vid fejtette ki a párt elutasító álláspontját.[66] A kereszténydemokrata pártnak – ha élni akart – számolni kellett volna a benne részt vevő katolikusok politikai igényeivel, ami azonban messze túlhaladta volna nemcsak a Mindszenty-vonal álláspontját, hanem a Barankovicsékét is. Így az 1945–1948 közötti magyarországi társadalmi átalakulás folyamatában a kereszténydemokrácia nem jelentett reális alternatívát a népi demokratikus forradalommal szemben. Megkésett jelensége volt a magyar politikai életnek, amelyhez csak a forradalmi mozgalom kibontakozása és a nagy változások bekövetkezése után próbált felzárkózni. A történelmi valóság már túllépett rajta, a hivatalos egyház pe-

dig még nem jutott el hozzá. Mintegy két tűz közé szorulva, a keresztény demokrácia politikai ideológiája és gyakorlata a magyar népi demokratikus forradalom időszakában vereséget szenvedett.

1947-ben Mindszenty és az egyház fő célja már nem is posszibilis katolikus politikai párt vagy mozgalom támogatása volt, hogy ennek segítségével védjék az egyház vélt vagy valós érdekeit a közéletben. A felsőklérus a hívők hitbuzgalmi megmozdulásait, a vallásos élet elmélyítését állította előtérbe. A „depolitizált" koncepció lényege, hogy a hívők közvetlenül a hierarchia irányítása és befolyása alatt maradva, szembefordíthatók lesznek a népi demokratikus tömegmozgalmakkal. E koncepció jegyében került sor az 1947–1948-as ún. Mária-év meghirdetésére. Az *Actio Catholica* szervezésében lebonyolított rendezvénysorozat csúcspontja az 1947. október 4–7. között Budapesten tartott Nemzeti Mária Kongresszus volt. Az AC évi munkaterve szerint a „Boldogasszony éve" meghirdetése azért szükséges, mert a történelem sorsfordulóin a nehéz helyzetekben a nemzet a „Boldogasszonyhoz" fordult támogatásért. A püspöki kar közös pásztorlevelet adott ki a Mária-kultusz megerősítéséről. A „nemzeti kongresszus" mellett az országban található számos Mária-kegyhelyre több tízezres tömegek zarándokoltak. Ezek a demonstrációk jó alkalmat szolgáltattak a prímásnak arra, hogy bejárja az országot és a vallásos aktuson tüntessen a népi demokrácia ellen, s a hívők felvonultatásával bizonyítsa az egyház erejét.[67]

Az 1947-es év döntő változásokat hozott a nemzetközi életben. A kelet-európai országokban felgyorsult a népi demokratikus forradalom, és kétségtelenné vált, hogy ezek kiszakadnak a kapitalista világból. A nyugat-európai tőkésországokban a baloldal, pozícióinak megtartása mellett, több vereséget szenvedett, és 1947-ben megtörtént a kommunisták eltávolítása a kormányokból. A munkásegység, az antifasiszta népfrontpolitika megbomlott. A világban beálló szakadás idején a Vatikán csatlakozott a hidegháborút szítók táborához. Ennek egyik legjelentősebb dokumentuma – az akkor nyilvánosságra is hozott – levélváltás volt Harry Truman elnök és XII. Pius között.

Truman 1947. augusztus 6-án kelt levelében elismerte a világ újjárendezésében a keresztény erkölcsi alapelveket, majd félre nem érthető módon egyetértő szövetségi és együttműködési nyilatkozat

tételére szólította fel a pápát.[68] Trumannak XII. Pius haladéktalanul válaszolt. 1947. augusztus 26-i levelében teljesítette az amerikai elnök kívánságait. „Egészen bizonyos hogy Excellenciád – írta a pápa – örömteli, őszinte együttműködő társra talál Isten egyházában." Miben áll ez a közreműködés? A pápa az egyház 2000 éves történetének felidézésével felelt: az egyház gyakran került szembe „gonosz hatalmakkal", üldözéssel, de a római katolikus egyház rettenthetetlen és megdönthetetlen. „Isten kinyilvánított ellenségeivel *nem köthet kompromisszumot*" – írta XII. Pius.[69] Az egymás mellett élés, a modus vivendi elutasítása az egyetemes egyházban a legfelsőbb tanítói hivatal szintjén is megtörtént.

1948 nyarán a vatikáni változásokkal párhuzamosan tovább merevedett Mindszenty és a felső egyházi vezetés álláspontja is. Politikájuk még egyértelműbben a közeli háború kitöréséig való kitartás volt. Ezt a politikát bátorította XII. Pius. 1948. februárban a magyar népi demokráciával egyre élesebben szembekerülő Mindszenty hercegprímást és az általa vezetett reakciót biztosította teljes egyetértéséről és támogatásáról.[70] Az 1938-as budapesti eucharisztikus kongresszus 10. évfordulóját szintén a demokratikus Magyarországgal szembeni demonstrációra használták fel. XII. Pius ez alkalomból rádiószózatot intézett a „katolikus Magyarországhoz". A pápa üzenete a magyar katolikusoknak Mindszenty körül kialakítandó szoros egységét sürgette: „Senki közületek ne ingadozzék, sőt mindegyiktek maradjon dicséretes elhatározásában állhatatos... egységben a katolikus Egyházzal, engedelmeskedve lelkipásztoraitoknak..." A pápa ismét áldását küldte Mindszentynek, s a híveket is további rendületlen kitartásra, azaz a népi demokráciával való szembefordulásra buzdította.[71]

1948 nyarán a Mindszenty-féle politika éles összeütközéseket eredményezett az állam és az egyház között, ami főleg az egyházi iskolák államosítása körüli zavarokban jutott kifejezésre. A pócspetri rendőrgyilkosság kapcsán éles hangú levélváltásra került sor a vallás- és közoktatásügyi miniszter és a prímás között. Barankovicsék az országgyűlésen felléptek az egyházi iskolák államosítása ellen, de a fegyveres erőszakkal nem értettek egyet. A Demokrata Néppárt megpróbálkozott a marxizmus elleni ideológiai harc hatékonyabbá tételével. Ennek érdekében 1948. november 5-én nyitották meg a *Világnézeti Akadémiát*, amelyen keresztény filozófusok,

teológusok, politikusok és szociológusok tartottak előadásokat, főleg a katolikus szociális doktrínáról, a kereszténydemokráciáról és a „marxizmuskritikáról".[72]

A proletárdiktatúra 1948 nyarán bekövetkezett győzelmével felgyorsultak az események. 1948 karácsonyának másnapján a belügyi szervek hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló bűncselekmény, kémkedés és valutaüzérkedés vádjával letartóztatták Mindszenty József bíboros hercegprímást, Zakar András, a prímás titkárát, Nagy Miklóst, az *Actio Catholica* titkárát, Beresztóczy Miklóst, az *Actio Catholica* budapesti titkárát és Baranyay Jusztin egyetemi tanárt.[73] A Demokrata Néppárt 1949. január 4-i értekezletén elhatárolta magát Mindszentyéktől: a Mindszenty-ügy politikai vonatkozásai nem érintik a párt programját – szögezte le a határozat.[74]

Mindszenty letartóztatására a Vatikán különös élességgel reagált. 1949. január 2-án XII. Pius pápa a magyar püspöki karhoz intézett „Acerrimo moerore" kezdetű levelében ítélte el a fejleményeket és fejezte ki tiltakozását. A magyar püspöki kar 1949. január 10-én közös pásztorlevélben ismertette álláspontját. Hangoztatták, hogy nem adják fel az egyház jogait, s felhívták a hívőket, hogy „a megpróbáltatások minden körülményei között őrizzétek meg keresztény nyugalmatokat..."[75] Míg az egyház itthon passzív rezisztenciára rendezkedett be, XII. Pius a konfrontáció élezésére törekedett. A Mindszenty-per újabb alkalom volt a pápának, hogy demonstráljon az „üldözött egyház" mellett és a „kommunista rendszerek" ellen. 1949. február 12-én a Mindszenty-ügyet tárgyaló apostoli buzdítást tett közzé, amelynek lényege a NATO melletti állásfoglalás volt. A pápa ekkor már eljutott a szocialista országok elleni „felszabadító háború" igazságos voltának hirdetéséig. 1949. február 14-én a titkos konzisztórium előtt elmondott „In hoc sacrum" kezdetű beszédében, 16-án a vatikáni diplomáciai testület előtti „Nous apprécions á sa voleur" kezdetű beszédében foglalt állást ismételten a Mindszenty-ügyben. Február 20-án a római katolikus hívők – mint akkor szerte a „nyugati világban" – hűségtüntetést rendeztek Mindszenty mellett a Szent Péter téren. A pápa „Ancora una volta" kezdetű beszédében fejezte ki a világegyház tiltakozását Mindszenty fogva tartása miatt. A fenti megnyilatkozások lényege az volt, hogy a pápa szerint elkerülhetetlen az új háború. Éppen

ezért a leghatározottabban fellépett a katolikus körökben jelentkező bármiféle együttműködési készség vagy tolerancia ellen.

A vatikáni állásfoglalások negatív irányban befolyásolták a katolikus egyház helyzetét. Nemcsak politikai szinten tették lehetetlenné a katolikus erők bekapcsolódását a szocializmus építésébe, hanem az egyházat is a „hallgató egyház" szűk kereteibe, a sekrestyébe vonulásra kényszerítették. Az 1949. május 15-re kitűzött országgyűlési választásokkal kapcsolatban a magyar püspöki kar csak azt hangoztathatta, hogy meggyőződése szerint az egyház *„teljes szabadsága* részét képezi az ország építésének".[76]

A katolikus egyház hidegháborús politikájának mélypontját jelentette, hogy 1949. július 13-án a Szent Officium Sacra Congregatiója közzétette a kommunizmust és a kommunistákat elítélő rendelkezéseit. Eszerint az egyházból való kiátkozás terhe mellett tilos a katolikusoknak belépni a kommunista pártba és azzal rokonszenvezni, tilos közzétenni, olvasni vagy terjeszteni kommunista doktrínát és gyakorlatot szolgáló könyveket, újságokat, folyóiratokat vagy röplapokat és azokba cikket írni. Azok a katolikusok, akik ezzel ellenkező módon cselekszenek, a keresztény hit megtagadóinak számítanak és kiteszik magukat a Szentszék számára fenntartott kiátkozásnak, „minthogy a kommunizmus materialista és keresztényellenes. Ezenkívül a kommunista vezetők – olvashatjuk a Sacra Congregatio indokait –, jóllehet szavakban néha azt állítják, hogy nem ellenzik a vallást, elméletben és gyakorlatban egyaránt Isten és az igaz vallás és Krisztus Egyháza ellenségeinek mutatkoznak."[77] 1949. június 28-án hozta meg a kongregáció a fenti döntést, amit 30-án terjesztettek XII. Pius elé. A pápa ezt jóváhagyta, és elrendelte közzétételét az *Acta Apostolicae Sedis*ben.

A szocializmus építésének megkezdésekor, a proletárdiktatúra megteremtésével, a demokratikus és szociális meggyőződésű keresztények számára nyitva állt az út a szocializmus elfogadásának platformján az együttműködésre a marxistákkal és az ország szocialista építésébe való bekapcsolódásra. A demokratikus néppárti vezetők nagyobb része erre nem volt képes: a Demokrata Néppárt saját magát feloszlatva múlt ki a magyar politikai életből 1949-ben. A pápai állásfoglalás azonban a hívők nem lebecsülhető részét is lelkiismereti válság szélére sodorta.

A múlttal szakítani nem tudó, a népi demokratikus Magyarországgal a modus vivendire sem hajlandó felső katolikus egyházi vezetés teljes csődjét jelezte a Mindszenty-per. Az intranzigens legitimista Mindszenty hercegprímás eltávolítása után a szocializmussal tudatosan szembehelyezkedők illegalitásba vagy emigrációba szorultak, de a nagy passzív többség mellett – amely a belső száműzetés vagy a „hallgató egyház" passzív rezisztenciáját jelentette – előtérbe kerültek azok az elemek, akik a katolikus egyházon belül elfogadták a népi demokráciával, a szocialista rendszerrel való együttélés irányvonalát.

A katolikus alsópapság erősödő demokratikus beállítottsága, amely szervezeti-mozgalmi kereteket is kapott, a helyzet megoldására késztette a püspöki kart. 1950. július 3-án a morvaországi Velebárdon 200 000 katolikus hivő, majd Luhačovicében 453 csehszlovákiai pap megindította a népi demokratikus országok katolikus papjainak ún. béke-mozgalmát.[78] 1950. április 15-én a lengyel püspöki kar megállapodást írt alá a szocialista Lengyelország kormányával. 1950. augusztus 1-én a magyar katolikus papok mintegy 300 fős gyűlése a Pázmány Péter Tudományegyetem aulájában – Horváth Richárd és Balogh István vezetésével – kimondta a *Magyarországi Katolikus Papok Országos Békebizottságá*nak megalakulását. Az elfogadott határozatokat 273-an írták alá.

A szocialista társadalom valóságában élő katolikus egyház azonban, ha élni akart, nem követhette változatlanul XII. Pius irányvonalát. A modus vivendit maga az élet kényszerítette ki. A lengyel katolikus egyház és a szocialista lengyel állam közötti megállapodás precedensként szolgált, a békepapi mozgalom pedig arra figyelmeztette a felsőklérust, hogy az alsópapság egy – habár csak kisebb része – kész együttműködni a szocializmus építésében, akár a püspöki kar ellenére is. A püspöki kar álláspontja az volt, hogy az alkotmányra csak a pápa engedélyével tehet esküt, és csak „az isteni és egyházi törvények" sérelme nélkül.[79]

Az 1950. július 5-én megindult sorozatos – az egyház és az állam közötti – tárgyalások után, augusztus 30-án megszületett a megállapodás a magyar katolikus egyház és a Magyar Népköztársaság között. 1950. szeptember 27-én a püspöki kar közös pásztorlevele a hívek tudomására hozta a szocialista magyar állam elismerését.

Az 1945 utáni sorozatos kudarcok katolikus részről történő elemzésére napjainkban kerül sor. Az önvizsgálat számunkra is kínál új szempontokat. Magas egyházi hely részéről is megállapítást nyert: „globálisan tagadhatatlan az a tétel, hogy az egyháznak vezetői és mérvadó személyiségei az uralkodó osztályhoz tartoztak, és már ezzel is nem ítélték el, sőt akarva-akaratlanul támogatták a tömegek kizsákmányolását..." 1945 után a katolikus egyháznak „rá kellett volna ébrednie, hogy az új rendszer támadásai elsősorban azért érik őt, mert a régi rendszer legerősebb erkölcsi támaszát látták benne".[80] 1945-ben a meginduló népi demokratikus átalakulás elsősorban és radikálisan a félfeudális maradványokat számolta fel: a nagybirtokrendszert, s közte az egyházi nagybirtokot. A „feudális egyház" formálisan megszűnt, de tartalmilag nem. Nem értette meg a körülötte végbement változások történelmi távlatait saját szempontjából sem. A régi és az új világ közötti küzdelemben az egyház – legalábbis 1945–1950 között – a régitől nem tudott elszakadni, sőt a semlegesség helyett is az új totális tagadását választotta.

Az 1945–1950 közötti szakasz elemzésében és tanulságainak levonásában még messzebb megy el a mai katolikus sajtó. 1945-ben az egyház vezetői számára úgy tűnt, hogy a hadiállapot megszüntével csupán folytatni kell a háború előtti tevékenységet. Az egyház „külső szerkezetében lényegében érintetlenül vészelte át a régi rend összeomlását... a hitélet és a lelkipásztori munka is a hagyományos keretek között folytatódott... alig reflektáltak tudatosan arra, hogy milyen alapvetően új helyzetbe került az egyház".[81] Egyik súlyos megrázkódtatás az egyház számára szerintünk – s a hozzáférhető korabeli egyházi források szerint is – kétségkívül az egyház és intézményeinek anyagi válsága volt. A nagybirtok felosztásával, a vallás- és tanulmányi alap szinte kiapadhatatlan forrásainak eldugulásával megszűnt a lehetősége a különféle katolikus mozgalmak, szervezetek, sajtó stb. kötetünkben már korábban ismertetett támogatásának. Kétségkívül azonban *a szekularizáció gazdasági és közjogi vonatkozásai nem az egyház létét, hanem csak létezési formáját érintették.* Ennek, az amúgy is évszázados késéssel bekövetkezett – polgári, liberális jellegű – szekularizációnak a meg-

értéséhez az egyház önvizsgálatára is szükség lett volna. „Arról volt szó – olvashatjuk a *Vigiliá*ban –, hogy legalább most tudatosan reflektálni kellett volna arra, hogy *mekkora felelősség terheli az egyházat is a történtekért.* Az egyház legfőbb vezetői, a hatalmas földbirtokok révén, nemcsak vagyonilag tartoztak az országot végül is csődbe vivő uralkodó osztályhoz, de tekintélyükkel, közéleti szereplésükkel erkölcsi támogatásban is részesítettek egy alapvetően igazságtalan rendszert." (Kiemelés tőlem. – *G. J.*)[82]

Az önvizsgálat elmaradása, a történelmi helyzetre, az új változásokra való negatív reagálás azt eredményezte, hogy az egyháznak mint intézménynek olyan körülmények között szűnt meg a közéleti, politikai szerepe és funkciója, hogy a „közéleti katolicizmus" csődjétől nem látszott kiút az egyház megújhodása felé. Így azután a szekularizációból következő evidens intézkedések – válási jog, fakultatív hitoktatás, a vallás megánügynek nyilvánítása – az egyház „veszélyeztetettségének" látszatát keltette. Mindszentyék számára „mi sem volt könnyebb, mint ezt az érzést . . . kihasználva egy *olyan politikai harcba* belevinni széles egyházi köröket, amely nemcsak kilátástalan volt, de nem is hiteles evangéliumi értékekért, hanem *az egyház régi világi hatalmának és befolyásának visszaállításáért folyt.*" (Kiemelés tőlem. – *G. J.*)[83]

Ezeknek, a szerintünk is helytálló tanulságoknak a levonására katolikus részről csak XXIII. János és a II. Vatikáni Zsinat után kerülhetett sor.

JEGYZETEK

BEVEZETÉS

[1] *Reinhold Knoll:* Zur Tradition der christlichsozialen Partei. Wien–Köln–Graz 1973. 96–150. old.

[2] „Dem Papst mit Hilfe der Regierungen um seinen Rechte zu verhelfen, ist Aussichtlos, weil alle europäischen Regierungen von freimaurerischen Liberalen beherrscht werden: die Krichenpolitik muss daher einen neuen Weg einschlagen, den Weg zum Volk." Lásd *Karl Lugmayr:* Zur Erinnerung an die „Freiburger Vereinigung" In: Jahrbuch der österreichischen Leo-Gesellschaft. Innsbruck–Wien 1927. 196. old.

[3] Lásd *Szabó Miklós:* A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón. Történelmi Szemle, 1974. 326. old.

[4] Ugyanott, 327. old.

[5] „Magyarországot illetően Esterházy gróf sajnálkozását fejezte ki, hogy a szociális törvényhozás egyetlen előrelépést sem tett... a klérus semmiféle megértést sem mutat a szociális kérdés iránt, azon szép útmutatások ellenére sem, amelyeket röviddel ezelőtt az esztergomi prímás adott." Lásd *Karl Lugmayr:* Zur Erinnerung an die „Freiburger Vereinigung". 210. old.

[6] *Moritz Csáky:* Der Kulturkampf in Ungarn. Graz–Wien–Köln 1967.

[7] Közli *Turi Béla:* Prohászka Ottokár politikája. Prohászka. Tanulmányok. Szerkesztette: Brisita Frigyes, Budapest 1927. 162. old.

I. PROHÁSZKA OTTOKÁR ÉS A MAGYAR NEOKATOLICIZMUS

[1] *Szabó Miklós:* Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések. Történelmi Szemle, XVI. 1973. 257. old.

[2] *Bangha Béla:* Világhódító kereszténység. Budapest 1940. 226. old.

[3] *Horváth Zoltán:* A magyar századforduló. Budapest 1961.; *Nyisztor Zoltán:* Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújhodása. Wien 1962.; *Schütz Antal:* Prohászka pályája. Prohászka XXV. köt. 3–152. old.; Prohászka. Tanulmányok. Szerkesztette: Brisita Frigyes. Budapest 1927.; Magyarország gyásza Prohászka Ottokár püspök halálakor. Szerkesztette: Farkas Edith. Budapest

1927.; *Bucsics Gyula:* Prohászka. Zalaegerszeg 1939.; *Némethy Ernő:* Prohászka Ottokár életrajza. Budapest 1928.; *Tamás József:* Prohászka Ottokár társadalomszemlélete. Budapest 1934.; Vigilia, 1974. 12. számában közölt Prohászkáról szóló tanulmányok.

[4] *Sík Sándor:* Gárdonyi, Ady, Prohászka. Budapest 1928. 296. old.

[5] *Lépold Antal:* Prohászka Ottokár Esztergomban. Prohászka Ottokár emlékalbum. Szerkesztette: Toldy László. Budapest 1927. 29. old. Az esztergomi aula titkait ismerő Lépold Antalt azért idéztük részletesen Prohászka Rómába küldését illetően, mert a legújabb Prohászka-irodalomban – közelebbi forrásmegjelölés nélkül – olyan állítás is elhangzott, miszerint Prohászkának a jótékony kanonokoktól kellett összekoldulnia a római tanulóévek költségeit, s a prímás nem támogatta volna kiküldését. Lépold szerintünk helytálló megállapítását kivétel nélkül igazolják a legnevesebb Prohászka-szakértők, így Schütz Antal, Rezek Román és mások. Belon Gellért, úgy tűnik, e kérdésben is túllőtt a célon: Prohászkának a „hivatalos egyház" általi el nem ismerését kívánta ezzel is alátámasztani. Lásd *Belon Gellért:* Prohászka tragédiái. Vigilia, 1974. 795–806. old.

[6] Az Új Magyar Sion elődje az 1863–1869 között Knauz Nándor szerkesztésében ugyancsak Esztergomban megjelenő Magyar Sion volt.

[7] Prohászka XI. köt. 64. old.

[8] *Szabó Miklós:* Id. mű, 258. old.

[9] Magyar Sion, 1897. május, 323–324. old.

[10] Ugyanott, 327–328. old.

[11] Prohászka XII. köt. 82. old.

[12] *Szabó Miklós:* Id. mű, 258. old.

[13] Prohászka V. köt. 9. old.

[14] Ugyanott, 2. old.

[15] Ugyanott, 4–5. old.

[16] Nagyváradi Napló, 1903. január 20. Albert Ehrhardt bécsi teológiai tanár, a német modernizmus kiemelkedő képviselője. 1902-ben megjelent fő műve, „Der Katholizismus und das XX. Jahrhundert" nagy hatással volt Prohászkára.

[17] Budapesti Napló, 1907. október 5.

[18] Huszadik Század, 23. köt. 1910. 605. old.

[19] Egyházi Közlöny, 1909. december 24.

[20] Prohászka XIV. köt. 186. old.

[21] Lásd *René Gillouin:* Henri Bergson filozófiája. Budapest 1920. Prohászka teológiai és filozófiai nézeteiről lásd *Horváth Sándor:* Prohászka, a mystikus. Budapest 1927.; *Jámbor Mike:* Prohászka Ottokár természetszemlélete. Pannonhalma 1932.; *Lugosi György:* A filozófus Prohászka. Szeged 1941.; *Rezek S. Román:* Prohászka intuíciója és átélése. Budapest 1942.; *Rezek S. Román:* Prohászka Ottokár és Bergson. Budapest 1943.; *Rezek S. Román:* Szempontok és adatok Prohászka bergsonizmusához. Budapest 1943.; *Schütz Antal:* Prohászka mint akadémikus. Budapest 1936.

[22] Osservatore Romano, 1911. június 11.; Acta Apostolicae Sedis, III. 278., IV. 57.; Egyházi Közlöny, 1911. június 16.

[23] *Szabó Miklós:* Id. mű, 263. old.

[24] Mehr Klarheit! Gedanken über den Prohászka-Kultus in Ungarn. Von Dr. Felix Tatrai. 10. old. „Prohászka kétségkívül olyan úgynevezett kultúrteológus, akinek a fő törekvése arra irányul, hogy az úgynevezett katolikus világnézetet összebékítse a modern filozófiával, kultúrával és a közélettel."
[25] *Szabó Miklós:* Id. mű, 263. old.
[26] Közli *Herman Egyed:* A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973. 312. old.
[27] Prohászka IX. köt. 196. old.
[28] Agrártörekvések és birtokpolitika. A Magyar Gazdaszövetség 1916. április 13-i közgyűlésének naplója. Budapest 1916.; Egyházi Közlöny, 1916. április 14.
[29] *Strucker, A.:* Die Kundgebungen Papst Benediktus XV. zum Weltfrieden. Freiburg 1917.
[30] Prohászka IX. köt. 236. old.
[31] Népszava, 1936. július 28.
[32] *Turi Béla:* Prohászka Ottokár politikai pályája. Budapest 1927. 23. old.
[33] Idézi *Turi Béla:* Id. mű, 22–23. old.
[34] Magyar Kultúra, VI. 1918. 343–344. old.
[35] Prohászka XI. köt. 233. old.
[36] Fejérmegyei Napló, 1918. november 3.
[37] Prohászka XI. köt. 287. old.
[38] Ugyanott, 230–231. old.
[39] *Bilkei Ferenc:* Apróságok Prohászka Ottokár életéből. Prohászka Ottokár Emlékalbum. 195. old.
[40] Prohászka XXIII. köt. 314. old. Soliloquia I., 1919. július 8.
[41] *Schütz Antal:* Prohászka pályája. 107. old.
[42] Prohászka IX. köt. 261–262. old.
[43] Prohászka XXII. köt. 217. old.
[44] Ugyanott, 333. old.
[45] Prohászka XX. köt. 310. old.
[46] Prohászka XIII. köt. 270–271. old.
[47] Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Naplója, I. köt. 6. ülés, 1920. február 26. 64–65. old.
[48] Prohászka XXV. köt. 256–257. old.
[49] Ugyanott, 258. old.

II. BANGHA BÉLA ÉS A HARCOS KATOLICIZMUS

[1] *Dersi Tamás:* A századvég katolikus sajtója. Budapest 1973. 47. old.
[2] *Szabó Miklós:* Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések. Történelmi Szemle, XVI. 1973. 261. old.
[3] Lásd a Katholikus Szemle, XVII. 1903. borítólapjait!
[4] *Szabó Miklós:* Id. mű, 262. old.
[5] Bangha 9. köt. 39. old.
[6] *Nyisztor Zoltán:* Bangha Béla élete és műve. Budapest 1941. 190. old.
[7] *Dersi Tamás:* Id. mű, 67–68. old.

[8] Bangha 23. köt. 205–206. old.
[9] Bangha 27. köt. 132–133. old.
[10] Ugyanott, 107. old.
[11] Ugyanott, 108–109. old.
[12] EPL Cat. 44/3078–1920.
[13] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1918. január 9–10. 17–18. old.
[14] Magyar Kultúra, X. 1923. 749. old.
[15] Alkotmány, 1918. október 30.; A Nép, 1924. május 28.–június 4. közötti sz.; Új Élet, 1926. november.
[16] Közli *Nyisztor Zoltán:* Bangha Béla élete és műve. 252. old.
[17] Magyarország, 1919. február 8.; Népszava, 1919. február 9.; Világ, 1919. február 9.
[18] *Bernhardt Zsigmond S. J.:* Egy jezsuita emlékei a kommunizmus idejéből. Budapest 1919. 34. old.; Nemzeti Újság, 1940. május 12.
[19] Bangha 27. köt. 199. old.
[20] Ugyanott, 189–190. old.
[21] Ugyanott, 247. old.
[22] Idézi *Nyisztor Zoltán:* Bangha Béla élete és műve. 390. old.
[23] Bangha 28. köt. 75. old.
[24] Ugyanott, 14–24. old.
[25] Ugyanott, 257. old.
[26] Magyar Kultúra, VIII. 1921. 14. old.
[27] Bangha 28. köt. 146. old.
[28] Katolikus Lexikon. I–IV. köt. Szerkesztette: Bangha Béla. Magyar Kultúra kiadása, Budapest 1931.; A Keresztény Egyház története. I–VIII. köt. Szerkesztette: Bangha Béla és Ijjas Antal. Budapest 1941.
[29] *Bangha Béla:* Világhódító kereszténység. Budapest 1940. 5. old.
[30] Ugyanott, 226. old.
[31] Ugyanott.
[32] Ugyanott, 228. old.
[33] A nekrológokat lásd *Nyisztor Zoltán:* Bangha Béla élete és műve. 384–413. old.; *Baranyay Jusztin:* Bangha Béla S. J. Magyar Kultúra, XXVII. 1940. 9. sz.; Magyar Kultúra, XXVII. 1940. 10. sz. Bangha emlékszáma.

III. GIESSWEIN SÁNDOR ÉS A SZOCIÁLIS KATOLICIZMUS

[1] Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója, XIX. köt. 219. ülés 48. old.
[2] „A szükséges dolgokban egység, a kétesekben szabadság, mindenekben szeretet." (Prohászka Ottokár fordítása.)
[3] Új Ember, 1946. augusztus 18. Giesswein Sándor.
[4] Lásd *dr. Kunos Aladár:* Egy magyar „keresztényszocialista". Giesswein Sándor politikai breviáriuma. Vigilia, 1972. 1. sz. 26–33. old.; *Jánosi Gyula:* Teilhard és Giesswein. Vigilia, 1974. 7. sz. 486–489. old.; *Jánosi Gyula:* Emlékezés

Giesswein Sándorra. Teológia, 1973. 3. sz. 190–193. old.; *Tóth Sándor:* A béke és igazságosság apostola. Új Ember, 1973. december 9.

[5] Lásd Giesswein-emlékkönyv. Budapest 1925.; *Mihályfi Ákos:* Giesswein Sándor emlékezete. Budapest 1925.; *Párkány Aranka:* Giesswein Sándor. Keresztény Szocialista Évkönyv 1942. 11–17. old.; Harminc év. A magyar kereszténységszocialista mozgalom harmincéves évfordulójára. Szerkesztette: Riesz Lajos. Budapest, 1933.; Egyházi Közlöny, 1907. május 7.; Világ, 1921. április 3., 1923. november 16.

[6] *Giesswein Sándor:* A vallás alapja és eredete. Budapest 1895.; *Giesswein Sándor:* Szent Jakab, Jeruzsálem első püspöke. Budapest 1906.

[7] *Giesswein Sándor:* Reflexiók a katholikus autonómia tervezetére. Budapest 1900.

[8] Győr Megyei Állami Levéltár. IV/B.–1402/a. 4–IX–1894.

[9] *Dersi Tamás:* Id. mű, 21. old.

[10] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1903. március 21.

[11] EPL Cat. 21/851–1921.

[12] Győri Püspöki Levéltár. 15. tétel 2598/1909. sz., 3982/1909. sz.

[13] *Giesswein Sándor:* Munkásvédelem és keresztény szociális tevékenység. Budapest 1901.

[14] A társadalmi fejlődés iránya. A Társadalomtudományi Társaság által rendezett vita. Budapest 1904.

[15] *Giesswein Sándor:* Társadalmi problémák és keresztény világnézet. II. kiadás. Budapest 1929. 48–49. old.

[16] *Giesswein Sándor:* Keresztény szociális törekvések a társadalmi és gazdasági életben. Budapest 1913.

[17] *Sándor Pál:* A magyar filozófia története I. köt. Budapest 1973. 106–107. old.

[18] A szabad tanítás Pécsett 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója. Budapest 1908.

[19] Egyházi Közlöny, 1907. október 11.

[20] Lásd Vigilia, 1972. 1. sz.

[21] Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló, IX. köt. 156. ülés, 1907. május 16. 154–159. old.

[22] EPL Cat. D/a. 2279–1911., 3507–1911.; Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1911. november 9–10.

[23] Alkotmány, 1910. január 19.

[24] A Nép, 1910. január 25.

[25] Katholikus Szemle, XXI. köt. 1907. 864. old.

[26] Katholikus Szemle, XXVII. köt. 1913. 217. old.

[27] Lásd *Gergely Jenő:* Giesswein Sándor politikai pályaképéhez. MTA II. Osztályának Közleményei, 23. 1974. 259–287. old.

[28] *Mihályfi Ákos:* Id. mű, 35. old.

[1] Lásd *Balázs Béla:* A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Budapest 1958.; *Szabolcs Ottó:* Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában. Budapest 1965.

[2] *Hanuy Ferenc:* Hetvenéves küzdelem az autonómiáért. Budapest 1918.; *Forster Gyula:* A katolikusok autonómiájáról. Budapest 1897.; *Melichár Kálmán:* A katolikus autonómia Magyarországon. Budapest 1907.; *Török Jenő:* A katolikus autonómia mozgalom 1848–1871. Budapest 1941.; *Radovics László:* A katolikus autonómia szervezése. Budapest 1917.; *Turi Béla:* A főkegyúri jog és az autonómia. Budapest 1907.; *Lépold Antal:* A katolikus autonómia. Budapest 1920.

[3] Katolikus Lexikon II. köt. Szerkesztette: Bangha Béla S. J. Budapest 1931. 521. old.

[4] *Csizmadia Andor:* A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest 1966. 79. old.

[5] Ugyanott, 92. old.

[6] Népszava, 1918. november 8.

[7] OL K–26. ME általános 1919–XXXVII–2041.

[8] EPL Cat. D/a. 6306–1918.

[9] OL K–26. ME általános 1919–XXXVII–2041.

[10] *Juhász Viktor:* A proletárdiktatúra és előzményei Székesfehérváron. Székesfehérvár 1927. 56. old.; PI Archívum 704. f. I/3. őe. 120. fol.

[11] A Budapesti rk. Egyházközségek első 10 éve. Budapest 1930. 18–19. old.

[12] EPL Cat. D/a. 500–1919.

[13] *Csizmadia Andor:* Id. mű, 99. old.; Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1919. január 28. 1. old.

[14] Acta Apostolicae Sedis, XI. 1919. 16–18. old.

[15] *Csizmadia Andor:* Id. mű, 196. old.

[16] Egyházi Közlöny, 1917. november 30.

[17] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1917. december 15.

[18] Egyházi Közlöny, 1918. április 19.

[19] Népszava, 1918. november 8.

[20] PI Archívum 704. f. I/3. őe. Károlyi-iratok (Persián-anyag) 19–27. fol.

[21] EPL Cat. D/a. 5679–1918., 6120–1918.; Egyházi Közlöny, 1918. november 15.

[22] Egyházi Közlöny, 1918. november 15.

[23] EPL Cat. D/a. 5679–1918.; PI Archívum 704. f. I/3. őe. 31. fol.

[24] EPL Cat. 46/1487–1919.

[25] PI Archívum 704. f. I/3. őe. 28. fol.; EPL Cat. 46/6120–1918.

[26] EPL Cat. 46/6120–1918.

[27] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1918. november 20.; Egyházi Közlöny, 1919. január 1.

[28] EPL Cat. 46/1487–1919.

[29] EPL Cat. D/c. 6181–1918., 6209–1918.; Cat. 46/1162–1919., 1487–1919.

[30] EPL Cat. 46/1487–1919.

[31] Egyházi Közlöny, 1919. január 19.

[32] EPL Cat. 46/1486–1919., 1487–1919.; Egyházi Közlöny, 1919. január 19.

[33] Egyházi Közlöny, 1919. január 26.
[34] Egyházi Közlöny, 1919. február 2.
[35] Egyházi Közlöny, 1919. február 21.
[36] EPL Cat. 46/1487–1919.
[37] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1919. január 28. 5–6. old.
[38] PI Archívum 601. f. 3/3. őe.
[39] PI Archívum 605. f. II. 5/a.
[40] *Csizmadia Andor:* Id. mű, 100. old.
[41] EPL Cat. B/1837–1919.
[42] EPL Cat. A/2910–1919.; Cat. B/1999–1919., 2060–1919., 2023–1919., Cat.; C/1853–1919., 2093–1919., 2276–1919.; Cat. 63/2497–1919.
[43] *Csizmadia Andor:* Id. mű, 101. old.
[44] A Budapesti rk. Egyházközségek első 10 éve. 22. old.
[45] *Gutheil Jenő:* A kommunisták uralma Veszprémben. Veszprém 1920. 130–131., 267. old.
[46] A Budapesti rk. Egyházközségek első 10 éve. 73. old.; EPL Cat. C/2024–1919.
[47] EPL Cat. 63/322–1920.
[48] A Magyar Tanácsköztársaság Alkotmánya, 11. §.
[49] EPL Cat. 46/1486–1919.
[50] *Hajdú Tibor:* A Magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest 1969.
[51] Prohászka XXIV. köt. 1., 7. old.
[52] Bangha 28. köt. 17., 174. old.
[53] Keresztény Röpirat, 1919. október 23.
[54] Keresztény földmívesember lehet-e kommunista? Budapest 1919. Közoktatásügyi Népbiztosság. 13. old.
[55] *Haller István:* Szocialista-kommunista csőd. Budapest 1919. 25–26. old.
[56] Ugyanott, 48. old.
[57] Katholikus Szemle, XXXIII. 1919. 289. old.

V. KURZUS-KERESZTÉNYSZOCIALIZMUS

[1] FL Gázművek Ig. 36/1919.
[2] A „Keresztények! Magyarok!" című röplap. Román cenzúra láttamozása: Budapest 1919. augusztus 14.
[3] A „Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja" című röplap. Román cenzúra láttamozása: Budapest 1919. szeptember 24.
[4] Katholikus Szemle, XXXV. 1921. 133. old.
[5] Ugyanott, 138. old.
[6] Bangha 27. köt. 251. old.
[7] Katholikus Szemle, XXXV. 1921. 137–138. old.
[8] Ugyanott, 141. old.
[9] *Haller István:* A mi hitünk. Katolikus alkalmi beszédek. Budapest 1928. 81. old.
[10] Nemzeti Újság, 1919. november 8.
[11] *Haller István:* A mi hitünk 133. old.

[12] A „Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja" című röplap. Román cenzúra láttamozása: Budapest 1919. szeptember 24.
[13] Szociáldemokrácia és kereszténység. Budapest 1925. 24. old.
[14] Ifjúságunk, 1919. december 25.
[15] *Giesswein Sándor:* A sztrájk jogalapja. Budapest 1907. 82–83. old.
[16] *Giesswein Sándor:* Társadalmi problémák és keresztény világnézet. 140. old.
[17] Munkás Újság, 1920. május 16.
[18] Szociáldemokrácia és kereszténység. 9–10. old.
[19] Lásd részletesebben *Gergely Jenő:* A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt (1919. szeptember–1920. július). Századok, 106. 1972. 1043–1074. old.
[20] *Kelemen Géza:* Keresztényszocializmus és szociáldemokrácia. Magyar Nemzeti Munkáskönyvtár, II. 20. sz. 1920.
[21] A Nép, 1920. március 7.
[22] Katholikus Szemle, XXXIII. 1919. 293. old.
[23] *Haller István:* Harc a numerus clausus körül. Budapest 1926. 12. old.
[24] Ugyanott, 102. old.
[25] Az 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Naplója, V. köt. 105. ülés, 1920. szeptember 28. 391. old.
[26] *Haller István:* Harc a numerus clausus körül. 185. old.
[27] Lásd *Andics Erzsébet:* Fasizmus és reakció Magyarországon. Budapest 1947.; *Andics Erzsébet:* Ellenforradalom és bethleni konszolidáció. Második kiadás. Budapest 1948.; *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Budapest 1962.; *Nemes Dezső:* A fasizmus kérdéséhez. Párttörténeti Közlemények, XX. 1974. 4. sz. 3–64. old.
[28] *Glatz Ferenc:* Szaktudományos kérdésfelvetések és történetpolitikai koncepció. (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből.) Történelmi Szemle, XVII. 1974. 396–420. old.
[29] *Szigeti József:* A szellemtörténet nacionalizmusa. A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Szerkesztette: Andics Erzsébet. Budapest 1964. 351. old.
[30] *Molnár Erik:* A zsidókérdés Magyarországon. (*Molnár Erik:* Válogatott tanulmányok) Budapest 1969. 285. old.
[31] Ugyanott, 287. old.
[32] Ugyanott. Az antiszemitizmus kérdését újabban részletesen elemzi *Lackó Miklós:* Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Budapest 1966. 26–31. old.

VI. KATOLIKUS ÁRAMLATOK AZ 1930-AS ÉVEKBEN

[1] Lásd *Max Bierbaum:* Das Papsttum. Leben und Werk Pius XI. Köln 1937.
[2] *Huszár Károly:* A Katholikus Akció szociális gondolatai. A világi apostolkodás kézikönyve. Budapest 1934. 8. old.
[3] Politikai és szociális enciklikák XIX–XX. század. II. köt. Összeállította: Zsigmond László. Budapest 1970. 55–117. old.
[4] *Sipos Péter:* Harc a szakszervezetekért a harmincas évek második felében. Ta-

nulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. Szerkesztette: Kabos Ernő. Budapest 1969. 374. old.

[5] Magyar Kultúra, XIX. 1932. 38. kötet. 340. old.

[6] *Karl Braunias:* Katholisches Gedankengut in den neuesten Verfassungen. Jahrbuch der österreichischen Leo-Gesellschaft. Innsbruck–Wien 1937. 152–170. old. A fasiszta rezsimek és a katolikus egyház kapcsolataira legújabban lásd *Ormos Mária–Incze Miklós:* Európai fasizmusok 1919–1939. Budapest 1976.

[7] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1931. október 14. 8. old. A körlevelet Glattfelder Gyula csanádi püspök fogalmazta.

[8] Társadalmi etika. Szeged 1935.; Legyen igazság! Budapest 1938.; Új társadalmi rend felé. Budapest 1940.

[9] *Közi-Horváth József:* Proletárok megváltása. Budapest 1936.

[10] *Huszár Károly:* Lehet-e még segíteni az emberiségen? XI. Pius pápa szociális útmutatása a Quadragesimo annoban. Budapest 1934.; *dr. Mikos Ferenc:* A Quadragesimo anno gazdasági rendje. Budapest 1934.

[11] Rerum Novarum Emlékkönyv. XIII. Leó pápa szociális és társadalomújító tanának hatása Szent István magyar birodalmában 1891–1941. Szerkesztette: Dwihally Géza és Tobler János. Budapest 1941. 94. old.

[12] Magyar Kultúra, XVIII. 1931. 36. kötet. 124. old.

[13] Részletesen lásd *Doromby Károly:* A Vigilia negyven éve. Az első évtized. Vigilia, XL. 1975. 3. sz. 171–185. old.

[14] Magyar Kultúra, XXII. 1935. 44. kötet.

[15] Lásd *Petőcz Pál:* A politikai katolicizmus „reformnemzedéke". Történelmi Szemle, VII. 1964. 112–152. old.

[16] Lásd Korunk Szava, 1937. szeptember 1.; Nemzeti Újság, 1937. szeptember 5. 16., 26. sz.; Korunk Szava, 1937. október 1.; A neokatolikus *Oláh György* szociográfiai munkájának címe, „Hárommillió koldus országa" közhasználatú fogalommá vált.

[17] *Révai József:* A kecskeméti találkozó háttere. Magyar Nap, 1938. február 24. A neokatolicizmus vagy reformkatolicizmus legújabb katolikus értékelésére lásd *Doromby Károly:* Id. mű, 171–185. old.

[18] *Révai József:* Még egyszer a magyar katolicizmusról. Válogatott történelmi írások II. kötet. Budapest 1966. 248–255. old.

[19] Magyar Kálvária. Az egyház üldözése Magyarországon. Ostpriesterhilfe Königstein–Taunus, 9. old.

[20] Circulares II. 1937. január 29. 9–10. old.

[21] Politikai és szociális enciklikák. II. kötet. 181–222. old.

[22] Ugyanott, 223–296. old.

[23] Az eucharisztika a megtestesült igének, Krisztusnak az oltáriszentségben való tiszteletére. Az első ilyen kongresszust francia kezdeményezésre 1881-ben rendezték Lille-ben. A kongresszusokat XIII. Leó pápa legalizálta, s azóta bizonyos időközönként tartották őket a katolikus országokban. Az eucharisztika gondolatát XI. Pius erősítette meg, amikor 1925. december 11-én közzétette „Quas primas" kezdetű enciklikáját Krisztus királyságáról. Az 1938-as budapesti a sorban a XXXIV. kongresszus volt.

[24] *Friedrich Funder:* Als Österreich den Sturm bestand. Wien–München 1957.;

Christl Kluwich-Muckenhuber: Johann Staud. Ein Leben für die Arbeiterschaft. Wien 1969.

[25] Magyar Kultúra, XXV. 1938. 12. sz. 359. old.

[26] Magyar Kultúra, XXV. 1938. 18. sz. 133. old.

[27] *Révai József:* Még egyszer a magyar katolicizmusról. 249–250. old.

[28] Révai *Kőzi-Horváth József:* Nemzetiszínű pogányság. Budapest 1937. című munkáját idézi.

[29] *Szekfű Gyula:* Forradalom után. Budapest 1947. 101. old.

[30] *Révai József:* Még egyszer a magyar katolicizmusról. 250–251. old.

[31] *Friss István:* Együttes erővel. Dolgozók Lapja, 1938. június.

[32] *Révai József:* Válogatott történelmi írások II. köt. 267–268. old.

[33] *Révai József:* Még egyszer a magyar katolicizmusról. 251. old.

[34] Szabad Nép, 1942. február 1.; *Pintér István:* Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért. Budapest 1968. 64. old.

[35] Jövőnk, 1943. szeptember 18.

[36] *Révai József:* Még egyszer a magyar katolicizmusról. 252. old.

[37] Független Magyarország, 1943. január 25.

[38] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1942. március 11. 5. old.

[39] Circulares II/10. 642–1943. 1944. február 12.

[40] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1944. március 14. 15. old.

[41] Ugyanott, 14. old.

[42] Circulares 1944. június 29. 1–3. old.

[43] *Rosdy Pál:* Önvizsgálat vagy önigazolás? Serédi bíboros feljegyzése 1944 őszén. Vigilia, XL. 1975. 3. sz. 191–195. old.

VII. ACTIO CATHOLICA

[1] Katholische Arbeiterbewegung in Westeuropa 1789–1939. Hrsg. S. Herman Scholl. Bonn 1966. 235. old.

[2] Egyházi Közlöny, 1904. augusztus 19. 559. old.

[3] Osservatore Romano, 1903. december 22.

[4] *P. J. Will S. J.:* Die Katholische Aktion. München 1932. Az AC 1906-os alapszabálya szerint 4 unióból áll: 1. *l'Unione popolare dei cattolici italiani* (az olasz katolikusok népi uniója). Ez volt az AC legfontosabb szervezete, ebbe mentették át az Operákból a fel nem oszlatott Azione popolare cristianát, illetve ebből nőtt ki 1918-ra a Partito Popolare Italiano. (Ennek az uniónak megfelelője volt a Volksverein für das Katholische Deutschland, a Katholischer Volksbund für Österreich, nálunk a Katolikus Népszövetség.) 2. *l'Unione elettorale* (a katolikus választók uniója). Ez a szervezet irányította a Non expedit alóli kivételek javaslatát, a jelöltek támogatását stb. 3. *l'Unione economico-sociale* (a gazdasági és társadalmi operák folytatója, a már korábban is működő szervezeteket fogta össze, pl. a katolikus munkásszervezetek). 4. *Societá della gioventu cattolica Italiana* (ifjúsági szervezet). Az uniók tevékenységét a *Direzione Generale*, a Központi Koordinációs Szervezet fogta össze. Az olasz AC szervezeti felépítése az I. világháború végéig változatlan maradt.

[5] Politikai és szociális enciklikák II. köt. 3–36. old.
[6] Katolikus karitász és szociális munka. I. köt. *Mihálovics Zsigmond:* Az Actio Catholica és szervezete. Budapest 1944. 10. old.
[7] Acta Apostolicae Sedis, XV. 1923. 247. old.
[8] Osservatore Romano, 1926. június 19.
[9] Acta Apostolicae Sedis, XIX. 1927. 45. old.
[10] A. Bertramhoz írt levelet lásd Acta Apostolicae Sedis, XX. 1928. 385–386. old.
[11] *Rudolf Graber:* Die dogmatischen Grundlagen der Katholischen Aktion. Augsburg 1932.; *A. Bertram:* Im Geiste und Dienste der Katholischen Aktion. München 1929.; *Luigi Civardi:* Manuale dell'Azione Cattolica. Pavia 1927.
[12] Politikai és szociális enciklikák II. köt. 53–54. old.
[13] Ugyanott, 117–148. old.
[14] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1929. október 25. 12. old.
[15] Ugyanott, 13. old.
[16] Az Actio Catholica tíz éve Mihálovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója beszédeinek és írásainak tükrében. Összeállította: Nyisztor Zoltán. Budapest 1943. 189. old.
[17] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1930. március 3. 7. old.
[18] Ugyanott, 8. old.
[19] Magyar Kultúra, XVIII. 1931. 36. köt. 97. old.
[20] Ugyanott, 169. old.
[21] Ugyanott, 221. old.
[22] Ugyanott, 262–263. old.
[23] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1931. március 18. 4. old.
[24] Ugyanott, 5. old.
[25] Magyar Kultúra, XVIII. 1931. 36. köt. 385–393., 535–537. old.
[26] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1931. október 18. 24–25. old. A következő egyesületekről volt szó: Szívgárda, Országos Magyar Katolikus Diákszövetség, Munkásifjak Országos Szövetsége, Katolikus Leányok Országos Szövetsége, Mária Kongregációk Országos Szövetsége, Legényegyletek Országos Szövetsége, Katolikus Nőegyletek Országos Szövetsége, Központi Oltáregyesület, Keresztényszociális Egyesületek Országos Központja, Katolikus Népszövetség, Jézus Szíve Szövetség, Credo, Katolikus Tanítók Országos Szövetsége, Katolikus Tanítónők és Tanárnők Országos Szövetsége, Katolikus Tanárok Országos Egyesülete, Hittanárok és Hitoktatók Országos Egyesülete, Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány-Egyesülete, Központi Sajtóvállalat, Szent István Akadémia, Szociális Missziótársulat vagy az Americana.
[27] Ugyanott, 26. old.
[28] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1932. március 16. 2. old.
[29] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1932. október 19. 13–14. old.
[30] Ugyanott, 15. old.
[31] Útmutatás az Actio Catholica egyházmegyei szervezeteinek működéséhez. Szerkesztette: Mihálovics Zsigmond. Budapest 1933.
[32] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1933. március 22. 9–10. old.
[33] *Sipos Péter:* Id. mű, 374–375. old.
[34] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1933. október 11. 3. old.

[35] Katolikus Figyelő, 1933. október.

[36] Circulares 1934. évi körlevelek.

[37] Ezek: Útmutatás az Actio Catholica egyházmegyei szervezeteinek működéséhez; A magyar Actio Catholica ügyrendje és tájékoztatója (ideiglenes); A magyar Actio Catholica országos munkatervezete az 1933–1934. évre; Útmutatás az Actio Catholica népművelési megbízottai részére; Katolikus népművelési tájékoztató; Országos munkatervezet az 1934–1935. évre; Útmutatás az Actio Catholica egyházmegyei és esperesi tanácsainak működéséhez; Útmutatás a katolikus szülői értekezletek rendezéséhez; A törvényhozás feladatai a család- és erkölcsvédelem fontosabb kérdéseiben; Útmutatás az egyházközségi munkáscsoportok és munkásotthonok szervezéséhez; A Magyar Ifjak Katolikus Akciója, A Magyar Actio Catholica ügyrendje, 1936. A következő időszaki hivatalos köriratokról van szó: *Mihálovics Zsigmond:* Katolikus karitász; *Huszár Károly:* Krisztus kopogtat a gyárak kapuján; *Huszár Károly:* Lehet-e még segíteni az emberiségen? *Huszár Károly:* Mi történik Oroszországban? *Kőzi-Horváth József:* A mocsoktalan házasság. (XI. Pius „Casti connubii" enciklikája); *Oetler György:* Az Actio Catholica szelleme; *Kriston Endre:* Emberfészek. (Circulares XI/ 4145. sz. 1935.)

[38] Katolikus Akció, 1935. március.

[39] Circulares 1935. évi kötet melléklete. 2. old.

[40] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1936. március 18. 7–8. old.; EPL 3158/1936.

[41] A magyar Actio Catholica ügyrendje. (A püspöki kar 1936. évi jóváhagyása szerint.) Budapest 1936. 5–20. old. A magyar *Actio Catholica* ügyrendjének 1. §-a szerint „az Actio Catholica a világi katolikusok és a papság együttes apostoli munkássága. Célja, hogy a magyar katolikus társadalom minden erejét és jóindulatú készségét összefogja, a hitélet, az egyház és a haza érdekében öntudatos, cselekvőképes társadalmi szervvé egyesítse, általa a papságnak működését támogassa és megkönnyítse a katolikus jogok és érdekek védelmét, a katolikus intézmények virágzását, s a katolikus törekvések fellendítését szorgalmazza, s egységbe foglalja és ezáltal Krisztus országának érvényesülését minden irányban elősegítse. Az Actio Catholica a katolikusok munkaközösségét a püspöki kar legfőbb vezetése és felügyelete mellett irányítja." A 2. §. kimondta, hogy az AC hierarchikus szervezésű, mert egyházközségi alapszervei egyházmegyénként tömörülnek, s az egyházmegyék szerveit egy országos központ fogja össze. „A helyi szervezetekben az egyházközségek tekintendők a szervezkedés alapjának; a szervezkedésbe a katolikus egyesületek is bevonhatók, a nélkül azonban, hogy azoknak akár a vezetés, akár a működés tekintetében önállóságukat fel kellene áldozniok." A 3. §. a hierarchiának való alárendelésről intézkedett: az AC országos vonatkozásban a püspöki karnak, az egyházmegyében az illetékes ordináriusnak, míg az egyházközségben a plébánosnak a felügyelete alatt áll. Az AC elnöke a mindenkori hercegprímás, ügyvezető elnöke egyik püspök, az egyházmegyei AC-k elnöke az ordinárius. A 4. §. kimondta, hogy az AC nem tulajdonít magának semmiféle joghatóságot az egyes katolikus szervezetek, egyesületek és egyházközségek fölött, csupán a püspöki kar intenciói szerint elvárja koordináló funkciójának respektálását. Az 5. §. kategorikusan leszögezte, hogy

„az Actio Catholica mozgalmaiba pártpolitikát bevonni tilos". Az ügyrend 30. §-a kimondta: „A magyar Actio Catholica megszervezése egyházközségenként az egyházközségi szervezetben történik, s működésük minden tekintetben az Egyházközségek Igazgatásának Szabályzata szerint igazodik. Az Actio Catholica helyi vezérkara minden plébánián, illetve az egyházközségben az a képviselő-testület, melyet az egyházközség választásra jogosult hívei választanak."

42 Ugyanott, 24. old.

43 Az Actio Catholica budapesti szervezete és annak ügyrendje. Budapest 1934.; EPL 360/1934.

44 Az Actio Catholica tíz éve. 193. old.

45 Ugyanott, 205–206. old.

46 Circulares X/5364. 1938. december 15.

47 Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1942. március 11. 17–18. old.

48 Egyházi Lapok, 1939. június.

49 XXXI. Országos Katolikus Nagygyűlés 1943. október 1–6. Budapest 1944.

50 Az Actio Catholica tíz éve. 294–299. old.

51 Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1942. március 11. 10. old.

VIII. KATOLIKUS HIVATÁSRENDI SZERVEZETEK

1 Rerum Novarum Emlékkönyv. 70. old.

2 Útmutatás az egyházközségi munkáscsoportok és munkásotthonok szervezéséhez. Budapest 1936.

3 Rerum Novarum Emlékkönyv. 70. old.

4 *Nyisztor Zoltán:* Ötven esztendő. 192–193. old.; *Varga László S. J.:* A mi utunk. EMSZO-kiadás. Budapest 1940.

5 Új Szociális Rend, 1938. május 15.

6 Magyar Kultúra, XXIV. 1937. 48. köt. 263. old.

7 Források Budapest múltjából. III. köt. Szerkesztette: Ságvári Ágnes. Budapest 1972. 433. old.

8 Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1938. október 4. 12. old.; EPL 3158/1936.

9 Ugyanott, 13. old.

10 PI Archívum 651. f. 7. őe. 1939. április 28.

11 *Lackó Miklós:* Id. mű, 188. old.

12 PI Archívum 651. f. 7. őe. 1941. június 6.

13 EPL 3010/1941.; *Sipos Péter:* Id. mű, 376. old.

14 PI Archívum 651. f. 2/1942–7–6006. 1942. április 7.

15 Ugyanott, 651. f. 7. őe. 1942. január 23.

16 EPL 4915/1938.

17 Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1941. október 8. 15–16. old.

18 *Varga László S. J.:* Id. mű, 7. old.

19 Hivatásszervezkedés, 1938. 1–4.; Új Szociális Rend 1938. szeptember; Új Rend, 1939. április 5.

20 BM 106. 285/1939–VII.a.; FL IV–1402/b. 429–1939.

[21] Magyar Kultúra, XXVI. 1939. 22. sz. 198. old.
[22] Lásd *Varga László S. J.:* Szociális reform és hivatásrendiség. Budapest 1941.; *Farkas György:* A Hivatásszervezet megalakítása és vezetése. Budapest 1942.
[23] Magyar Kultúra, XXVI. 1939. 22. sz. 198. old.
[24] A Hivatásszervezet első négy hónapja. 1939. júniustól októberig. Mit tettünk? A három tagozat együttes munkája. Kézirat gyanánt, házi használatra! Kispest 1939. 4. old.
[25] PI Archívum 685. f. 1. őe. 2. doboz.
[26] Új Rend, 1941. október 18.
[27] Jövőnk, 1930. december 23.
[28] Új Rend, 1940. január 5.
[29] Rerum Novarum Emlékkönyv. 111. old.
[30] PI Archívum 651. f. 7. őe.; 660. f. 124. őe.; 660. f. 132. őe.
[31] Új Rend, 1943. május 15.
[32] PI Archívum 651. f. 7. őe. 1944. március 10.
[33] Új Rend, 1943. március 6.
[34] Ugyanott, 1944. április 8.
[35] *Pintér István:* A Magyar Front és az ellenállás. Budapest 1970. 79. old.
[36] Budapesti Közlöny, 1944. június 23.

IX. KATOLIKUS IFJÚSÁGI HIVATÁSRENDI SZERVEZETEK

[1] Magyar Munkásifjú, 1938. március; *Nyisztor Zoltán:* Ötven esztendő. 195. old.
[2] Hogyan indítsunk el egy csoportot? Kiadja a KIOE. Budapest 1938.
[3] EPL 2096/1941.
[4] Rerum Novarum Emlékkönyv. 87. old.
[5] Ugyanott, 86. old.
[6] FL IV–1402/b. 92–1934.; BM 303. 565/1934–IV. alapszabályok.
[7] A Katolikus Dolgozó Nők és Leányok Országos Szövetségének alapszabályai. Budapest 1940.; EPL 9172/1939.; BM 146. 640/1940.–VII.a. 1940. szeptember 23.
[8] EPL 4915/1938.; Katolikus Akció, 1939. július.
[9] FL IV–1402/b. 388–1939.; 489–1941.
[10] Katolikus Akció, 1940. február.
[11] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1941. október 8. 23. old.
[12] *Nagy Töhötöm:* Jezsuiták és szabadkőművesek. Buenos Aires 1965. 107. old.
[13] Ugyanott, 109. old.
[14] Ugyanott, 110–111. old.
[15] Dolgozó Fiatalság, 1936. 4. sz.
[16] Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Egységes Alapszabályai. Szeged 1937. 10. old.
[17] Dolgozó Fiatalság, 1936. 12. sz.; Forrás, 1937. 1. sz.
[18] Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Egységes Alapszabályai. 3. old.
[19] Ugyanott, 15. old.
[20] BM 171. 688/1938–VII.a.; FL IV–1402/b. 894–1938.; Forrás, 1938. 11. sz.

[21] Forrás, 1939. 7. sz.
[22] BM 146. 884/1940–VII.a.; Forrás, 1940. 11. sz.
[23] Dolgozó Fiatalság, 1939. 2.; Új harcra fel! Kiadja a KALOT. Budapest 1939.
[24] Magyar Kultúra, XXV. 1938. 19. sz. 177. old.
[25] Dolgozó Fiatalság, 1936. 12. sz.
[26] Forrástár, 1940. 9. sz.
[27] Vezérkönyv agrárifjúsági vezetők számára. Összeállította: dr. Farkas György országos ügyv. titkár. Szeged 1937.
[28] Új harcra fel! 19–25. old.
[29] Vezérkönyv. II. kötet. Összeállította: Ugrin József országos ügyv. titkár. Budapest 1940. 70. old.
[30] Dolgozó Fiatalság, 1940. 5., 12. sz.
[31] FL IV–1402/b. 786–1940.; *Nagy Töhötöm:* Id. mű, 156. old.
[32] FL IV–1402/b. 786–1940.; FM 250. 789/1940–VI–2.; FL IV–1403/a. 1941. október 3. 455/1941. kgy.
[33] *Nagy Töhötöm:* Id. mű, 123–124. old.
[34] Forrás, 1938. 1. sz.; 1941. 4. sz.
[35] Dolgozó Fiatalság, 1937. 1. sz.; 1938. 3. sz.; 1939. 4. sz.; 1940. 12. sz.; Forrástár, 1940. 4. sz.; 1941. 4. sz.; Magyar Kultúra, XXV. 1938. 19. sz. 176. old.
[36] Magyar Kultúra, XXIX. 1942. 5. sz. 67. old.
[37] BM 153 000/1940–VII.a.
[38] Új Rend, 1938. december; Forrás, 1939. 9. sz.; Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1942. október 7. 4. old.
[39] Dolgozó Fiatalság, 1941. 5. sz.; *Nagy Töhötöm:* Id. mű, 129. old.
[40] Forrástár, 1941. 5. sz.
[41] *Nagy Töhötöm:* Id. mű, 131–132. old.
[42] PI Archívum 651. f. 2/1940–4–6949.
[43] Forrástár, 1940. 4. sz.
[44] Ugyanott, 1941. 11. sz.
[45] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1941. október 8. 15. old.
[46] Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1941. március 18. 15. old.; *Nyisztor Zoltán:* Ötven esztendő. 197. old.
[47] *Nagy Töhötöm:* Id. mű, 159–161. old.
[48] Az Actio Catholica tíz éve. 27. old.
[49] Magyar Cél. Az erkölcsi forradalom programja. Budapest 1939.
[50] Új Rend, 1938. december.
[51] *Pintér István:* A Magyar Front és az ellenállás. 47. old. A legújabb történeti kutatások azt látszanak bizonyítani, hogy Pálffy gróf Serédi hercegprímás beleegyezésével és a KALOT közreműködésével alakította meg 1944 októberében illegális körülmények közepette a Keresztény Demokrata Néppártot, és mint ilyen vett részt a Magyar Frontban. (Lásd *Izsák Lajos:* Pártok és programjaik Magyarországon a felszabadulás idején 1944–1945.; Osztályok, pártok és a szövetségi politika néhány kérdése a magyar népi demokratikus forradalomban. Szerkesztette: Korom Mihály és Izsák Lajos; Tudományos Szocializmus füzetek 35. sz. Budapest 1975. 68. old.)
[52] Circulares 1935. március 7-i püspökkari körlevél. 2. old.

[1] Új Ember, 1947. április 20.
[2] Circulares 1945. május 24. 1. fol.
[3] Új Ember, 1945. augusztus 26. A magyarországi egyházaknak 1935-ben 1 006 311 katasztrális hold birtokuk volt. Ebből a földreform során összesen 825 247 katasztrális holdat vettek igénybe, s 181 074 katasztrális hold maradt vissza. Az adatokból kitűnik, hogy a földreform elsősorban a katolikus egyház anyagi bázisát rendítette meg. Részletesen lásd *Donáth Ferenc:* Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Budapest 1969. 182–184. old.
[4] PI Archívum 651. f. 7. őe.; BM 1104/1944–VII. res.; BM 5681/1944–VII. res.
[5] *József Kardinal Mindszenty:* Erinnerungen. Propyläen. Verlag Ullstein GmbH. Frankfurt am Main–Berlin–Wien 1974. 33–34. old.
[6] Új Ember, 1945. szeptember 30.
[7] Circulares XIII/2925. sz. 1945. október 17.
[8] Indul a KALOT. Eligazítás az új helyzetben. KALOT ideiglenes központja, Debrecen. 1945. február. Kiadja: Ugrin József. 6. old.
[9] Ugyanott, 6. old.
[10] *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Budapest 1975. 37. old.
[11] Varga László szerint 1945-ben azért tolták előtérbe Barankovicsot, mert ő nem volt a szélsőjobboldalon kompromittálva. A párt tényleges irányítói azonban a régi reakciós gárda tagjai voltak. Barankovicsot elsősorban Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Mihelics Vid támogatták. Lásd *Varga László:* Jelentés a Magyar Keresztény-Demokrata Unió Központi Bizottságának az egységes Nemzeti Képviselet létrehozása érdekében végzett tevékenységről (h. n.) 1958.
[12] FL Budapesti Nemzeti Bizottság ir. XXVI/7.–1945.
[13] *Balogh Sándor:* Az 1945-ös nemzetgyűlési választások Magyarországon I. Századok, 104. 1970. 893. old.
[14] Világ, 1945. október 3.
[15] Barankovics István programbeszéde a Demokrata Néppárt 1945. szeptember 25-i értekezletén. Budapest 1945.
[16] *Balogh Sándor:* Az 1945-ös nemzetgyűlési választások Magyarországon 934. old.
[17] Hazánk, 1945. október 18.
[18] *József Kardinal Mindszenty:* Id. mű. 58. old.
[19] Lásd *Orbán Sándor:* Egyház és állam 1945–1950. Budapest 1962.; *Orbán Sándor:* A Demokrata Néppárt történetéhez 1945–1949. Századok, 102. 1958. 164–201. old.; *Balogh Sándor:* Az 1945-ös nemzetgyűlési választások Magyarországon II. Századok, 104. 1970. 1218–1222. old.
[20] Hazánk, 1945. október 18.
[21] *Barankovics István:* Programbeszéd a Demokrata Néppárt 1945. szeptember 25-i értekezletén. 7. old.
[22] Ugyanott, 19. old.
[23] Ugyanott, 20. old.

[24] Mit akar a Demokrata Néppárt? 1945. Kiadja: Pálffy József.; A Keresztény Demokrata Néppárt programja. Szeged 1945.
[25] Indul a KALOT. 6. old.
[26] Új Ember, 1946. március 3.
[27] Ugyanott, 1945. október 14.
[28] Circulares 1945. október 18. 4. fol.
[29] *József Kardinal Mindszenty:* Id. mű, 86–87. old.
[30] *XII. Pius:* Tribus potentissimum de causis. Acta Apostolicae Sedis, XXXVIII. 1946. 141–151. old.; *Hermann Hoberg:* Papst Pius XII. Die wesentlichen Tatsachen seines Lebens und Wirkens. Luzern 1949. 89. old.
[31] *József Kardinal Mindszenty:* Id. mű, 89. old. „Az Ő atyai jósága és együttérzése kísértek tovább utamon. A nehézségek közepette kiállt mellettem, ahol csak tudott, rámutatott a kommunisták machinációira és teljes határozottsággal utasította vissza az úgynevezett »haladó katolikusok«-at is."
[32] Circulares I/4267. 1946. január 1. 5–6. fol.
[33] Új Ember, 1945. szeptember 23.
[34] Circulares XI/5028. 1946. október 10. 54. fol.
[35] Részletesen lásd *Balogh Sándor:* A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak (1947 tavasza). Századok, 107. 1973. 906–942. old.
[36] *Nagy Töhötöm:* Id. mű, 180. old.
[37] Indul a KALOT. 5. old.
[38] Ugyanott, 7. old.
[39] *Nagy Töhötöm:* Id. mű, 205. old.
[40] Új Ember, 1946. június 16.
[41] A levelet közli *Nagy Töhötöm:* Id. mű, 234–250. old.
[42] *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon. 252. old.
[43] *József Kardinal Mindszenty:* Id. mű, 109–111. old.
[44] Új Ember, 1946. augusztus 4.
[45] *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon. 249. old.
[46] Új Ember, 1946. július 28.
[47] *Moór Gyula:* Tegnap és holnap között. Tanulmányok. Budapest 1947. 9–22. old.
[48] *Karcsay Sándor:* Kereszténység és szocializmus. Vigilia, 1947. március; *Udvarhelyi Béla:* A szocializmus ideológiai fejlődése és az egyház. Vigilia, 1947. május.
[49] EPL 267/1947.
[50] *Eglis István:* Lelket a gyárakba. Az Actio Catholica Országos Elnökségének füzetei 136. sz. Budapest 1947. 7. old.
[51] Ugyanott, 11. old.
[52] Kereszténység és demokrácia. A demokratikus közélet katolikus megvilágításban című, az *Actio Catholica* Országos Kulturális Szakosztálya rendezésében lebonyolított ankét anyaga. Budapest 1946. 11. old.
[53] Ugyanott, 32. old.
[54] Ugyanott, 58. old.
[55] Ugyanott, 109. old.
[56] *Balogh Sándor:* Az ellenzéki pártok megjelenése és programjuk 1947 nyarán. Párttörténeti Közlemények, XIX. 1973. 3. sz. 87. old.

[57] *Nagy Töhötöm:* Id. mű, 263. old.; *József Kardinal Mindszenty:* Id. mű, 112–113. old.; *Orbán Sándor:* Id. mű, 120. old.; Új Ember, 1946. augusztus 4.

[58] Circulares XIII/5744. 1946. november 15. 70. old.

[59] *Balogh Sándor:* Az ellenzéki pártok megjelenése és programjuk 1947 nyarán. 100–101. old.

[60] *Barankovics István:* Mit akar a Demokrata Néppárt? Programbeszéd. Győr, 1947. augusztus 10. Budapest 1947. 30–31. old.

[61] Ugyanott, 12. old.

[62] *Balogh Sándor:* Az ellenzéki pártok megjelenése és programjuk 1947 nyarán. 111. old.

[63] Hazánk, 1947. augusztus 17.

[64] *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon. 525–526. old.

[65] *Orbán Sándor:* Id. mű, 147. old.

[66] Hazánk, 1947. október 24.

[67] Az Actio Catholica 1947–1948. évi munkaterve. Kiadja az Actio Catholica Országos Elnöksége. Budapest 1947.

[68] Új Ember, 1947. szeptember 7.; Civiltá Cattolica, 1947. szeptember 20.

[69] *XII. Pius:* We have just received. Acta Apostolicae Sedis, XXXIV. 1946. 380–382. old.

[70] Új Ember, 1948. február 23.

[71] *XII. Pius:* Decimus impletus vertitur annus. 1948. május 30. Magyarul közli: Új Ember, 1948. június 6.

[72] Hazánk, 1948. november 12.

[73] A Mindszenty-bűnügy okmányai. Budapest 1949. január. 3. old.

[74] Hazánk, 1949. január 7.

[75] Circulares 1949. január 10. 1. fol.

[76] Circulares 1949. május 6-i nyilatkozat.

[77] Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 3. köt. Szerkesztette: Zsigmond László. Budapest 1971. 160. old.

[78] A találkozón négytagú magyar papi küldöttség vett részt Balogh István vezetésével. Lásd *Beresztóczy Miklós:* A katolikus békemozgalom húsz éve. Budapest 1968. 14–16. old.

[79] Circulares XIV/6030. 1949. december 19.

[80] Vigilia, 1975. április. 219–220. old.

[81] Ugyanott, 232. old.

[82] Ugyanott.

[83] Ugyanott, 232–233. old.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AC	– Actio Catholica
Bangha	– Bangha Béla Összegyűjtött Munkái – 1–30. köt. Szerkesztette: Bíró Bertalan. Budapest, év nélkül
BM	– Belügyminiszter
Cat.	– Categoria
Circulares	– Circulares litterae diocesanae anno ... ad clericum archidiocensis Strigoniensis dimissae. Strigonii (1934–1950).
DL	– Dolgozó Leányok
DN	– Dolgozó Nők
DNP	– Demokrata Néppárt
EMCS	– Egyházközségi Munkáscsoport
ÉME	– Ébredő Magyarok Egyesülete
EMSZO	– Egyházközségi Munkásszakosztály
EPL	– Esztergomi Prímási Levéltár
FL	– Fővárosi Levéltár
FM	– Földművelésügyi miniszter
fol.	– folio
Forrástár	– Dolgozó Fiatalság Vezetői Forrástár
Hrsg.	– Herausgegeben
KAL	– Katolikus Agrárifjúsági Legényegylet
KALÁSZ	– Katolikus Agrárifjúsági Leányegyesületek Szövetsége
KALOT	– Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Titkársága (Testülete)
KAPSZ	– Katolikus Parasztifjúsági Szövetség
KGSZP	– Keresztény Gazdasági és Szociális Párt
KIOE	– Katolikus Ifjak Országos Egyesülete
KLOSZ	– Katolikus Leányok Országos Szövetsége
KMP	– Kommunisták Magyarországi Pártja

KSV	– Központi Sajtóvállalat
LOK	– Leventeegyesületek Országos Központja
ME	– Miniszterelnök
MIOT	– Magyar Ifjúság Országos Tanácsa
MKP	– Magyar Kommunista Párt
MNFF	– Magyar Nemzeti Függetlenségi Front
MOVE	– Magyar Országos Véderő Egyesület
MSZDP	– Magyarországi Szociáldemokrata Párt
OL	– Országos Levéltár
OMGE	– Országos Magyar Gazdasági Egyesület
ONB	– Országos Nemzeti Bizottság
őe.	– őrzési egység
P.	– Pater
PDP	– Polgári Demokrata Párt
PI Archívum	– Párttörténeti Intézet Archívuma
Prohászka	– Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái. 1–25. köt. Szerkesztette: Schütz Antal, Budapest, év nélkül.
S. J.	– Societas Jesu

TARTALOM

Bevezetés [5]

I. PROHÁSZKA OTTOKÁR ÉS A MAGYAR NEOKATOLICIZMUS

A Prohászka-probléma [12]
Esztergom és Róma között [13]
A Sion hegyén [15]
Liberalizmus – demokrácia – szocializmus [16]
A „Diadalmas világnézet" Prohászkája [20]
Egyetemi katedráról a püspöki székbe [23]
Prohászka és Ady [25]
A „modernista" Prohászka [27]
Indexen, és ami mögötte van [29]
Ingadozás a háború és a béke közt [32]
A „Kultúra és terror" Prohászkája [34]
Útkeresés a forradalmak alatt [35]
Az ellenforradalom hivatalos ideológusa [38]
A fehérterror igazolója [39]
Prohászka, a konszolidálódó kurzus politikusa [41]

II. BANGHA BÉLA ÉS A HARCOS KATOLICIZMUS [44]

A Mária-kongregációk élén [45]
A „Magyar Kultúra" létrehozása [47]
„Keresztény nemzeti kultúrmunka" az első világháború alatt [50]
A Központi Sajtóvállalat [52]
Lapalapítási kísérletek a Károlyi-korszakban [55]
A pozsonyi emigrációban [56]
A siker csúcsain [58]
A rekonstruktív keresztény ideológia [58]
Bangha kereszténysége [60]

A római száműzetés [62]
„Világhódító kereszténység" [64]

III. GIESSWEIN SÁNDOR ÉS A SZOCIÁLIS KATOLICIZMUS [68]

A győri püspök tudós aulistája [71]
A keresztény szociális eszmék meghonosítója [73]
A kereszténységszocialista mozgalom élén [74]
Organikus társadalom- és történelembölcselete [77]
A kereszténységszocializmus fogalma [80]
A katolikus pedagógus [81]
A politikai színpadon [83]
A kereszténydemokrácia felé [85]
Giesswein és a nemzetiségi kérdés [87]
A katolikus pacifizmus előhangjai [88]
Giesswein öröksége [90]

IV. KATOLICIZMUS ÉS FORRADALOM (1918–1919) [93]

Viták a katolikus autonómia körül [96]
Az Országos Katholikus Tanács [99]
Az alsópapság helyzete és szervezkedése [105]
A Papi Tanács megalakulása [107]
A Papi Tanács szerveződése [111]
Az országos papi kongresszus [114]
Visszavonulás és ellentámadás [115]
Katolicizmus és proletárdiktatúra [119]
A Tanácsköztársaság rágalmazásából konstruált ideológia [126]

V. KURZUS-KERESZTÉNYSZOCIALIZMUS [131]

Az ortodox kereszténységszocializmus [131]
„Új szocializmus" [133]
A keresztény eszme [134]
A kereszténységszocialista munkásmozgalom ideológiája [137]
Kereszténységszocializmus – tudományos szocializmus [138]
Kereszténységszocialista irányzatok [141]
Numerus clausus és a kultúra mint osztálymonopólium [142]

VI. KATOLIKUS ÁRAMLATOK AZ 1930-AS ÉVEKBEN [148]

A hivatásrendiség meghirdetése [150]
A hivatásrendiség magyarországi propagálása [153]

A reformkatolicizmus [155]
A politikai katolicizmus három irányzata [157]
A konzervatív irányzat [158]
A fasizálódó katolicizmus [161]
A demokratikus ellenzék [162]
A konzervatív katolicizmus kiútkeresése [166]

VII. ACTIO CATHOLICA [171]

Az Opera dei Congressi [171]
Kereszténydemokrácia helyett katolikus akció [172]
XI. Pius és az Actio Catholica [173]
A fasizmus és az Actio Catholica [176]
Viták az Actio Catholica hazai megszervezése körül [178]
A magyar Actio Catholica megszervezése [182]
Az Actio Catholica propagandagépezete [185]
Az Actio Catholica ügyrendje [188]
Az Actio Catholica működése az 1930-as évek második felében [189]
Az Actio Catholica visszaszorulása vallási és kulturális területre [191]

VIII. KATOLIKUS HIVATÁSRENDI SZERVEZETEK [195]

Egyházközségi munkásszakosztályok [195]
Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete [202]

IX. KATOLIKUS IFJÚSÁGI HIVATÁSRENDI SZERVEZETEK [213]

Katolikus Ifjak Országos Egyesülete [213]
Katolikus Dolgozó Leányok és Nők Szövetsége [214]
Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek [217]
„Péter hálójában" [232]

X. KERESZTÉNYDEMOKRÁCIA
VAGY NÉPI DEMOKRÁCIA? (1945–1950) [237]

Mindszenty József hercegprímás [237]
A Demokrata Néppárt indulása: 1945 [239]
A magyar kereszténydemokrácia programja [243]
A gazdasági demokrácia [245]
Egyház és állam [247]
A politikai demokrácia [247]
Viták a katolikus pártalapítás körül [249]
Kísérletek a katolikus tömegszervezetek reorganizálására [251]

Kereszténység és szocializmus [258]
Kereszténydemokrácia és munkáskérdés [260]
Népi demokrácia vagy kereszténydemokrácia? [262]
A Demokrata Néppárt mint a reakció újabb gyülekezőhelye: 1947 [265]
A politikai katolicizmus bukása [270]
Epilógus helyett [276]

JEGYZETEK [279]

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE [297]

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette Stemler Gyula
A borító és a kötésterv Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Műszaki szerkesztő Székffy Gyula
A szedést 1976. XI. 15-én kezdték meg
Megjelent 1977. V. 20-án, 13 000 példányban
Terjedelme 18,75 (A/5) ív
Zrínyi Nyomda, Budapest (76.1357/1)
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

GERGELY JENŐ

A POLITIKAI KATOLICIZMUS MAGYARORSZÁGON (1890–1950)

A polgári fejlődés természetes velejárójaként jelentkező laicizálódással a katolikus egyház olyan reakciót igyekezett szembeállítani, amely magába foglalta a népies igényű szociális mozgalmakat és ideológiát is. Először az egyházpolitikai küzdelmek mezején tudatosult az egyház válsága. A kötet ennek a válságnak fél évszázados történetét kutatja, egyes katolikus vezéregyéniségek, széles körben ható ideológiai áramlatok, vagy több-kevesebb sikert felmutató katolikus szervezkedések megragadásával. A szerző által kiemelt történeti csomópontokban éleződött ki a politikai katolicizmus és a társadalmi haladás permanens konfliktusa. A bemutatott katolikus portrék – Prohászka, Bangha, Giesswein – a politikai és szociális katolicizmus egy-egy alternatíváját képviselik. A bukásból ismét egy név tűnik elénk mint meghatározó jelenség: Mindszenty József prímásé, de ő is inkább csak a tagadás szellemének meghökkentően csökönyös merevségével.

A kötetet összetartó gondolat a keresztény szociális eszmék és azok megvalósítására irányuló mozgalmak marxista bírálata. A századelő modern katolicizmusának értékelését, a „kurzus-keresztény-szocializmus" ellenforradalmi lényegének bemutatását igen jól oldja meg a szerző.

Az 1930-as évek katolicizmusának egyetemes kerete volt az Actio Catholica, amely a kötetben elemzett hivatásrendi szervezeteket – KALOT, KALÁSZ, EMSZO, Hivatásszervezet, KIOE – létrehozta és inspirálta. A Barankovics-féle Demokrata Néppárt történetének elemzése arra ad választ, hogy lehetséges volt-e a népi demokráciával szemben egy kereszténydemokrata alternatíva állítása.

A szerző a kötetben tárgyalt időszak bonyolult történeti folyamataiba szervesen ágyazza be a politikai és szociális katolicizmust, mint a magyar múlt le nem becsülhető és figyelmen kívül nem hagyható komponensét.